

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

ΔΠΜΣ «Προστασία Μνημείων»

Κατεύθυνση Α:

Συντήρηση και αποκατάσταση
ιστορικών κτηρίων και συνόλων

Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία:

**Το Κάστρο και η πόλη της Ναυπάκτου.
Πρόταση προστασίας και ανάδειξης.**

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια:

**Κοτίνη Βασιλική,
αρχ. Μηχ. Msc.**

Επιβλέπουσα καθηγήτρια:

**Μαΐστρου Ελένη,
καθηγήτρια ΕΜΠ**

Αθήνα

Οκτώβριος 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
I. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ	9
Α. ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ	10
Β. ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΟΧΥΡΩΣΕΩΝ.....	14
1. Ιστορική εξέλιξη οχυρωματικής	14
2. Οικοδομική εξέλιξη των οχυρώσεων της Ναυπάκτου	16
Γ. ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΠΟΛΗΣ	22
1. Ιστορική εξέλιξη πόλης.....	22
2. Χρονολογική εξέλιξη ρυμοτομικών σχεδίων και μετασχηματισμός της πόλης.....	25
3. Προτάσεις χωρικού σχεδιασμού.....	29
Δ. ΙΣΧΥΟΝ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΔΟΜΗΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ.....	31
II. ΑΝΑΛΥΣΗ ΥΦΙΣΤΑΣΜΕΝΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ	41
Α. ΠΟΛΗ.....	42
1. Γενική εικόνα – Φυσιογνωμία.....	42
2. Οδικό δίκτυο	45
3. Κτίσματα.....	52
Β. ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ.....	56
1. Εισαγωγή.....	56
2. Ανάλυση / τεκμηρίωση	57
3. Διάγνωση - Παθολογία.....	64
Γ. ΠΥΛΕΣ.....	70
1. Γενική περιγραφή.....	70
2. Πύλη «Φαλτσοπόρτι»	74
3. Ευρύτερη περιοχή πύλης Φαλτσοπορτιού	79
4. Περιοχή ανατολικής πύλης	82
III. ΠΡΟΤΑΣΗ	85
Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	86
1. Γενικά	86
2. Στόχοι - Αρχές	87
Β. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ	88
1. Ανάδειξη ιστορικών διαδρομών	91
Γ. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΩΝ ΟΧΥΡΩΣΕΩΝ	94
1. Προτάσεις προστασίας και ανάδειξης.....	94

2. Προτάσεις προστασίας και ανάδειξης ανά τμήμα.....	97
Δ. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΠΥΛΩΝ.....	102
1. Πρόταση ανάδειξης ευρύτερης περιοχής πύλης «Φαλτσοπόρτι»	102
2. Πρόταση ανάδειξης ανατολικής πύλης	104
3. Πρόταση ανάδειξης δυτικής πύλης	107
Ε. ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΔΟΜΗΣΗΣ.....	109
1. Οριστική οριοθέτηση αρχαιολογικού χώρου	109
2. Επαναριοθέτηση ιστορικού τόπου	112
3. Καθορισμός όρων δόμησης παραδοσιακού οικισμού	114
ΓΛΩΣΣΑΡΙ	118
ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	122
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ.....	126
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	129

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

A. Στόχος

Στόχος της παρούσης μελέτης είναι η διατύπωση προτάσεων για την **προστασία και ανάδειξη των οχυρώσεων και των ιστορικών στοιχείων της πόλης της Ναυπάκτου και η ανάδειξη της σχέσης της πόλης με τα τείχη της.**

Η εργασία συγκροτείται από τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος καταγράφονται όλα τα ιστορικά στοιχεία της πόλης και των οχυρώσεων. Συγκεκριμένα εξετάζεται η οικοδομική εξέλιξη των οχυρώσεων, η οποία στηρίζεται σε βιβλιογραφική έρευνα για την ιστορία της οχυρωματικής, παρουσιάζεται η πολεοδομική εξέλιξη της πόλης και η εξέλιξη των ρυμοτομικών σχεδίων και των χωρικών προτάσεων για αυτήν ενώ στο τέλος του κεφαλαίου γίνεται εκτενής αναφορά στο νομοθετικό πλαίσιο δόμησης και προστασίας που διέπει τις οχυρώσεις και τη πόλη και τον τρόπο που εξελίχτηκε χρονολογικά.

Στο δεύτερο μέρος καταγράφονται και αναλύονται τα χαρακτηριστικά της πόλης: η φυσιογνωμία, το οδικό δίκτυο και τα κτίσματα. Αναζητούνται οι ιστορικές διαδρομές εντός και εκτός των τειχών και εξετάζονται τα χαρακτηριστικά του κτηριακού αποθέματος και σε σχέση με το νομοθετικό πλαίσιο στο οποίο στηρίζονται. Στο τέλος του κεφαλαίου, αποτυπώνονται και τεκμηριώνονται τα τμήματα των οχυρώσεων που ορίζουν τον ιστορικό πυρήνα της πόλης και αναλύονται οι ανατολικές πύλες της οχύρωσης. Επιπλέον, αναλύονται κατά τμήμα τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν αυτές.

Το τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο περιλαμβάνει τις προτάσεις για την ανάδειξη των ιστορικών χαρακτηριστικών της πόλης και την προβολή των οχυρώσεων και των ανατολικών πυλών. Τέλος, γίνονται προτάσεις για το νομοθετικό πλαίσιο δόμησης και προστασίας.

B. Μεθοδολογία έρευνας

Για την εκπόνηση της μελέτης έγινε καταγραφή των χαρακτηριστικών των οχυρώσεων και της πόλης με επιτόπια αυτοψία και παρήχθησαν σημειώσεις και χάρτες στο πεδίο. Η χαρτογράφηση συνδυάστηκε και με φωτογραφική τεκμηρίωση. Ακολούθησε βιβλιογραφική έρευνα και ενδελεχής έλεγχος των μελετών και εργασιών για τις οχυρώσεις και την πόλη.

Το επόμενο στάδιο περιλάμβανε κυρίως **την αξιολόγηση και την ποιοτική ανάλυση των καταγεγραμμένων στοιχείων ώστε να διευκρινιστεί η σχέση της πόλης με τις οχυρώσεις και να αναδειχθούν τα σημεία-κλειδιά της σχέσης αυτή.** Τέλος, διατυπώθηκαν προτάσεις βασισμένες στην προηγηθείσα ανάλυση.

I. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

A. ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

Προϊστορικοί χρόνοι:

Βεβαιωμένος ανασκαφικά σπουδαίος προϊστορικός ελληνικός οικισμός των Μεσοελλαδικών Χρόνων (2.000-1.580π.Χ.)

Πρωτοϊστορικοί Χρόνοι:

Τέλος 12ου/αρχές 11ου αιώνα π.Χ.: Εγκατάσταση Δωριέων/Ηρακλειδών στη Ναύπακτο. Δημιουργείται ναυτικός Λοκρικό οικισμό. Εκστρατεία/κάθοδος Δωριέων-Ηρακλειδών και Αιτωλών στην Πελοπόννησο με οδηγό τον Όξυλο. Οι Δωριείς ήταν οι πρώτοι που οχύρωσαν τη πόλη και τη χρησιμοποίησαν ως ορμητήριο. Ναυπήγησαν πλοία για να διαπλεύσουν τον Κορινθιακό Κόλπο.

Ιστορικοί Χρόνοι:

- 454 π.Χ.: Οι Αθηναίοι κατέλαβαν την πόλη για την επέκταση του ναυτικού εμπορίου. Λόγω της γεωγραφικής της θέσης τη χρησιμοποιούσαν ως νεώριο και ναυτικό σταθμό.
- 396 π.Χ.: Η Ναύπακτος περιέρχεται στους Λοκρούς, κατόπιν στους Αχαιοούς και στους Θηβαίους και καταλήγει στους Αιτωλούς μέχρι την επιβολή της Ρωμαιοκρατίας στην Ελλάδα.
- 218 π.Χ.: Η πόλη αναδεικνύεται πρωτεύουσα της Αιτωλικής Συμπολιτείας.
- 146 π.Χ.: Κατακτάται από τους Ρωμαίους. Η Ναύπακτος αποτέλεσε τμήμα της ρωμαϊκής επαρχίας της Αχαΐας.
- 5^{ος} αιώνας: Έδρα χριστιανικής επισκοπής με Έξαρχο πάσης Αιτωλίας. Αυτή τη περίοδο η πόλη γνώρισε ευημερία.
- 551-552 μ.Χ.: Σεισμός καταστρέφει τη Ναύπακτο. Υποφέρει από τις βαρβαρικές επιδρομές και τη πολεμική δραστηριότητα των αραβικών στόλων στη Μεσόγειο. Η πόλη επιβίωσε συρρικνωμένη και σε κάποιο ποσοστό αγροτοποιημένη.¹
- 889 μ.Χ.: Πρωτεύουσα του μεσοβυζαντινού Θέματος Νικοπόλεως και έδρα της μητρόπολης Ναυπάκτου. Αποτέλεσε σημαντικό διαμετακομιστικό κέντρο μεταξύ Ανατολής και Δύσης.²
- 1204 μ.Χ.: Με την κατάλυση του βυζαντινού κράτους από τους Σταυροφόρους, συμπεριλαμβάνεται στις ενετικές κτήσεις.

¹ Μαμαλούκος [2014-2015], σελ. 21

² Μαμαλούκος [2014-2015], σελ. 21

- 1210 μ.Χ.: Παραχωρείται στο Μιχαήλ Α΄ Δούκα Κομνηνό και αποτελεί τμήμα του Δεσποτάτου της Ηπείρου.
- 1294 μ.Χ.: Δίδεται προίκα στον Ανδεγαυό Φίλιππο του Ταράντα, ο οποίος κατανοώντας τη μεγάλη σημασία της πόλης στο ναυτικό εμπόριο, επισκεύασε τις οχυρώσεις και ίδρυσε νομισματοκοπείο.
- 1319 μ.Χ.: Οχυρωματικά έργα στη Ναύπακτο.³
- 1378 μ.Χ.: Η πόλη κατελήφθη από τον Αλβανό του Γκίνο Μπούα Σπάτα. Κάρολος Τόκκος: κόμης παλατινός Κεφαλληνίας, Ζακύνθου 1376-1429.
- 1407 μ.Χ.: Οι Βενετοί ως σύμμαχοι του Καρόλου Τόκκου διώχνουν τους Αλβανούς και θωρακίζουν τη πόλη με αμυντικό φρουριακό σύστημα.
- 1463 μ.Χ.: Ο Ομάρ Πασάς πολιορκεί τη Ναύπακτο χωρίς επιτυχία.
- 1477 μ.Χ.: Δεύτερη ανεπιτυχής πολιορκία της Ναυπάκτου από τον Σουλεϊμάν Πασά.
- 1499 μ.Χ.: Η πόλη παραδίδεται στους Τούρκους. Αποτελεί ξεχωριστό σαντζάκι. Ανεγείρουν ευμεγέθη δημόσια κτήρια. Ανακατασκεύασαν τα βυζαντινά και βενετικά τείχη.
- 1571 μ.Χ.: Ναυμαχία της Ναυπάκτου με νίκη των Ευρωπαϊκών δυνάμεων επί των Τούρκων.

Εικ. Ι.Α.01: Λεπτομέρεια της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Έργο του Andrea Vicentino, στο Palazzo Ducale της Βενετίας. (πηγή: Πανταζής Ν. «Η Ναύπακτος μέσα στους αιώνες – Μύθος και πραγματικότητα», Ναύπακτος 1991

³ Νερατζής [2007], σελ. 17

- 1572 μ.Χ.: Κρησφύγετο, φωλιά και ορμητήριο πειρατών, το επονομαζόμενο «Μικρό Αλγέρι».
- 1580 μ.Χ.: Τρομερός σεισμός πλήττει τη Ναύπακτο.
- 1687 μ.Χ. (1684 ξέσπασε βενετοτουρκικός πόλεμος): Ο Βενετός στρατάρχης Μοροζίνι κυριεύει τη Ναύπακτο.
- 1699 μ.Χ.: Παραδόθηκε στους Τούρκους σύμφωνα με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς. Ίδρυση του πασαλικιού του Έπαχτου.
- 1821 μ.Χ.: Ανεπιτυχής πολιορκία από τις ελληνικές ναυτικές και χερσαίες επαναστατικές δυνάμεις.
- 1829 μ.Χ.: Ελληνικές, ναυτικές και χερσαίες δυνάμεις απελευθερώνουν τη Ναύπακτο.

B. ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΟΧΥΡΩΣΕΩΝ

(χάρτης I.B.01)

1. Ιστορική εξέλιξη οχυρωματικής

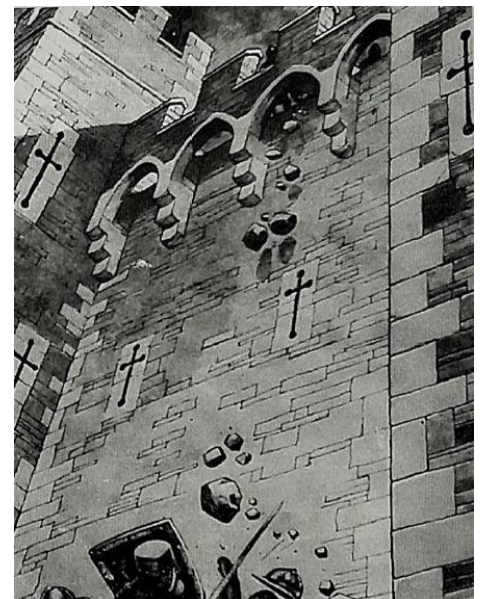
I. ΑΠΟ ΤΟΝ 4ο έως τον 15ο αι μ.Χ.

Τείχη πόλεων κατασκευάζονται από τους πρώιμους χρόνους (3ος και 4ος αι μ.Χ.) και έως το 15ο αιώνα, προκειμένου να προστατευτούν οι πληθυσμοί των πόλεων. Η επιλογή της θέσης των πόλεων καθορίζεται από κριτήρια, τα οποία έχουν άμεση σχέση με την καθημερινότητα και την επιβίωση διαχρονικά: **την ύπαρξη νερού** και την πρόσβαση σε σημαντικούς χερσαίους και θαλάσσιους εμπορικούς άξονες παλαιότερα· αλλά και σε νεότερους χρόνους υπολογίζεται και **η ασφάλεια** νεότερα λόγω των καταστροφών από τις συνεχείς επιδρομές σε ξηρά και θάλασσα από τον προηγούμενο ήδη αιώνα.⁴

Η χάραξη των τειχών σπάνια ακολουθεί κάποιο γεωμετρικό σχήμα, καθώς κατά κανόνα οι υπεύθυνοι κατασκευής επιδιώκουν τη μέγιστη δυνατή εκμετάλλευση της φυσικής οχύρωσης, οικοδομώντας στα όρια του προσφερόμενου ομαλού εδάφους. Η πιο συνήθης διάταξη είναι η ακρόπολη να βρίσκεται στο υψηλότερο σημείο της οχυρωματικής ζώνης. Τα τείχη κατασκευάζονται για την αντιμετώπιση όπλων μικρής κρουστικής δύναμης. Γι' αυτόν τον λόγο τα τείχη είναι **ψηλά και κατακόρυφα με πύργους ανά διαστήματα**. Συνήθως εφαρμόζονται κανόνες που παραμένουν πρακτικά οι ίδιοι από την αρχαιότητα.⁵

Στην εσωτερική όψη του τείχους κατασκευάζεται απαραίτητα **περίδρομος με κυμαινόμενο πλάτος** και ύψος, που εξασφαλίζει αφενός την κίνηση των οπλιτών σε όλο το μήκος της οχύρωσης, και αφετέρου τη στάση τους πίσω από τις επάλξεις, ώστε να αμύνονται από ασφαλή και συγχρόνως πλεονεκτική σε σχέση με τον εχθρό θέση. Ο περίδρομος είναι προσιτός μέσω κτιστών κλιμάκων.⁶

«Τη συνέχεια του τείχους διασπούν οι πύλες, μεγάλες για χρήση από πεζούς ή εποχούμενους και μικρές για στρατιωτική ή βοηθητική χρήση, ενίοτε πυλίδες διαφυγής σε περίπτωση άλωσης της πόλης. Ο αριθμός τους -εξ ορισμού περιορισμένος καθώς αποτελούν τα πλέον ευπρόσβλητα τμήματα- είναι συναρτώμενος με τον αριθμό των κατοίκων κάθε οχυρωμένου συνόλου, συγχρόνως δε ενδεικτικός της ύπαρξης ή της έλλειψης ασφάλειας κατά περιόδους. Η προστασία των ίδιων των μικρών και των μεγάλων πυλών εξασφαλίζεται κατά το δυνατόν με τη διάνοιξή τους στο ισόγειο ενός πύργου ή μεταξύ δύο προβόλων ή δύο πύργων, καθώς και με τη διαμόρφωση καταχύστρας επάνω σε αυτές.»⁷

Εικ. I.B.01: Καταχύστρες σε μεσαιωνικά κάστρα
(πηγή: Αθανασούλης [2001])

⁴ Αρβανιτόπουλος [2008], σελ. 25

⁵ Αθανασούλης [2001], σελ. 39

⁶ Αρβανιτόπουλος [2008], σελ. 26

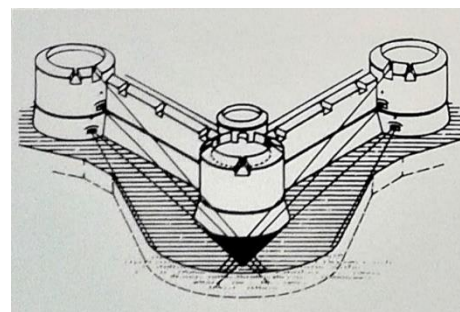
⁷ Αρβανιτόπουλος [2008], σελ. 26

II. Από τον 15ο έως τον 19ο αι.

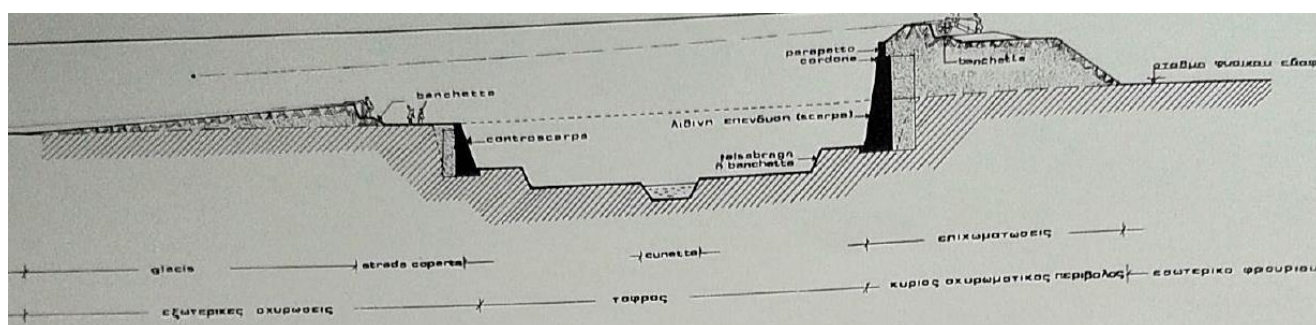
Καταλυτική επίδραση στη χάραξη, τη μορφή, τον σχεδιασμό και την κατασκευή των οχυρωματικών έργων είχε η **ανακάλυψη της πυρίτιδας** το 1400 με συνέπεια την βελτίωση των κανονιών. Έως το 1450 καθιερώνονται τα πυροβόλα. Έγινε αναγκαία η προσαρμογή των υφισταμένων οχυρώσεων και η ανέγερση νέων, ώστε να αμύνονται αποτελεσματικά στα πυροβόλα όπλα και τα κανόνια.

Για την αντιμετώπιση της ισχύος των πυροβόλων αναπτύσσονται πυροβολαρχίες στις αμυντικές ζώνες, τα τείχη ενισχύονται με επικωματώσεις και **δίνεται κλίση στη βάση των τειχών** για τον εξοστρακισμό οβίδας. Οι πύργοι προωθούνται πιο έξω από τη γραμμή άμυνας και μετατρέπονται σε πολυγωνικούς γιατί οι κυκλικοί παρουσίαζαν τμήματα στη περίμετρο ακάλυπτα. Κατά το χρονικό διάστημα 1450-1560μ.Χ. οι στρογγυλοί πύργοι διαθέτουν κλειστούς χώρους με ανοίγματα για την εγκατάσταση πυροβόλων, γεγονός που αποδείχτηκε δυσλειτουργικό λόγω του καπνού. Γι' αυτόν τον λόγο **στη συνέχεια τα πυροβόλα τοποθετούνται στο δώμα και προκύπτει ο προμαχώνας**. Οι κλειστοί χώροι των πύργων επικωματώνονται ή κλείνονται. Η τάφος συνιστά πλέον κρίσιμο αμυντικό στοιχείο. Όσες ανακαινίσεις έγιναν στο διάστημα 1450-αρχές 1500μ.Χ. φέρουν τα χαρακτηριστικά της μεταβατικής περιόδου στην οχυρωματική: χαμηλά και παχιά τείχη και στρογγυλοί ογκώδεις πύργοι.

Από το α' μισό του 16ου αιώνα καθιερώνεται ο τύπος οχύρωσης που παρέμεινε σε χρήση έως και τον 18ο αιώνα: **το νέο προμαχωνικό σύστημα**, γνωστό ως *fronte bastinato*, σχεδιάστηκε από Ιταλούς αρχιτέκτονες με προεξέχοντα τον Michelle Sanmicheli (1489-1559μ.Χ.).

Εικ. I.B.02: Μεταβατικό σύστημα του προμαχωνικού συστήματος (πηγή: Αθανασούλης [2001])

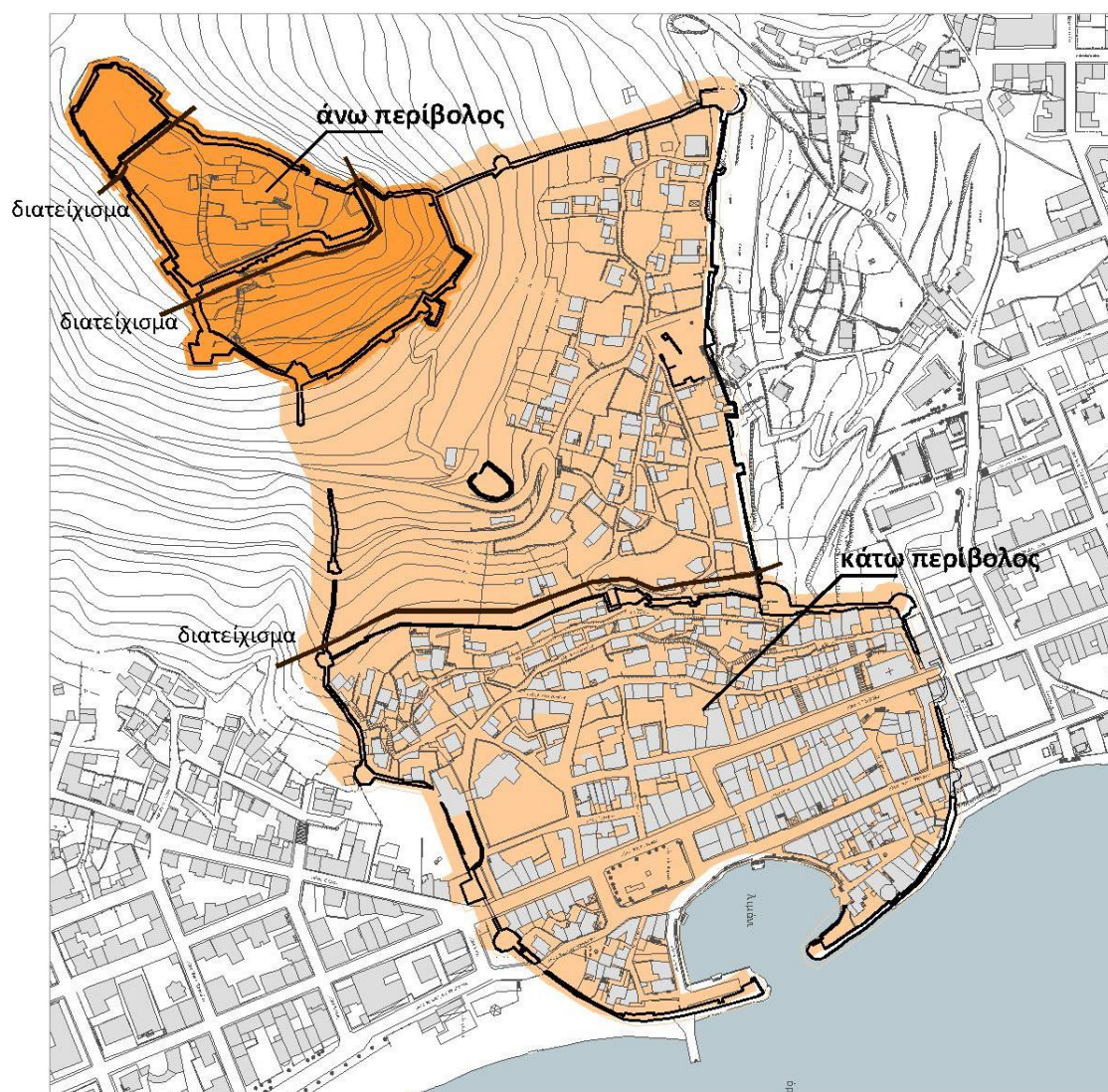
Εικ. I.B.03: Σχηματική τομή ευθύγραμμου τμήματος οχυρωματικού περιβόλου (πηγή: Αθανασούλης [2001])

2. Οικοδομική εξέλιξη των οχυρώσεων της Ναυπάκτου

Γενική περιγραφή

Οι οχυρώσεις της Ναυπάκτου έχουν σε αδρές γραμμές μια τριγωνοειδή διάταξη. Χωρίζονται σε δύο τμήματα / περιβόλους, οι οποίοι στην ελληνική βιβλιογραφία αναφέρονται ως «διαζώματα».⁸

Ο άνω περίβολος είναι το ανώτερο τμήμα και βρίσκεται στη κορυφή του λόφου. Έχει δύο διατειχίσματα τα οποία τον χωρίζουν σε τρεις διαδοχικούς περιβόλους. (Εικ.Ι.Β.04) **Ο κάτω περίβολος** καταλαμβάνει μεγαλύτερη έκταση του λόφου. Οι δύο βραχίονες που ξεκινούν από το νότιο τμήμα του άνω περιβόλου ακολουθώντας τη κλίση του εδάφους φθάνουν στη θάλασσα σχηματίζοντας το πεταλόσχημο λιμάνι της πόλης. Ο κάτω περίβολος διαθέτει ένα διατειχίσμα, το οποίο τον χωρίζει σε δύο τμήματα.

Εικ. Ι.Β.04: Οι περίβολοι και τα διατειχίσματα

⁸ Μαμαλούκος [2014-2015], σελ.15

Οικοδομική εξέλιξη οχυρώσεων

Παρουσιάζεται μια εκτίμηση της οικοδομικής εξέλιξης των οχυρώσεων η οποία στηρίζεται στα μέχρι σήμερα τεκμηριωμένα στοιχεία και στην οικοδομική εξέλιξη της οχυρωματικής. Πραγματοποιήθηκε **μακροσκοπική μελέτη των οχυρώσεων** καθώς αυτές δεν είναι πλήρως αποτυπωμένες.⁹ Επιπρόσθετα, οι οχυρώσεις της Ναυπάκτου είναι ένα μεγάλο σε έκταση οχυρωματικό έργο του οποίου η εξέλιξη καθοριζόταν και από τις εκάστοτε ανάγκες άμυνας της πόλης.

Υστερη αρχαιότητα -7^{ος}-9^{ος} αιώνας – Μεσοβυζαντινή περίοδος

Από πηγές προκύπτει ότι η πόλη είναι οχυρωμένη από την αρχαιότητα.¹⁰ Έχουν εντοπιστεί τμήματα του αρχαίου περιβόλου στο δυτικό άκρο των οχυρώσεων και συμπεραίνεται ότι **το αρχαίο δυτικό άκρο των τειχών ταυτίζεται με το μεσαιωνικό** που σώζεται μέχρι σήμερα. Στο ανατολικό τμήμα οι σωστικές ανασκαφές δείχνουν ότι τα τείχη εκτεινόταν έως τους χαμηλούς λόφους. (βλ. ιστορική εξέλιξη της πόλης) Από σωστικές ανασκαφές έχει εντοπιστεί η θέση του θαλάσσιου τείχους το οποίο βρισκόταν πιο ψηλά από το σημερινό.

Στα ανασκαφέντα ευρήματα των τειχών χρονολογήθηκαν υπολείμματα του ελληνιστικού και ρωμαϊκού τείχους σε στρώσεις. Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο το τείχος διατηρεί τη μορφή του.

Τα ευρήματα παραμένουν αποσπασματικά και δεν μπορούν να δώσουν μια συνολική και τεκμηριωμένη εικόνα για το ίχνος των τειχών κατά την αρχαιότητα και κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο.

Η οχύρωση κατά τα Σκοτεινά χρόνια και τη Μεσοβυζαντινή περίοδο περιορίζεται στον άνω περίβολο. Είναι γνωστό ότι ο σεισμός του 551-552μ.Χ. κατέστρεψε μεγάλο τμήμα των οχυρώσεων. Σημαντικά τεκμήρια για αυτή τη περίοδο αποτελούν οι περιγραφές κατάληψης της πόλης από τους Βενετούς το 1407 μ.Χ. από τις οποίες προκύπτει ότι οι Βενετοί έφθασαν με πλοία στο λιμάνι και με ευκολία κατέλαβαν τα κατώτερα τμήματα της πόλης, ενώ δεν κατάφεραν να κυριεύσουν το οχυρωμένο κάστρο.

Επομένως, συμπεραίνεται ότι **ο άνω περίβολος διασώζεται από τη μεσοβυζαντινή περίοδο.** (εικ. I.B.05)

Εικ. I.B.05: Στη μεσοβυζαντινή περίοδο η οχύρωση περιοριζόταν στον άνω περίβολο.

⁹ Τα τεκμηριωμένα στοιχεία προκύπτουν από το άρθρο του κ. Στ. Μαμαλούκου με τίτλο: «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική και την οικοδομική ιστορία των Μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ναυπάκτου» στο τόμο ΙΗ' Ναυπακτιακά της Εταιρείας Ναυπακτιακών Μελετών.

¹⁰ Οι περιηγητές (John Stephens – William Mure) αναφέρουν ότι τα τείχη είναι κτισμένα πάνω σε ερείπια αρχαίων οχυρώσεων. Ο Leak αναγνωρίζει σε πολλά σημεία ελληνιστικές θεμελιώσεις και τμήματα της αρχαίας τοιχοδομίας ανάμεσα στα νεότερα. Θεωρεί ότι είναι πολύ πιθανό οι οχυρώσεις να ακολουθούν την αρχαία. Ο L. Salvador (1874) αναφέρει ότι η πόλη που αριθμεί περίπου 1500 κατοίκους περιτειχίζεται από μεσαιωνικά τείχη τα οποία ενδεχομένως ακολουθούν τη κατεύθυνση των αρχαίων ελληνικών τειχών, τα οποία ενώνονται κάπου ως θεμέλια.

Ενετοκρατία (1407-1499)

Κατά τη διάρκεια της ενετικής κτήσης η πόλη οχυρώνεται και μετατρέπεται στον «οχυρότατο προμαχώνα του χριστιανικού κόσμου». **Οι Βενετοί ενισχύουν την άμυνα της πόλης και επεκτείνουν τις οχυρώσεις έως το λιμάνι** για τη προστασία των κατώτερων τμημάτων της πόλης αλλά και του λιμανιού, το οποίο έχει ζωτική σημασία για την οικονομική ζωή της πόλης.¹¹ Οι Βενετοί κατά το διάστημα 1400-1450μ.Χ. στις υπόλοιπες κατακτήσεις περιορίστηκαν σε διορθώσεις των υφιστάμενων βυζαντινών πόλεων.¹² Στη περίπτωση της Ναυπάκτου προέβησαν σε εκτεταμένες εργασίες οχύρωσης κατανοώντας τη σημασία της θέσης της.

Η ανοικοδόμηση πραγματοποιήθηκε σε διαφορετικές χρονικές φάσεις και με διαδοχικές επεμβάσεις, καθώς πρόκειται για ένα εκτενές οχυρωματικό έργο. Επιπρόσθετα, κατά τη διάρκεια των εργασιών, η πόλη δεχόταν επιθέσεις. Η διαδοχική χρονικά ανοικοδόμηση αποτυπώνεται στις διαφορές στη μορφολογία του τείχους, η οποία υπακούει τους κανόνες οχυρωματικής που ίσχυαν την εκάστοτε περίοδο.

Κατά την πρώιμη φάση (1400-1450) ανάγεται ο περίβολος από την ακρόπολη έως την αρχή των λιμενοβραχιόνων. (εικ. I.B.06) Η μορφή των τειχών έχει την τυπική μορφή της πρώιμης φάσης, δηλαδή τείχη μικρού πάχους με κατακόρυφες παρειές και περίδρομο με λεπτό στηθαίο και επάλξεις. Τα τείχη ενισχύονται κατά διαστήματα με ορθογωνικούς πύργους.

Η χάραξη του περιβόλου έχει άμεση σχέση με το ανάγλυφο του εδάφους και με τους κανόνες της οχυρωματικής που ίσχυαν κατά την περίοδο της ανοικοδόμησης. Γίνεται εκμετάλλευση των γεωμορφολογικών ιδιαιτεροτήτων και οικοδομούνται υψηλά τείχη σε εδάφη με μεγάλη κλίση. Επιπρόσθετα, η υφιστάμενη πόλη με τα κτήρια, σημαντικά ή μη, επιβάλλει το όριο του περιβόλου. Εκτιμάται ότι η στροφή του ανατολικού βραχίονα με κατεύθυνση ανατολική έγινε για να συμπεριλάβει σημαντικά κτήρια.

Στην οχύρωση **έχουν χρησιμοποιηθεί λιθόπλινθοι των αρχαίων τειχών.** Στην παρούσα μελέτη δεν ήταν δυνατό να διευκρινιστεί εάν πρόκειται για επανάχρηση λίθων των αρχαίων τειχών ή η ανοικοδόμηση πραγματοποιήθηκε πάνω στο ίχνος της αρχαίας οχύρωσης. Μόνο για τον δυτικό βραχίονα μπορεί να ειπωθεί ότι υψώθηκε πάνω στο αρχαίο τείχος, γιατί έχουν εντοπιστεί τμήματά του. Στον ανατολικό βραχίονα τα ευρήματα είναι λιγοστά και δεν μπορούν να εξαχθούν σίγουρα συμπεράσματα. Λιθόπλινθοι του αρχαίου τείχους εντοπίζονται μεταξύ του τετραγωνικού πύργου και της τάπιας του Ρολογιού.

Εικ. I.B.06: Με κόκκινο διακρίνονται τα τμήματα που ανάγονται τη περίοδο 1400-1450μ.Χ.

¹¹ «... στην περίοδο αυτή, όπως όλα δείχνουν, ανάγεται η εκ θεμελίων οικοδόμηση των κάτω περιβόλου των οχυρώσεων [...]» σύμφωνα με Μαμαλούκος [2014-2015], σελ.24

¹² Αρβανιτόπουλος [2008], σελ.27

Στην επόμενη περίοδο 1450-1500μ.Χ. ανάγονται οι ανοικοδομήσεις των πύργων και το τείχος του λιμανιού. (εικ. I.B.07) Το τείχος του λιμανιού έχει κεκλιμένη παρειά με παχύ στηθαίο και επάλξεις με πριονωτή απόληξη, χαρακτηριστικά της μεταβατικής περιόδου. Πηγές αναφέρουν ότι πριν το 1418μ.Χ. για την προστασία του λιμένος κτίστηκε νέος πύργος.¹³ Στα πλαίσια του ενταγμένου στο ΕΣΠΑ έργου με τίτλο: «Αποκατάσταση και στερέωση τμημάτων του Κάστρου Ναυπάκτου και ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου» έγινε συντήρηση του περιδρόμου του δυτικού λιμενοβραχίονα. Κατά τις εργασίες αποκαλύφθηκε η ύπαρξη ενός παλαιότερου τείχους εσωτερικά του νεότερου. Συμπεραίνεται ότι υπήρξε οχύρωση στην περιοχή του λιμανιού και οι Βενετοί στα πρώτα χρόνια της κτήσης τους την ενισχύουν με νέο πύργο και ολοκληρώνουν τις εργασίες κατά το διάστημα 1450-1500μ.Χ.

Παράλληλα με τη κατασκευή του λιμανιού, κατασκευάζονται στα καίρια σημεία της οχύρωσης, δηλαδή στις γωνίες του περιβόλου και σε σημεία για τη φύλαξη των πυλών της πόλης, **προμαχώνες με κολουροκωνική μορφή**, με ημικυκλικής διατομής κοσμήτες και παχιά στηθαία. Οι προμαχώνες δεν διαθέτουν κλειστούς χώρους και εκτιμάται ότι από την αρχή τοποθετήθηκαν τα πυροβόλα στις εξέδρες αυτών. Τεκμήριο αποτελεί η επιγραφή με χρονολογία 1491 που φέρει ο πύργος της πύλης στο «Φαλτσοπόρτι». Επίσης, αλληπάλληλες επεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν στη δυτική πύλη κατά τη περίοδο αυτή.

Την ίδια περίοδο ανάγεται και η αντικατάσταση ορισμένων πύργων σε προμαχώνες. Η αντικατάσταση εκτιμάται ότι έγινε στα πλαίσια επισκευών, καθώς η πόλη την ίδια περίοδο αντιμετωπίζει πολιορκίες (τρεις τον αριθμό από το διάστημα 1462 έως το 1485μ.Χ.) Πηγές αναφέρουν και δαπάνες για την ενίσχυση των ζημιών στα τείχη από τον σεισμό του 1450 κατά τη διάρκεια των ετών 1463-1465μ.Χ.

Οι Βενετοί κατασκευάζουν ανατολικά και δυτικά τάφρο. Η δυτική τάφρος προστατεύει τη δυτική πύλη και δεν συνεχίζει να περιβάλλει τον δυτικό βραχίονα σε όλο του το μήκος γιατί είναι έντονη η κλίση του εδάφους. Η ανατολική τάφρος προστατεύει την ανατολική πύλη, ενώ στη συνέχεια κατασκευάζεται προτείχισμα το οποίο συνεχίζει έως την πύλη Φαλτσοπόρτι, το βορειοανατολικό άκρο του περιβόλου. Σύμφωνα με τον Εβλιά Τσελεμπή, η τάφρος είναι πλατιά και ρηχή λόγω του γεγονότος ότι είναι σκαμμένη στο βράχο.

Α' Οθωμανική περίοδος (1499-1687 μ.Χ.)

Η Ενετική κτήση τελείωσε το 1499 με την κατάληψη της πόλης από τους Οθωμανούς. **Οι Οθωμανοί διατήρησαν το υφιστάμενο βενετσιάνικο σύστημα των οχυρώσεων** και προβαίνουν σε συντηρήσεις και επισκευές, κυρίως λόγω καταστροφών από σεισμούς.¹⁴ Η Ναύπακτος δεν διαθέτει τμήματα με προμαχωνικό

Εικ. I.B.07: Με κόκκινο διακρίνονται τα τμήματα που ανάγονται τη περίοδο 1475-1500μ.Χ.

¹³ Μαρίνου [1985], σελ. 134, σημ. 28

¹⁴ Πετρονώτης [1994], σελ. 226

σύστημα, καθώς η καθιέρωση του προμαχωνικού συστήματος γίνεται από το α' μισό του 16ου αι., δηλαδή μετά και την ολοκλήρωση των έργων οχύρωσης από τους Βενετούς. **Εκτιμάται ότι θα ήταν πολύ δύσκολη η εφαρμογή του εξαιτίας του έντονου ανάγλυφου του εδάφους.** Η περιοχή είναι μια φυσική οχυρή θέση, παράγοντας επιλογής εγκατάστασης από τα αρχαία χρόνια. Η εφαρμογή του προμαχωνικού συστήματος απαιτεί πεδινά και ελεύθερα εδάφη.

Κατά την περίοδο αυτή ανάγεται η ανοικοδόμηση του βορειοανατολικού τείχους του Άνω Περιβόλου, η ανακατασκευή της νότιας πύλης του Άνω Περιβόλου, η κατασκευή (ανακατασκευή) της Σιδερόπορτας και η αναμόρφωση του Ιτς Καλέ με σκοπό τον εκσυγχρονισμό του για την αντιμετώπιση του πυροβολικού.¹⁵ (εικ.Ι.Β.08)

Β' Ενετοκρατία (1687-1699)

Κατά τη διάρκεια της Β' Ενετοκρατίας η οποία δεν είχε μεγάλη διάρκεια δεν πραγματοποιήθηκαν αξιόλογα έργα. Αντίθετα σημειώνονται αρκετά προβλήματα και κακοδιαχείριση.

18^{ος} αιώνας

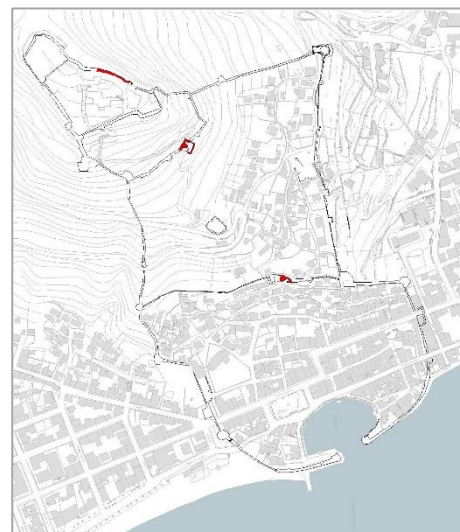
Κατά τον 18ο αιώνα πραγματοποιήθηκαν έργα ενίσχυσης των οχυρώσεων εν όψει του Τουρκοβενετικού Πολέμου. (Εικ.Ι.Β.09) Τα έργα εντοπίζονται στα σημεία που κρίθηκαν πιο ευάλωτα:

1. Δυτική Πύλη. Οι επεμβάσεις περιλάμβαναν τη μετατροπή του παλαιότερου πύργου της πύλης σε προμαχώνα και κάλυψη της πύλης με φουρνικό και διαπλάτυνση του παρακείμενου τείχους.
2. Ενίσχυση βορειοανατολικής πύλης, Φαλτσοπόρτι με εξωτερικό ορθογωνικό πύργο.
3. Ενίσχυση τείχους του Άνω Περιβόλου
4. Κατασκευή Τάπιας Μπότσαρη
5. Κατασκευή Τάπια Τσαούς.

19^{ος} αιώνας

Κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης δεν έγιναν ούτε εργασίες ενίσχυσης αλλά ούτε και καταστροφές έως την παράδοση της πόλης στα ελληνικά στρατεύματα στις 18 Απριλίου του 1829.

Καταστροφές πραγματοποιήθηκαν στον κάτω περίβολο το 1884. Κατεδαφίζεται η ανατολική πύλη και ο παρακείμενος προμαχώνας και διανοίγονται ρήγματα για τη διέλευση των οδών της πόλης.

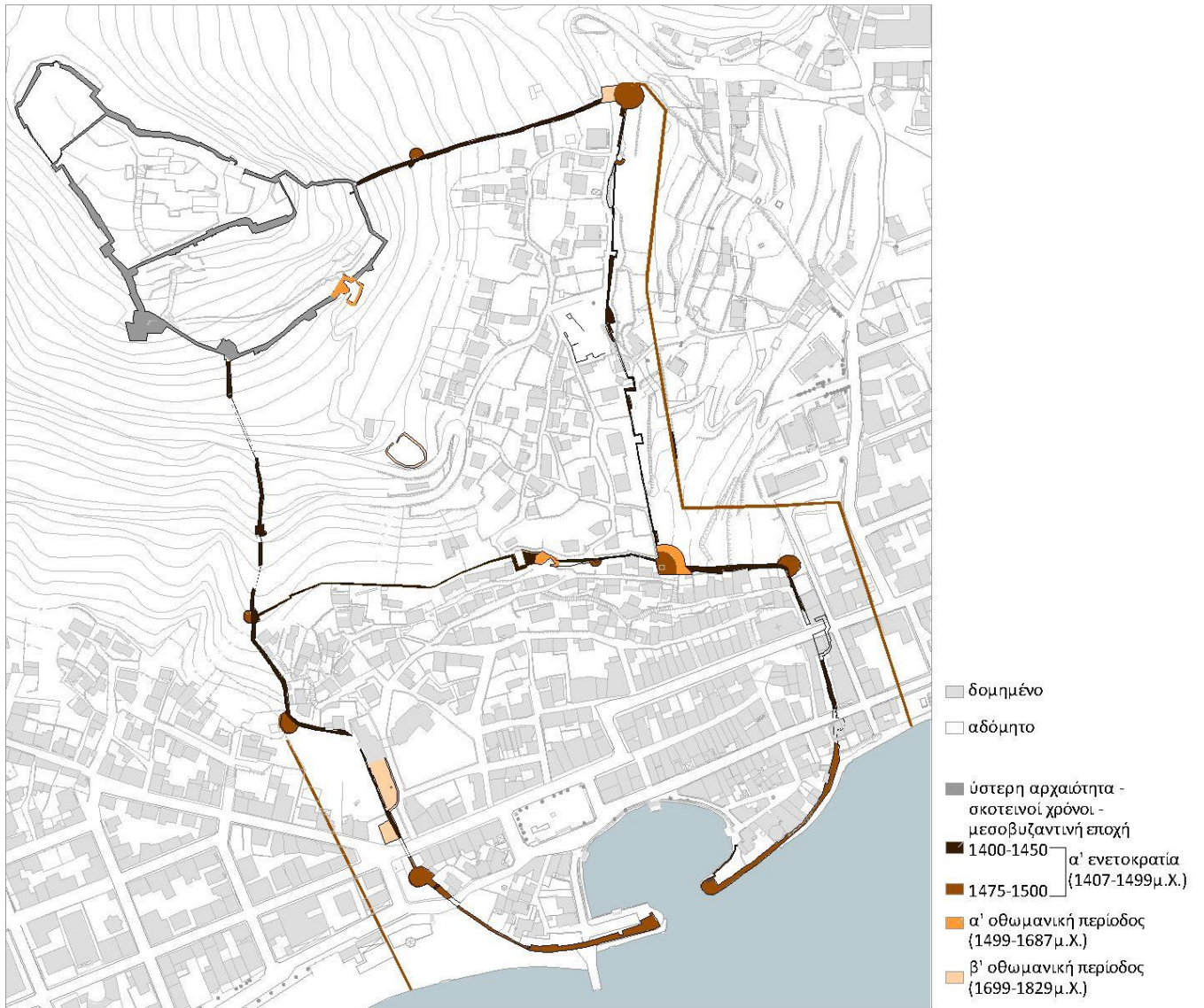
Εικ. Ι.Β.08: Με κόκκινο διακρίνονται τα τμήματα που κατασκευάστηκαν κατά την α' Οθωμανική περίοδο.

Εικ. Ι.Β.09: Με κόκκινο διακρίνονται τα τμήματα που κατασκευάστηκαν κατά την β' Οθωμανική περίοδο.

¹⁵ Μαμαλούκος [2014-2015], σελ. 29

Έως σήμερα δεν έχουν γίνει άλλες σημαντικές και αξιοσημείωτες καταστροφές.

Εικ. Ι.Β.10: Απόσπασμα του χάρτη Ι.Β.01: Οικοδομική εξέλιξη οχυρώσεων

Γ. ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΠΟΛΗΣ

(χάρτης Ι.γ.01)

1. Ιστορική εξέλιξη πόλης

Η πόλη της Ναυπάκτου παρουσιάζει μια διάρκεια από τα αρχαία χρόνια έως σήμερα. Η συνεχής κατοίκηση σε συνδυασμό με τα ευρήματα των σποραδικών ανασκαφών καθιστούν δύσκολη τη διασαφήνιση της πολεοδομικής εξέλιξης. **Η πολεοδομική εξέλιξη βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην οικοδομική εξέλιξη των οχυρώσεων, γιατί οχυρώσεις και πόλη είναι άρρηκτα συνδεδεμένα.**

Η πολεοδομική εξέλιξη των οχυρώσεων της πόλης της Ναυπάκτου στηρίζεται στο άρθρο του κ. Στ. Μαμαλούκου με τίτλο: «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική και την οικοδομική ιστορία των Μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ναυπάκτου» στο τόμο ΙΗ' «Ναυπακτικά» της Εταιρείας Ναυπακτικών Μελετών.

Η Ναύπακτος έπαιξε σημαντικό ρόλο τόσο στην Αρχαιότητα, όσο και στο Μεσαίωνα αλλά και στα Νεότερα Χρόνια γιατί διαθέτει πλήθος πλεονεκτημάτων. Πλεονεκτήματα αποτελούν η θέση της στο άνοιγμα του Κορινθιακού Κόλπου, ο φυσικά οχυρός χώρος δίπλα και οι πηγές οι οποίες αναβλύζουν από τους βράχους.¹⁶

Υστερη αρχαιότητα

Σύμφωνα με ευρήματα των ανασκαφών, η πόλη καταλάμβανε μια έκταση από τα δυτικά μεσαιωνικά τείχη έως τη παραλία του Γριμπόβου και τον λόφο του Αγ. Γεωργίου. Τα τμήματα του αρχαίου οχυρού που έχουν εντοπισθεί δηλώνουν ότι **το δυτικό όριο της πόλης ταυτιζόταν με το μεσαιωνικό**. Υπήρχε παραθαλάσσιο τείχος και στην ανατολική πλευρά –σύμφωνα με τις σωστικές ανασκαφές– έφτανε έως την περιοχή που βρίσκεται σήμερα το ξενοδοχείο «Ξενία». Η περιοχή Κεφαλόβρυσο ήταν προάστιο ενώ δυτικά δεν υπήρχε προάστιο αλλά πεδιάδα με εκτάσεις καλλιέργειας αμπελιών. (εικ. Ι. Γ.01)

Εικ. Ι.Γ.01: Με διαγράμμιση εκτιμάται η έκταση της πόλης κατά την αρχαιότητα

¹⁶ Πετρονώτης [1994], σελ. 222

Ελληνιστικοί και Ρωμαϊκοί Χρόνοι

Η Ναύπακτος είναι το κύριο κέντρο της περιοχής κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. Οι ανασκαφές, αν και σποραδικές, καταδεικνύουν **μια οργανωμένη πόλη με δρόμους και κτήρια ιδιωτικού και δημόσιου χαρακτήρα.**¹⁷ Η πόλη συνεχίζει να διατηρεί την έκτασή της από τους Κλασικούς Χρόνους. Το δυτικό άκρο ταυτίζεται με το μεσαιωνικό τείχος ενώ ανατολικά η πόλη περιλαμβάνει τη σύγχρονη ανατολική περιοχή της πόλης. Τη περίοδο αυτή εντοπίζονται δύο νεκροταφεία, ένα στο βορειοδυτικό και ένα στο βορειοανατολικό άκρο της πόλης και έξω από τα τείχη της πόλης.

7^{ος} – 9^{ος} αιώνες

Κατά τους σκοτεινούς χρόνους, **η πόλη περιοριζόταν στον άνω περίβολο.** Η πόλη καταστρέφεται από σεισμό το 551-552 μ.Χ. Οι βαρβαρικές επιδρομές επιφέρουν καταστροφές, αλλά η πόλη φαίνεται ότι επιβιώνει συρρικνωμένη. Κατά τη διάρκεια των χρόνων αυτών είναι λιγιστά τα στοιχεία.

Εικ. Ι.Γ.02: Κατά τον 7ο-9ο αιώνα η πόλη συρρικνώθηκε στον άνω περίβολο.

Μεσοβυζαντινή περίοδος

Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο οι συνθήκες γίνονται ευνοϊκότερες. **Διατηρείται η οχυρή ακρόπολη/κάστρο και δημιουργούνται ανοχύρωτα ή μερικώς οχυρωμένα προάστια εκτός της ακρόπολης.** (εικ. Ι.Γ.03) Η πόλη παρουσιάζει την τυπική διάρθρωση βυζαντινών πόλεων: 1. Οχυρή ακρόπολη/κάστρο – 2. Οχυρωμένη πόλη/χώρα – 3. Ανοχύρωτο προάστιο/εξώχωρο.¹⁸

¹⁷ Χαλάτσης [2000], σελ. 124

¹⁸ Μαμαλούκος [2014-2015], σελ.23

Εικ. Ι.Γ.03: Με διαγράμμιση η έκταση που καταλαμβάνει η πόλη κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο.

Ενετοκρατία

Κατά την Α' Ενετοκρατία η πόλη οχυρώνεται και είναι σαφή τα όριά της. Έξω από τα τείχη της πόλης και συγκεκριμένα έξω από τη δυτική και την ανατολική πύλη δημιουργούνται ανοχύρωτα προάστια. (εικ. Ι.Γ.04)

Α' Οθωμανική περίοδος (1499-1687)

Κατά την α' Οθωμανική περίοδο, η πόλη συνεχίζει να παρουσιάζει την ίδια έκταση με μικρή διαφορά την επέκταση των προαστίων. (εικ. Ι.Γ.05)

Β' Ενετοκρατία (1687-1699)

Από τη β' Ενετοκρατία και έως την απελευθέρωση η πόλη δεν παρουσιάζει διαφοροποιήσεις. Τον 18ο αιώνα η οικοδομική δραστηριότητα εστιάζεται σε ιερά καθιδρύματα και κοσμικά κτήρια. Κατά την απελευθέρωση της πόλης το 1829, οι νέοι κάτοικοι αντικρύζουν την κάτω πόλη καμένη καθώς οι Τούρκοι με την έναρξη της επανάστασης κλείστηκαν στην ακρόπολη και έκαψαν την κάτω πόλη.

Το 1838 νομοθετείται το πρώτο ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης.

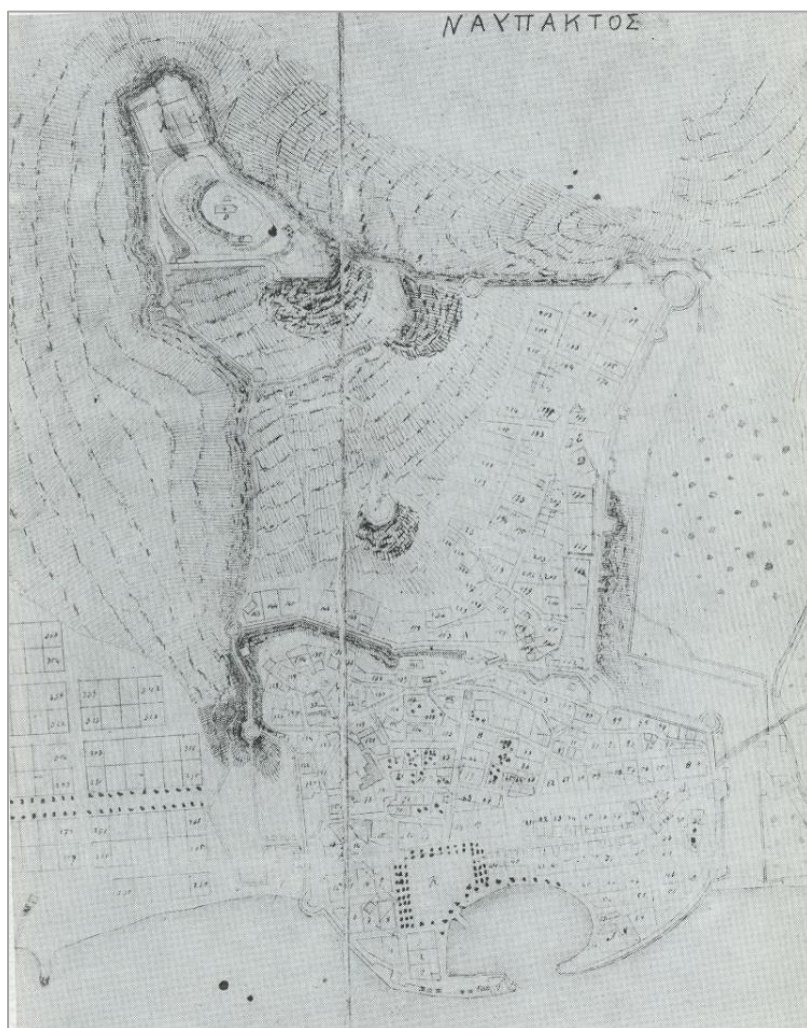
Εικ. Ι.Γ.04-05: Με διαγράμμιση η έκταση που καταλαμβάνει η πόλη κατά την ενετοκρατία και την Οθωμανική περίοδο αντίστοιχα.

2. Χρονολογική εξέλιξη ρυμοτομικών σχεδίων και μετασχηματισμός της πόλης

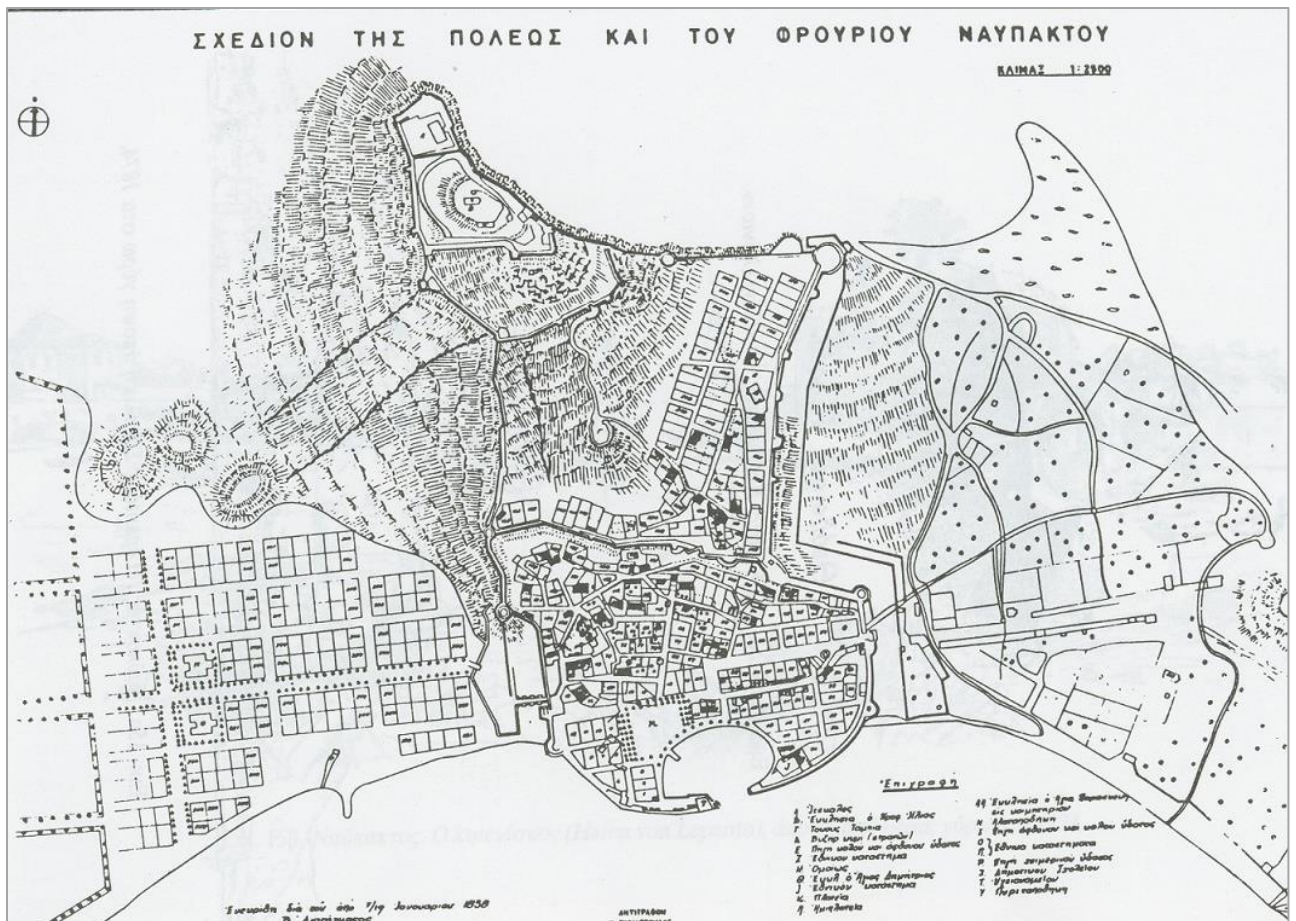
(χάρτης Ι.γ.02)

- 1838: Σχέδιο της πόλης (Β.Δ. 7/19.01.1838)

Πραγματοποιείται αποτύπωση της υπάρχουσας πόλης. Τα κτήρια που έχουν απομείνει στον κάτω περίβολο είναι λιγοστά καθώς έχει προηγηθεί πυρκαγιά από τους Τούρκους. Στο σχέδιο χαράσσονται οικοδομικά τετράγωνα εντός των τειχών και στο δυτικό προάστιο της πόλης. Εντός των τειχών στα χαμηλότερα στρώματα, τα οικοδομικά τετράγωνα υπακούουν στο ιπποδάμειο σύστημα με δρόμους παράλληλους και κάθετους προς το θαλάσσιο μέτωπο. Στα ψηλότερα σημεία (βορειότερα της σημερινής οδού Ιλ. Τζαβέλα) οι χαράξεις προσαρμόζονται στο έντονο ανάγλυφο του εδάφους. Το δυτικό προάστιο σχεδιάζεται κατά το ιπποδάμειο σύστημα με μια μεγάλη δεντροφυτεμένη λεωφόρο, η οποία έχει κατεύθυνση από ανατολή προς δύση και δεν υπάρχει σχεδιασμός για το ανατολικό προάστιο. Στο σχέδιο διατηρούνται τα τείχη, η τάφος και το προτείχισμα. (εικ. Ι.Γ.06)

Εικ. Ι.Γ.06: Αντίγραφο από τον Β. Νικολαΐδη του «Σχεδίου Πόλεως και του Φρουρίου Ναυπάκτου» (πηγή: Μαρίνου [1985])

Εικ. Ι.Γ.07: Ανασχεδίαση του σχεδίου πόλεως του 1838. (πηγή: Πετρονώτης [1994])

Πρόκειται για μια προσπάθεια χάραξης ορθοκανονικών οικοδομικών τετραγώνων εντός των τειχών η οποία διατηρεί τις οχυρώσεις και την τάφρο, στοιχεία τα οποία οριοθετούν το σχεδιασμό της πόλης. Υπάρχει μια μελλοντική πρόβλεψη ότι η πόλη θα επεκταθεί δυτικά και η περιοχή αντιμετωπίζεται ως προάστιο. Η σχεδίαση του υποδάμειου συστήματος εντός των τειχών εφαρμόζεται στα σημεία που είναι άκτιστα, δηλαδή δεν υπάρχουν δεσμεύσεις από υπάρχοντα κτήρια και το έδαφος το επιτρέπει. Στη περιοχή του λιμανιού εφαρμόζεται το υποδάμειο σύστημα, καθώς το έδαφος είναι ομαλό. Δεν γίνεται μέριμνα διατήρησης των ιστορικών χαράξεων παρά μόνο στο τμήμα που σώζεται το ενιαίο μέτωπο των κτηρίων (μαγαζιών κατά τις πηγές – το επονομαζόμενο «Στενοπάζαρο»). Επιπρόσθετα, χαράσσεται μια πλατιά οδός η οποία ενώνει τις δύο πύλες, υποβαθμίζοντας την οδό που διέρχεται από το Στενοπάζαρο και επιβάλλοντας τον σύγχρονο για την εποχή σχεδιασμό. Στα ανώτερα τμήματα, οι χαράξεις ακολουθούν την κλίση του εδάφους και των ιστορικών διαδρομών εξαιτίας της ύπαρξης κτισμάτων. (βλέπε κεφάλαιο: οδικό δίκτυο/ιστορικές χαράξεις).

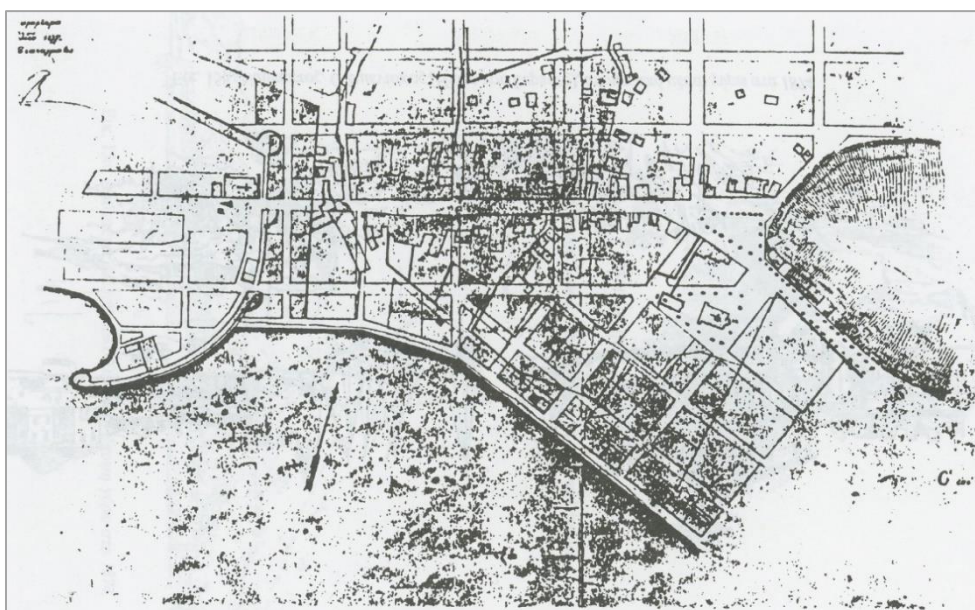
Το σχέδιο του 1838 προσπαθεί να εφαρμόσει σύγχρονο σχεδιασμό λαμβάνοντας υπόψη τα ιστορικά κατάλοιπα: η πόλη

εκτείνεται εντός των τειχών, τα τείχη (και τα εσωτερικά διατηρούνται) και οι περιοχές εκτός των τειχών αποτελούν προάστια.

- 1877: Έγκριση ρυμοτομικού διαγράμματος στο ανατολικό προάστιο (ΦΕΚ 40/Α/1877)

Εγκρίνεται η προέκταση του ρυμοτομικού διαγράμματος ανατολικά γιατί δεν προβλεπόταν από το σχέδιο του 1838. (Εικ. Ι.Γ. 08) Η επέκταση γίνεται με τη χάραξη ορθογώνιων οικοδομικών τετραγώνων διατηρώντας τον άξονα που ξεκινούσε από την ανατολική πύλη και συνέχιζε έως τον λόφο του Αγ. Γεωργίου. Στο σχέδιο αποτυπώνονται τα καταστήματα που βρίσκονται σε σειρά και περιγράφονται από τον L. Salvador το 1874. **Αξιοσημείωτο είναι ότι με το σχέδιο κατεδαφίζεται η ανατολική πύλη και ρυμοτομείται η τάφρος.** Χαράσσεται μια κάθετη ως προς τη θάλασσα οδός, η οποία διέρχεται από τον κυκλικό πύργο, την Ωραία Τάπια –η σημερινή οδός Αγελάου– και εκατέρωθεν της οδού δημιουργούνται οικόπεδα. Τα οικόπεδα της δυτικής παρειάς έχουν ως δυτικό όριο το τείχος. Το προτείχισμα της τάφρου εντάσσεται σε οικοδομικά τετράγωνα και σήμερα έχει εξαφανιστεί.

Στο σχέδιο είναι φανερές οι οικιστικές πιέσεις που δεχόταν η πόλη. **Η αίσθηση της ασφάλειας είναι μεγάλη και αποδυναμώνεται ο ρόλος των οχυρώσεων με αποτέλεσμα την κατεδάφιση της πύλης και την οικοπεδοποίηση της τάφρου.** Οικοδομικά τετράγωνα χαράσσονται εκτός των τειχών και οι οδοί είναι κάθετοι και παράλληλοι προς τη θάλασσα.

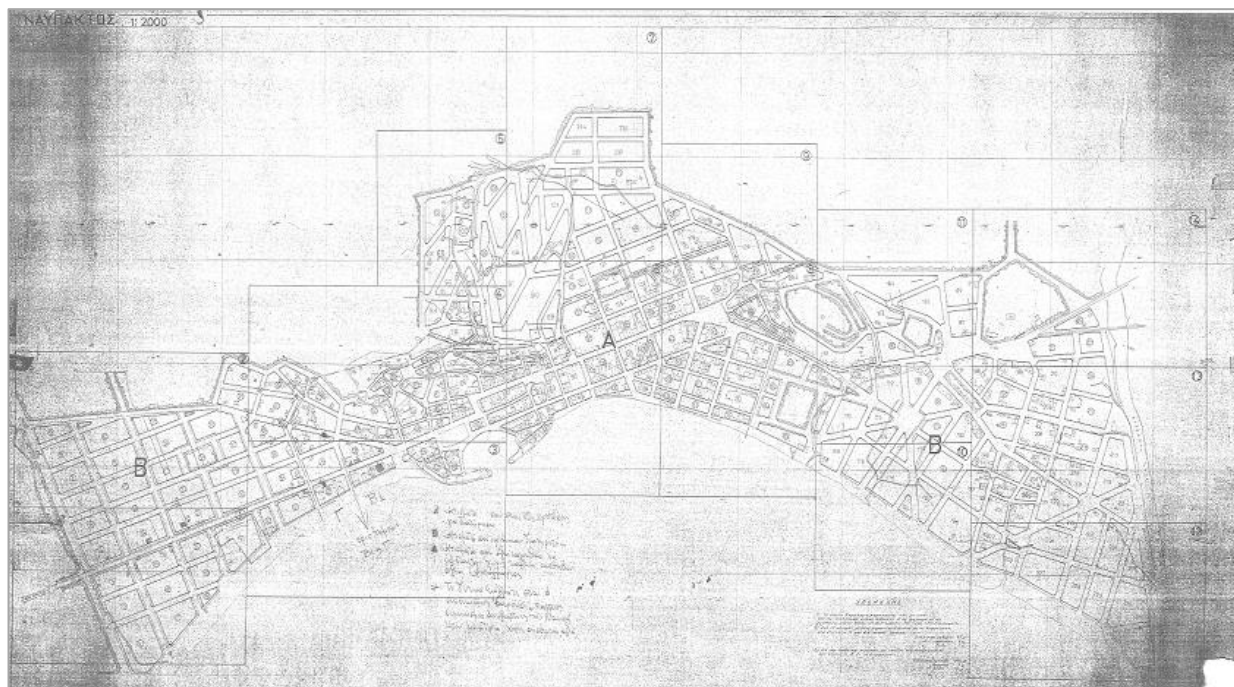

Εικ. Ι.Γ.08: Εγκεκριμένο ρυμοτομικό σχέδιο του ανατολικού προαστίου 1877 (πηγή: Πετρονώτης [1994])

- 1889-1920: Πραγματοποιούνται τροποποιήσεις του σχεδίου πόλεως.
- 1937: Αναθεώρηση και επέκταση του σχεδίου πόλεως (ΦΕΚ 341/Α/1937)

Το 1937 γίνεται η αναθεώρηση του σχεδίου και η πόλη επεκτείνεται έως τον χείμαρρο Σκα ανατολικά και δυτικά έως το χείμαρρο Λαγκαδούλα. (εικ. Ι.Γ.09) Ορίζονται δύο τμήματα για τα οποία δίνονται τα μεγέθη αρτιότητας των οικοπέδων:

Τομέας	A: Κέντρο πόλης	B: Υπόλοιπη περιοχή
Ελάχιστο εμβαδόν	80τμ	150τμ
Ελάχιστο πρόσωπο	5,00μ	9,00μ
Ελάχιστο βάθος	6,00μ	14,00μ

Εικ.Ι.Γ.09: Αντίγραφο του ρυμοτομικού σχεδίου του 1937 που ορίζει τα όρια επέκτασης της πόλης και τους τομείς. (πηγή: προσωπικό αρχείο)

Το ρυμοτομικό σχέδιο του 1937 ισχύει έως σήμερα. Εντός των τειχών έχουν πραγματοποιηθεί αλλαγές οι οποίες εντοπίζονται στα ανώτερα στρώματα. Πραγματοποιήθηκαν αλλαγές στα οικοδομικά τετράγωνα νότια της Σιδερόπορτας με στόχο τη διατήρηση διαδρομών. Στη περιοχή του Φαλτσοπορτιού εντός των τειχών δημιουργούνται μεγάλα οικοδομικά τετράγωνα με συνένωση τετραγώνων του σχεδίου του 1838. **Αρνητικό στοιχείο του σχεδίου αποτελεί η χάραξη τετραγώνων εκτός των τειχών στο ανώτερο τμήμα του ανατολικού βραχίονα.** Στην περιοχή αυτή τα οικοδομικά τετράγωνα είναι μεγάλης επιφάνειας και γειτνιάζουν στα τείχη, ενώ η δόμηση είναι λιγοστή. **Θετικό στοιχείο αποτελεί η**

αναγνώριση δύο τομέων της πόλης: το κέντρο και η υπόλοιπη περιοχή.

- 1978: Επεκτάσεις σχεδίου πόλεως (ΦΕΚ 153/Δ/1978)
Η πόλη επεκτείνεται ανατολικά και δυτικά. Οι περιοχές δεν θα περιληφθούν στον παραδοσιακό οικισμό που ορίζεται σύμφωνα με το ΦΕΚ 594Δ/1978, το οποίο νομοθετείται λίγους μήνες αργότερα. Οι επεκτάσεις του 1978 έως σήμερα δεν αποτελούν τμήμα του παραδοσιακού οικισμού και σε αυτές τις περιοχές ίσχυε ο ΓΟΚ '85 και σήμερα ο ΝΟΚ.
- 1980: Επέκταση και καθορισμός όρων και περιορισμών δόμησης στη Βαρναράχη (ΦΕΚ 618/Δ/1980)
Η τελευταία επέκταση γίνεται βόρεια, στη περιοχή της Βαρναράχης. Πρόκειται για περιοχή γραμμική η οποία αναπτύσσεται στους πρόποδες του λόφου. Οι όροι δόμησης της περιοχής:

Βαρναράχη	
Οικοδομικό σύστημα	Συνεχές
Αρτιότητα	200τμ Παρεκκλίσεις: ως έχει
Συντελεστής δόμησης	0,8
Ποσοστό κάλυψης	60%
Ύψος	8,50μ (συμπεριλαμβάνεται η στέγη)
Όροφοι	2

3. Προτάσεις χωρικού σχεδιασμού

- 1988: Έγκριση ΓΠΣ Ναυπάκτου – Λυγιάς – Ξηροπηγάδου (ΦΕΚ 653/Δ/1988) (αναδημοσίευση ΦΕΚ 1072/Δ/1992)
Το ΓΠΣ ορίζει:
 - ως μέσο συντελεστή δόμησης στην περιοχή Κάστρο 1,1 και στη περιοχή Κέντρο 1,2. Οι συντελεστές είναι μεγαλύτεροι από τους ισχύοντες του προεδρικού διατάγματος για τους παραδοσιακούς οικισμούς.
 - τη δημιουργία τουριστικού περιπτέρου στη περιοχή Τζαμί (Φετιχιέ Τζαμί). Το τουριστικό περίπτερο φιλοξενείται στο Κτήριο «Ναυπακτία» στο κέντρο του λιμανιού.
 - τον καθορισμό ζώνης πολιτιστικών λειτουργιών στη περιοχή του Κέντρου. Η σημερινή πραγματικότητα αναιρεί την πρόθεση του σχεδίου με το κέντρο να φιλοξενεί κατά μεγάλο ποσοστό καφετέριες και μπαρ.
 - την προστασία και ανάδειξη του ιστορικού κέντρου με αντίστοιχες μελέτες προστασίας και ανάδειξης ανασύλωσης του τείχους.

Αναγνωρίζεται η πολιτιστική αξία των οχυρώσεων και κρίνεται σημαντική η προστασία και η ανάδειξή τους. Δεν έχει πραγματοποιηθεί μια μελέτη με στόχο τη προστασία και την ανάδειξη του συνόλου των οχυρώσεων. Το Υπουργείο Πολιτισμού στα πλαίσια των κοινοτικών προγραμμάτων έχει εντάξει τμήματα των οχυρώσεων και όχι το σύνολο αυτών.

- την οργάνωση του οδικού δικτύου εντός του οικισμού με την παράλληλη δημιουργία πλέγματος πεζοδρόμων. Οι δρόμοι εντός των τειχών έχουν πλακοστρωθεί -εκτός από τους δύο κύριους οδικούς άξονες- και δεν είναι πεζοδρομημένοι. Οι δρόμοι εντός των τειχών καταλήγουν σε αδιέξοδα και γι' αυτό το λόγο χρησιμοποιούνται από τους κατοίκους της περιοχής.

Το σχέδιο προωθεί τις πολιτιστικές και τουριστικές δράσεις στην πόλη. **Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς δεν αποτελεί κύρια προϋπόθεση ενώ είναι αυτή η οποία καθιστά την πόλη κέντρο τουρισμού και πολιτιστικών δραστηριοτήτων.**

- 2003: Περιφερειακό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας

Κύριοι στόχοι του πλαισίου αποτελούν: η αναβάθμιση του οδικού δικτύου, η αξιοποίηση του δυναμικού της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, η ανταγωνιστική λειτουργία του πρωτογενούς τομέα, η ανάδειξη του πολιτιστικού και φυσικού περιβάλλοντος και η ανάπτυξη του τουρισμού. Προτείνει την βιώσιμη ανάπτυξη με μορφή εξειδικεύσεων στις πόλεις και τους οικισμούς. Ενισχύεται η αστική περιοχή της Πάτρας και αστικά κέντρα περιφέρειας αναπτύσσουν συμπληρωματικές δράσεις.

Το περιφερειακό πλαίσιο ορίζει τη Ναύπακτο ως κέντρο με ιδιαίτερο πολιτιστικό και τουριστικό ρόλο. Οι προωθητικές δραστηριότητες προτείνεται να επικεντρωθούν στην ανάπτυξη του τουρισμού και την ανάδειξη πολιτιστικών και φυσικών πόρων. Επομένως, σε περιφερειακό επίπεδο αναγνωρίζεται η πολιτιστική αξία της πόλης και προωθείται η τουριστική της ανάπτυξη. Η ανάδειξη προϋποθέτει τη προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς για την οποία δεν γίνεται μνεία στο περιφερειακό πλαίσιο. **Επομένως, το περιφερειακό πλαίσιο θα έπρεπε να θέτει ως πρωταρχικό στόχο την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, ώστε να επιτευχθεί η ανάδειξή της.**

- 2012: Κίνηση διαδικασίας αναθεώρησης ΓΠΣ Δημοτικής Ενότητας Ναυπάκτου (ΦΕΚ 50/ΑΑΠ/2012)

Δεν δόθηκαν από το δήμο στοιχεία που να αναφέρουν τις αλλαγές που προτείνονται στην αναθεώρηση του γενικού πολεοδομικού σχεδίου. Αναφέρθηκε ότι εκκρεμεί η έγκριση από την Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος.

Δ. ΙΣΧΥΟΝ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΔΟΜΗΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ

- 1868: ΦΕΚ 13/Α/1868: Προσδιορίζονται οι ελάχιστοι όροι του εμβαδού, του προσώπου και του βάθους των οικοπέδων. Το ρυμοτομικό σχέδιο έχει νομοθετηθεί από το 1838.
- 1922: ΦΕΚ 28/Α/1922: Κηρύσσεται το κάστρο ως προεξέχον βυζαντινό μνημείο και υπάγεται στους όρους προστασίας του Ν. 2447. **Κρίνεται η ιστορική σημασία του μνημείου και τίθεται υπό την προστασία του Υπουργείου Πολιτισμού.**
- 1937: ΦΕΚ 401/Α/1937: Κηρύσσεται το φρούριο Ναυπάκτου ως διατηρητέο μνημείο.
- 1949: ΦΕΚ 202/Α/1949: Κηρύσσεται ως τουριστικός τόπος.
- 1965: ΦΕΚ 24/Δ/1965: Καθορίζεται μέγιστο ύψος οικοδομών και μέγιστος αριθμός ορόφων:
Οι τομείς έχουν καθορισθεί από το 1937.

Τομέας	A: Κέντρο πόλης	B: Υπόλοιπη περιοχή
Μέγιστος αριθμ. ορόφων	2	3
Μέγιστο ύψος οικοδομών	8,00μ	11,00μ

Στο διάταγμα υπάρχει ο όρος: «οι οικοδομές που γειτνιάζουν με τα τείχη θα πρέπει να αφήνουν 5μ απόσταση από αυτά». **Ορίζεται μια ζώνη 5μ από τα τείχη, η οποία στην πράξη αποδείχθηκε μικρή.**

- 1973: ΦΕΚ 14806/Β/1973: Κηρύσσεται η πόλη της Ναυπάκτου ως ιστορικός τόπος και τόπος ιδιαίτερου φυσικού κάλλους. **Μετά από 51 χρόνια από την κήρυξη του κάστρου, αναγνωρίζεται η ιστορική σημασία της πόλης. Υπάρχει μια αλληλένδετη σχέση μεταξύ οχύρωσης και πόλης.** Ουσιαστικά, με τη κήρυξη αυτή η πόλη τίθεται υπό τον έλεγχο του Υπουργείου Πολιτισμού.
- 1976: ΦΕΚ 235/Δ/1976: Τροποποίηση όρων και περιορισμών δόμησης ρυμοτομικού σχεδίου (ΦΕΚ 235Δ/1976). Σύμφωνα με το προεδρικό διάταγμα, η πόλη χωρίζεται σε 7 τομείς (Α-Α1-Β1-Α2-Β2-Γ-Γ1) για τους οποίους ορίζονται όροι δόμησης και μορφολογικοί περιορισμοί. (Εικ. Ι.Γ.10) Σε κάθε τομέα δίνονται τα μεγέθη αρτιότητας των οικοπέδων, συντελεστής δόμησης, ποσοστό κάλυψης και ύψος. Καθορίζονται και μορφολογικοί όροι όπως αναλογίες παραθύρων, πορτών, χρωματισμοί, πλάτη εξωστών, κιγκλιδώματα, επιχρίσματα κ.α. Η περιοχή του κέντρου αποτελείται από τους τομείς Α-Α1 και Β1. Ο τομέας Α περικλείει τον άνω περίβολο και ο τομέας

A1 τη περιοχή του λιμανιού. Ο τομέας B1 είναι μια στενή λωρίδα με κεντρικό άξονα την οδό Ιλ. Τζαβέλα.

Εικ. Ι.Γ.10: Τα όρια των τομέων του διατάγματος του 1976.

Τομέας	A - A1	B1	A2	B2	Γ – Γ1
Οικοδομικό σύστημα	Πτερύγων	Συνεχές	Πτερύγων	Συνεχές	Συνεχές
Αρτιότητα	Ως έχει	Όπως στο ΦΕΚ253Α/1937	Όπως στο ΦΕΚ253Α/1937	Όπως στο ΦΕΚ253Α/1937	Όπως στο ΦΕΚ253Α/1937
Συντελεστής δόμησης	1,2-1,8	2,10	1,2	2,10	2,40
Ποσοστό κάλυψης	60%-80%	70%	60% - 80%	70%	70%
Ύψος	7,50μ - 9,00μ	10,00μ	-	10,00μ	-
Όροφοι	2-3	3	2	3	4

Στους τομείς A, A1 και B1 ίσχυαν μορφολογικοί κανόνες οι οποίοι όριζαν τις στέγες, τις αποστάσεις από τα τείχη της πόλεως, το χρώμα και το υλικό των εξωτερικών όψεων των κτηρίων, το μέγεθος των θυρών και παραθύρων, τη κατασκευή των εξωστών, την κατασκευή και το υλικό των προθηκών των καταστημάτων, κλπ. **Αρνητικό στοιχείο των παραπάνω μορφολογικών κανόνων είναι η μίμηση των υπάρχοντων προτύπων στις όψεις των κτηρίων χωρίς να υπάρχει κατασκευαστική συνέπεια και χωρίς να επιτυγχάνεται η ισορροπία των νέων όγκων με τα παλαιότερα κτίσματα λόγω των υψηλών Σ.Δ..** Παραδείγματος χάριν, τα περισσότερα κτήρια έχουν φέροντα

Εικ. Ι.Γ.11: Οικοδομή χτισμένη με τους μορφολογικούς περιορισμούς του διατάγματος

οργανισμό από οπλισμένο σκυρόδεμα και εξωτερική επένδυση από πέτρα η οποία δεν είναι φέρουσα όπως στα υπάρχοντα πρότυπα. Οι μορφολογικοί κανόνες μιμούνται τα παραδοσιακά πρότυπα αλλά **τα παραγόμενα οικήματα δεν εντάσσονται στον οικισμό και αλλοιώνουν τον χαρακτήρα του.**

Το προεδρικό διάταγμα θεσμοθέτησε το πλαίσιο για τη μελλοντική ανάπτυξη της πόλης και όχι για τη προστασία της φυσιογνωμίας της. Η πρωμοδότηση του τομέα Β1 με υψηλό συντελεστή δόμησης (2,10) υπάκουε στις σύγχρονες ανάγκες της πόλης για δημιουργία εμπορικού και τουριστικού κέντρου και όχι στη προστασία του ιστορικού πυρήνα. Δημιουργήθηκαν κτίσματα υπερμεγέθη και δυσανάλογα σε σχέση με τα κτίσματα που υπάρχουν στη περιοχή και έχουν ανεγερθεί προ του 1976. Οι ειδικές διατάξεις και οι μορφολογικοί περιορισμοί δεν μπορούν να διαφυλάξουν το χαρακτήρα της πόλης καθώς τα παραγόμενα μεγέθη των κτισμάτων έρχονται σε μεγάλη αντίθεση με τα υπάρχοντα.

- **1978: ΦΕΚ 594/Δ/1978:** Η Ναύπακτος εντάσσεται στους παραδοσιακούς οικισμούς της χώρας. Εφαρμόζονται οι ειδικοί όροι και περιορισμοί δόμησης που ορίζει το διάταγμα. Το διάταγμα χαρακτηρίζει ως παραδοσιακούς περίπου 400 οικισμούς της ελληνικής επικράτειας. Αποτελεί γενικό διάταγμα, εντάσσοντας οικισμούς με διαφορετικά μορφολογικά χαρακτηριστικά και διαφορετική πολεοδομική και ιστορική εξέλιξη. Ο χαρακτηρισμός δεν στηρίχτηκε σε ειδικές πολεοδομικές μελέτες οι οποίες να στοιχειοθετούν τα μεγέθη των οικισμών και να καταδεικνύουν τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά.

Χαρακτηριστικό του διατάγματος είναι ότι δεν συνοδεύτηκε από τοπογραφικά διαγράμματα ώστε να ορίζονται τα όρια εφαρμογής. Το διάταγμα ορίζει δύο γενικές ζώνες εντός των οικισμών, το κεντρικό τμήμα και το υπόλοιπο. Δεν υπάρχουν σχεδιαγράμματα τα οποία να εμφανίζουν τα όρια ζωνών και ο ορισμός είναι γενικός.

Στη περίπτωση της Ναυπάκτου, χαρακτηρίστηκε ως παραδοσιακός οικισμός η υφιστάμενη πόλη. Κατά τη χρονική στιγμή της έκδοσης του προεδρικού διατάγματος, για την πόλη ίσχυε το ρυμοτομικό σχέδιο του 1937 σύμφωνα με το οποίο η πόλη εκτεινόταν από το χείμαρρο Σκα έως το χείμαρρο Λαγκαδούλα. Η ερμηνεία που δόθηκε στο διάταγμα σχετικά με το όριο είναι ότι ο παραδοσιακός οικισμός ταυτίζεται με το όριο της πόλης.

Για την ερμηνεία των ζωνών, οι περιοχές επέκτασης της πόλης του 1937 ορίζονται ως περιοχές συνοδείας με

Εικ. 1.Γ.12: Άποψη της περιοχής του λιμανιού.

συντελεστή δόμησης 0,5, ενώ η επέκταση είχε ως σκοπό την ικανοποίηση των οικιστικών πιέσεων που δεχόταν η πόλη.

Οι όροι δόμησης που θεσπίζονται είναι:

Τομέας	Κεντρικό τμήμα	Υπόλοιπο τμήμα
Οικοδομικό σύστημα	Πτέρυγες	Πτέρυγες
Αρτιότητα	300τμ- Παρεκκλίσεις	2.000τμ- Παρεκκλίσεις
Συντελεστής δόμησης	0,8	0,5
Ποσοστό κάλυψης-	80%	50%
Ύψος	7,50μ -9,00μ	10,00μ
Όροφοι	2-3	3

Το διάταγμα στο άρθρο 8 ορίζει ότι: «Ειδικές διατάξεις χαρακτηρισμού οικισμού ως παραδοσιακού και επιβολής ειδικών όρων και περιορισμών δόμησης προς προστασία του παραδοσιακού χαρακτήρα αυτού, κατισχύουν των διατάξεων του παρόντος διατάγματος...». Επομένως, **ειδικές διατάξεις, όπως το διάταγμα του 1976** που επιβάλλει ειδικούς όρους και περιορισμούς δόμησης για τη πόλη της Ναυπάκτου και βασίζεται στα μορφολογικά χαρακτηριστικά, **κατισχύουν του διατάγματος του 1978**. Επιπλέον, το διάταγμα του '78 δεν θέτει ως προϋπόθεση οι ειδικές διατάξεις να είναι αυστηρότεροι ως προς τις διατάξεις που ορίζει το ίδιο.

Το ΥΠΕΧΩΔΕ με τις υπ' αριθμ. 69/1978 και 05/1979 εγκυκλίους διευκρίνισε ότι για τη πόλη της Ναυπάκτου εφαρμόζεται το διάταγμα του 1976 καθώς κρίθηκε ως «ειδικό» και κατισχύει του γενικού διατάγματος του 1978. Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω εγκυκλίους, **η πολεοδομία της Ναυπάκτου συνέχισε να εκδίδει οικοδομικές άδειες με τις διατάξεις του 1976.**

Σημειώνεται ότι το 1980 γίνεται η επέκταση του σχεδίου πόλεως στη περιοχή Βαρναράχη και το 1992 δημοσιεύεται το Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο της πόλης ορίζοντας μέσο συντελεστή δόμησης 1,2 για τη κεντρική περιοχή.

- **1993: ΦΕΚ 85/Δ/1993:** Καθορισμός του παραδοσιακού ορίου του οικισμού Ναυπάκτου από τον χείμαρρο Σκα έως τον χείμαρρο Λαγκαδούλα. Με το διάταγμα αποσαφηνίζονται τα όρια του παραδοσιακού οικισμού, αλλά δεν ορίζονται οι δύο ζώνες προστασίας. Επιβάλλονται οι όροι δόμησης του γενικού διατάγματος του 1978. Ο χαρακτηρισμός πραγματοποιήθηκε ύστερα από το Πρακτικό Επεξεργασίας 284/1992 του Σ.τ.Ε.. Η γνωμάτευση έρχεται σε αντίθεση με τη έκθεση του ΥΠΕΧΩΔΕ η οποία προέβλεπε ρυθμίσεις για τον καθορισμό των ορίων του οικισμού με πραγματικά παραδοσιακό χαρακτήρα και καθορισμό ειδικών όρων και περιορισμών δόμησης. Το Σ.τ.Ε. γνωμάτευσε αρνητικά ως προς την

εισήγηση κρίνοντας ότι οι όροι του γενικού διατάγματος προσφέρουν ελάχιστο πλαίσιο προστασίας και «κατισχύουν μόνον εφόσον τείνουν σε μείζονα και αποτελεσματικότερη προστασία του παραδοσιακού χαρακτήρα του συγκεκριμένου οικισμού ή επιβάλλονται από εξειδικευμένες συνθήκες που επικρατούν στον οικισμό». Σύμφωνα με τη γνωμάτευση, δεν ήταν πλήρης η στοιχειοθέτηση των εξειδικευμένων συνθηκών της πόλης, ώστε να εξαιρεθεί από το γενικό διάταγμα.¹⁹

Ακολούθησε οικιστική ασφυξία και αδιέξοδο καθώς το διάταγμα του 1978 δεν ανταποκρίνεται στις συνθήκες της πόλης της Ναυπάκτου. Οι συντελεστές δόμησης που επέβαλε παρήγαγαν μικρότερου όγκου κτήρια από τα παλαιότερα. Έγινε μια προσπάθεια από το ΥΠΕΧΩΔΕ με την αναθεώρηση του σχεδίου της Ναυπάκτου με την επιβολή όρων και περιορισμών δόμησης στην κεντρική περιοχή του παραδοσιακού τμήματος ύστερα από σχετική πολεοδομική μελέτη. Όπως αναφέρθηκε, προτάθηκε συντελεστής 1,1-1,2. Το σχέδιο κρίθηκε μη νόμιμο από το Σ.τ.Ε. γιατί προέβλεπε συντελεστή δόμησης μεγαλύτερο από αυτό του διατάγματος του 1978. Ύστερα από αυτή την απόφαση, επιβλήθηκε αναστολή έκδοσης οικοδομικών αδειών και εκτέλεσης εργασιών.

Το 1999 διατυπώθηκε εισήγηση από το ΚΣΧΟΠ για την τροποποίηση του ορίου του παραδοσιακού οικισμού στο τμήμα του ιστορικού πυρήνα προτείνοντας όρους δόμησης για τους τομείς αυτούς. Το σχέδιο του προεδρικού διατάγματος απορρίφθηκε από το ΣτΕ γιατί η μείωση του ορίου δεν είναι νόμιμη και δεν αιτιολογείται επαρκώς. **Το ΣτΕ διευκρίνισε ότι θα πρέπει να τεκμηριωθεί πλήρως και με στοιχεία ότι η περιοχή που εντάχθηκε το 1978, πλην του ιστορικού πυρήνα, δεν παρουσίαζε μη παραδοσιακά στοιχεία προς διατήρηση.**

- **2002: ΦΕΚ 674/Δ/2002:** Τροποποίηση όρων και περιορισμών δόμησης στο παραδοσιακό τμήμα της πόλης. Για την διευθέτηση του οικιστικού προβλήματος της πόλης, γίνεται τροποποίηση των όρων δόμησης και καθορίζονται δύο τομείς:

Τομέας	Κεντρικό τμήμα (περιοχή λιμανιού)	Υπόλοιπο τμήμα (περιοχές συνοδείας)
Συντελεστής δόμησης	0,8	1,2

Το διάταγμα κρίθηκε ατελές καθώς δεν οριζόταν το μέγιστο ύψος και ο μέγιστος αριθμός ορόφων. Προωθήθηκε από την

Εικ. Ι.Γ.13: Κτήριο χτισμένο σύμφωνα με τους όρους δόμησης του 2002 (σ.δ.=1,2) γειτνιάζει με τετραώροφες πολυκατοικίες (στο βάθος)

¹⁹ Παπακωνσταντίνου [2010]

αρμόδια υπηρεσία πολεοδομικού σχεδιασμού προς διόρθωση. Το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε ότι για την πόλη ισχύουν οι όροι δόμησης του διατάγματος των παραδοσιακών οικισμών του '78, ήτοι συντελεστής δόμησης 0,8 για το κεντρικό τμήμα και 0,5 για τις περιοχές συνοδείας.

Εκπονήθηκε μελέτη η οποία περιλαμβάνει αναλυτική φωτογραφική τεκμηρίωση και τεχνική αξιολόγηση κατά περιοχές.²⁰ Με βάση τη μελέτη αυτή, εκπονήθηκε σχέδιο προεδρικού διατάγματος για τον επανακαθορισμό όρων και περιορισμών δόμησης εντός του παραδοσιακού οικισμού το έτος 2010. Σύμφωνα με το σχέδιο, ο οικισμός χωρίζεται σε τρεις τομείς. Οι όροι δόμησης που προτείνονται είναι οι εξής:

Τομέας	A1 - A2	B	Γ
Αρτιότητα	300τμ Παρεκκλίσεις	Όπως στο ΦΕΚ618Δ/ 1980	2.000τμ Παρεκκλίσεις
Συντελεστής δόμησης	0,8	0,8	1,2
Ποσοστό κάλυψης	60%	60%	60%
Ύψος	7,50μ -9,00μ	8,50	11,00μ
Όροφοι	2-3	2	3

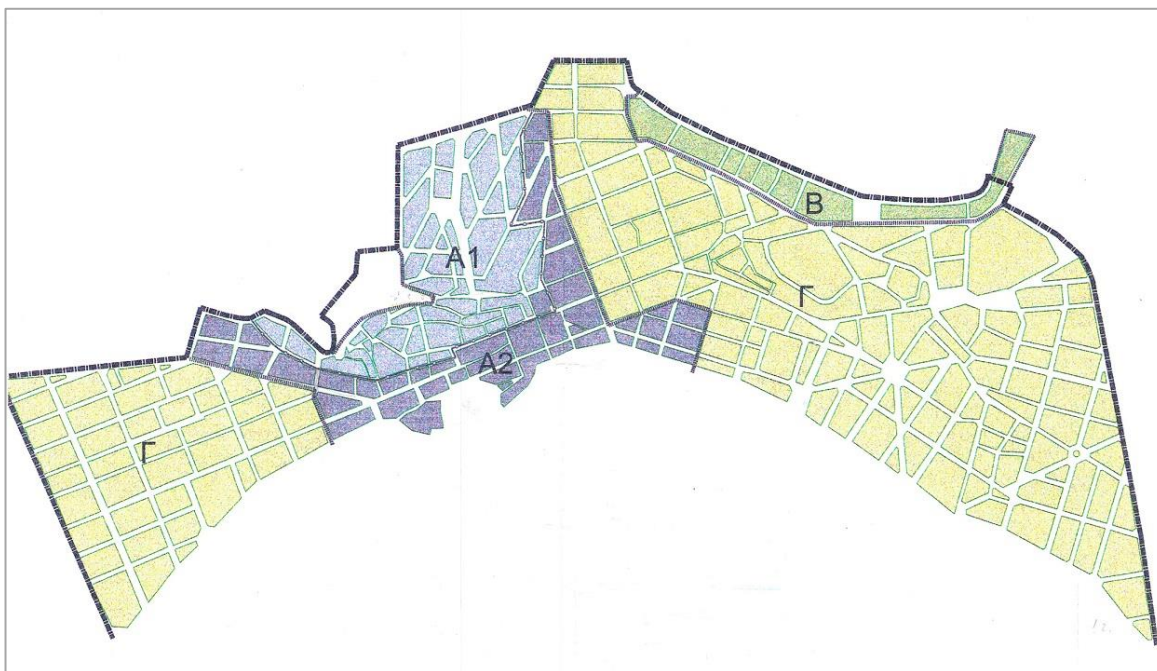
Στο σχέδιο διατηρείται το όριο του παραδοσιακού οικισμού του 1978 και οριοθετούνται τομείς. Ο τομέας Α σε αδρές γραμμές συμπίπτει με τους τομείς Α-Α1-Β1 του διατάγματος του 1976. Η διάκριση σε υποτομείς αναφέρεται στην επιβολή μορφολογικών περιορισμών, οι οποίοι ακολουθούν τη λογική του διατάγματος του 1976: επιβολή παραδοσιακών μορφολογικών προτύπων. Ο τομέας Β αντιγράφει το όριο και τους όρους δόμησης της επέκτασης του σχεδίου πόλεως στη περιοχή της Βαρναράχης το 1980. Ο τομέας Γ εμπεριέχει τις περιοχές συνοδείας του παραδοσιακού πυρήνα και τα μεγέθη των οικοπέδων συμπίπτουν με αυτά του διατάγματος του 1978. Για το τομέα το σχέδιο προβλέπει μεγαλύτερο συντελεστή δόμησης και ύψος ορόφων σε σύγκριση με αυτούς του 1978.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το σχέδιο του ΥΠΕΧΩΔΕ δεν εντάσσει στους τομείς Α-Α1 τις γραμμικές περιοχές των οδών Θέρμου και Αθηνών. Οι περιοχές αυτές παρουσιάζουν έως σήμερα στοιχεία προς διατήρηση καθώς περιέχουν κτήρια των αρχών του 20ου αιώνα. Η πόλη στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα επεκτεινόταν κατά μήκος των οδικών αξόνων. Ο οδικός άξονας της Θέρμου συνέδεε τη πόλη μέσω της παραποτάμιας οδού του Ευήνου με τους οικισμούς της ορεινής Ναυπακτίας. Ο οδικός άξονας των Αθηνών συνέδεε τη

²⁰ Παπακωνσταντίνου [2010]

πόλη με την Άμφισσα. Θα έπρεπε να τονιστεί η σημασία τους και να περιληφθούν στις περιοχές Α-Α1.

Συμπερασματικά, με το παρόν σχέδιο γίνεται μια προσπάθεια από το ΥΠΕΧΩΔΕ εύρεσης συμβιβαστικής λύσης μεταξύ των όρων των δύο διαταγμάτων. Επαναφέρει τους συντελεστές δόμησης του 2002 και εντάσσει τους μορφολογικούς όρους του 1976.

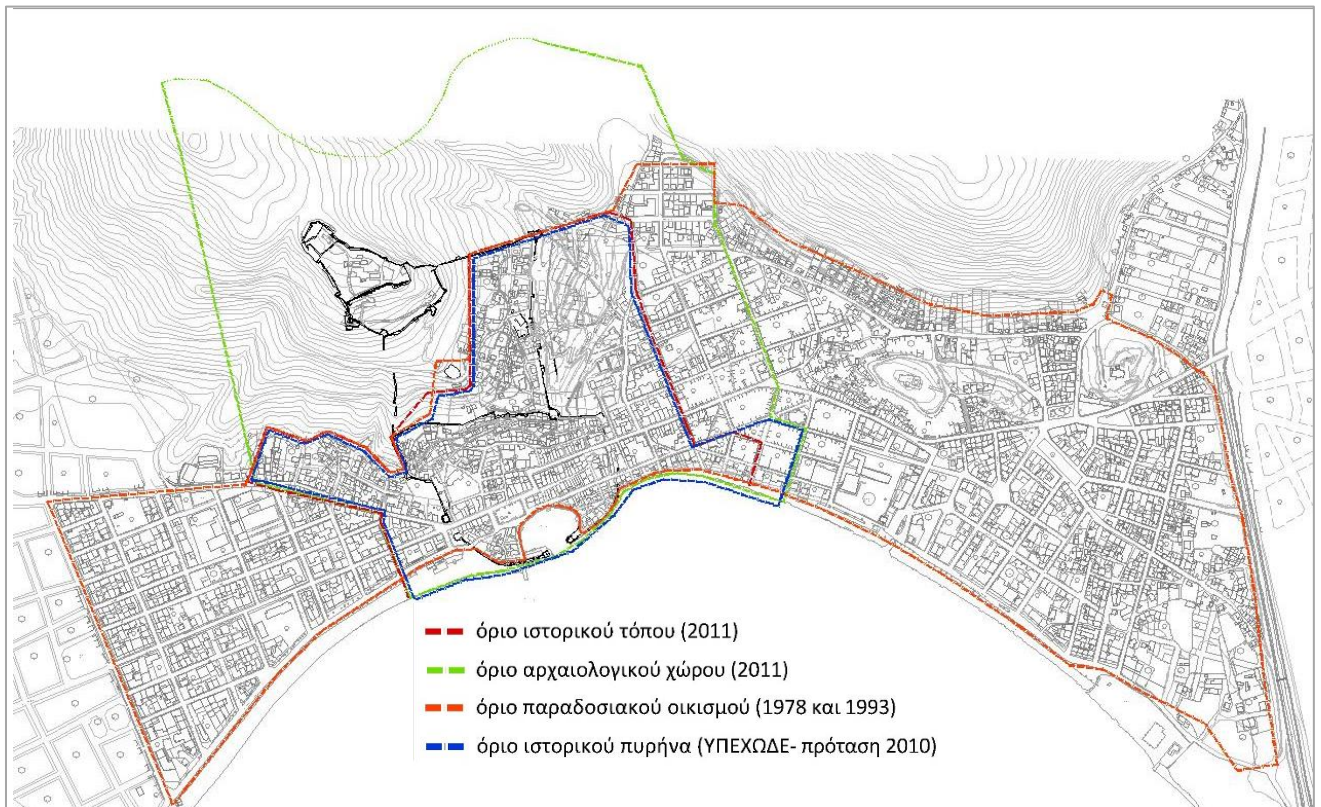

Εικ. Ι.Γ.14: Τα όρια των τομέων του σχεδίου του διατάγματος του ΥΠΕΧΩΔΕ (2010)

- **2011: ΦΕΚ 99/ΤΑΑΠΘ/2011:** Οριοθετείται προσωρινά το Κάστρο Ναυπάκτου προκειμένου να επιτευχθεί η προστασία και ανάδειξη του μνημείου και του περιβάλλοντος χώρου. Η οριοθέτηση έχει ισχύ έως την έκδοση της απόφασης για την οριοθέτηση σύμφωνα με την παράγραφο 1 του άρθρου 12 του Ν. 3028/2002. Είναι σημαντική η κήρυξη του αρχαιολογικού χώρου η οποία περιλαμβάνει και τον περιβάλλοντα χώρο του Κάστρου. **Πρόκειται για μια μεγάλης έκτασης περιοχή η οποία περικλείει και περιοχές της πόλης και περιοχές πρασίνου.** Κατά την οριστική οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου θα πρέπει να τεθούν σε εφαρμογή τα άρθρα 13 και 14 του νόμου, ώστε να καθοριστούν ζώνες προστασίας: ζώνη προστασίας Α και ζώνη προστασίας Β. Οι ζώνες προστασίας θα ακολουθούνται από ειδικούς όρους δόμησης και καθορισμό ειδικών χρήσεων.
- **2011: ΦΕΚ 300/ΑΑΠΘ/2011:** Αναοριοθέτηση του ιστορικού τόπου της πόλης της Ναυπάκτου σύμφωνα με το άρθρο 16 και 12 του Ν. 3028/2002. Η κήρυξη ως ιστορικός τόπος και τοπίο

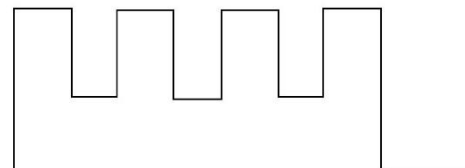
ιδιαίτερου φυσικού κάλλους το 1973 αναφερόταν σε ολόκληρη την πόλη. **Η αναοριοθέτηση περιλαμβάνει τον ιστορικό πυρήνα της πόλης.** Σημειώνεται ότι σύμφωνα με τον αρχαιολογικό νόμο ισχύουν για τους ιστορικούς τόπους οι ορισμοί ζωνών προστασίας κατά αναλογία με τις διατάξεις για τους αρχαιολογικούς χώρους.

Κάνοντας αντιπαραβολή των ορίων του ιστορικού τόπου, του αρχαιολογικού χώρου με τα προτεινόμενα όρια του σχεδίου του προεδρικού διατάγματος του ΥΠΕΧΩΔΕ, γίνεται αντιληπτό ότι **υπάρχει ταύτιση των απόψεων των δύο υπουργείων για τα όρια του ιστορικού-παραδοσιακού πυρήνα.** Εκτιμάται ότι το ανατολικό όριο του αρχαιολογικού χώρου είναι μετατοπισμένο για να συμπεριλάβει τα ευρήματα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής πλησίον της οδού Φαρμάκη.

Εικ. Ι.Γ.15: Απόσπασμα χάρτη όπου διακρίνονται τα όρια κηρύξεων του ιστορικού τόπου, του αρχαιολογικού χώρου και του παραδοσιακού οικισμού.

II. ΑΝΑΛΥΣΗ ΥΦΙΣΤΑΣΜΕΝΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

A. ΠΟΛΗ

(χάρτες II.α.1.01 - II.α.1.02)

1. Γενική εικόνα – Φυσιογνωμία

Γενική εικόνα

Η ευρύτερη περιοχή της πόλης της Ναυπάκτου χαρακτηρίζεται από μια έντονη εναλλαγή ορεινού και θαλάσσιου τοπίου. Η πόλη είναι κτισμένη στους πρόποδες του όρους Ριγάνι των Ναυπακτιακών Όρεων, κοντά στις εκβολές του ποταμού Μόρνου. Τα χαρακτηριστικά της εικόνας της πόλης βασίζονται στα χαρακτηριστικά του φυσικού τοπίου.

Η πόλη αποτελείται από δύο κύριες ενότητες: την πόλη εντός των τειχών και την πόλη εκτός. Η πόλη εντός των τειχών απλώνεται στη βάση του τριγώνου που σχηματίζουν οι οχυρώσεις. Η δεύτερη ενότητα απλώνεται στις απολήξεις του λόφου και κατά μήκος του θαλασσιού μετώπου. Το ανατολικό προάστιο τείνει να προσεγγίσει το τείχος αφήνοντας λιγοστό κενό μεταξύ αυτού και των κτισμάτων. Το δυτικό προάστιο δεν παρουσιάζει τάσεις προσέγγισης του τείχους λόγω της απότομης κλίσης του εδάφους και του γεγονότος ότι δυτικά σχηματίζεται μια ευρείας έκτασης πεδιάδα.

Οι οχυρώσεις ακολουθούν -σε μια απλουστευμένη θεώρηση - μια τριγωνική διάταξη, της οποίας η βάση είναι οι οχυρώσεις του λιμανιού, στενεύει προς βορρά και ακολουθώντας την κλίση του λόφου καταλήγει στην κορυφή του λόφου σε ύψος 200μ. **Η τριγωνική μορφή των οχυρώσεων σε κάτοψη είναι ορατή από τη θάλασσα λόγω έντονης κλίσης του εδάφους. Οι ιστορικές απεικονίσεις των οχυρώσεων και του κάστρου ακολουθούν την τριγωνική όψη.**

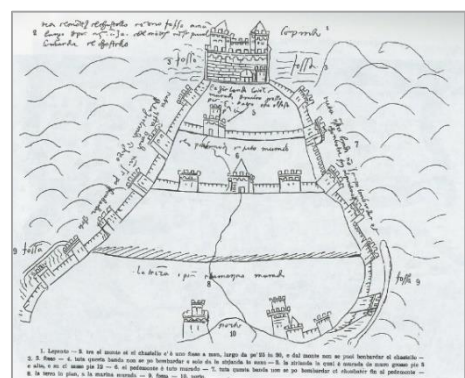
Η σημερινή απεικόνιση της πόλης (skyline) συμπίπτει το περίγραμμα των ιστορικών απεικονίσεων, αν και έχει προστεθεί ανατολικά και δυτικά η εκτός των τειχών πόλη.

Επιπρόσθετα, η περιοχή σήμερα είναι κατάφυτη. Έως τις αρχές του 20ου αιώνα η περιοχή του Κάστρου δεν είχε δένδρα, ενώ μνημονεύονται από τους περιηγητές τα κατάφυτο ανατολικό προάστιο με τεράστια πλατάνια κάτω από τα οποία ξεκουράζονταν οι ταξιδιώτες. Η δενδροφύτευση του λόφου εσωτερικά και εξωτερικά έγινε από αιχμαλώτους των Βαλκανικών πολέμων και ολοκληρώθηκε μετά το 1930 από τους μαθητές και τους δασκάλους της πόλης.²¹

Στη φυσιογνωμία της πόλης οι οχυρώσεις καταλαμβάνουν σημαντική θέση, καθώς ο άνω περίβολος δεσπόζει στη κορυφή του

Εικ. II.A.01: Χάρτης II.α.1.01 όπου διακρίνονται οι οχυρώσεις και η δόμηση εντός και εκτός των τειχών

Εικ. II.A.02: Σχέδιο Ναυπάκτου 1499, ανώνυμου Βενετού. (πηγή: Πετρονώτης [1994])

²¹ Βρούβα-Σαββίδου [2004], σελ. 2

λόφου και οι λιμενοβραχίονες αποτελούν το σήμα κατατεθέν της. (εικ. II.A.03) Τα τείχη ενδιάμεσα χάνονται από την αντιληπτική εικόνα της πόλης πίσω από τα κτήρια και τη βλάστηση.

Η πόλη διαθέτει επιμέρους στοιχεία τα οποία πιστοποιούν την ιστορικότητά της: κτήρια (κυρίως αρχοντικά), κρήνες, πλατάνια και ιστορικές διαδρομές. Τα κτήρια προ του 1800 είναι πέντε από τα οποία τα τρία είναι κηρυγμένα από το Υπουργείο Πολιτισμού. (εικ. II.A.05) Τα κτήρια που ανήκουν στις αρχές του 20ου αιώνα είναι κηρυγμένα ως διατηρητέα από το ΥΠΕΧΩΔΕ. Εντός του οικισμού εντοπίζονται ενδιαφέροντα κτήρια τα οποία εντάσσονται αρμονικά στον ιστό της πόλης.

Αντίθετα με το κτηριακό απόθεμα του οικισμού το οποίο έχει διατηρηθεί σε μικρό βαθμό, διαπιστώθηκε ότι **διατηρούνται οι βασικές διαδρομές εντός του οικισμού.** Οι χαράξεις είναι ένα από τα δομικά χαρακτηριστικά ενός οικισμού. Οι χαράξεις και η διατήρηση αυτών στη διάρκεια των χρόνων έχει καταλυτικό ρόλο στη φυσιογνωμία του οικισμού. Γι' αυτόν τον λόγο διερευνήθηκαν αναλυτικά και προέκυψε ότι **εντός του οικισμού έχουν διατηρηθεί οι διαδρομές από τις δύο κύριες πύλες προς τον άνω περίβολο διαμέσου των εσωτερικών πυλών.**

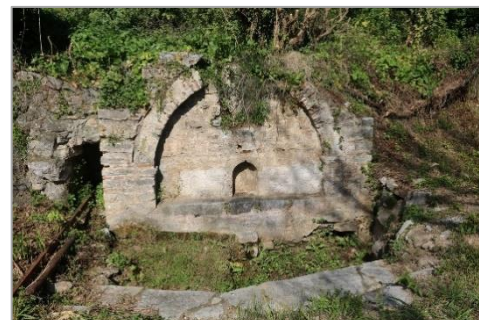
Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του αστικού ιστού αποτελούν **οι κρήνες.** (εικ. II.A.04) Είναι δεκαεννέα τον αριθμό και εντοπίζονται διάσπαρτες στον οικισμό. **Αποτελούν πιθανότατα κατάλοιπα της οθωμανικής περιόδου της πόλης.**

Δεκαπέντε κρήνες βρίσκονται εντός των τειχών και μόνο τέσσερις έχουν εντοπιστεί εκτός αυτών. Το νερό αναβλύζει από τα βράχια και δεν ακολουθεί συγκεκριμένη πορεία. Γι' αυτό οι κρήνες εντοπίζονται σε διάφορα σημεία του οικισμού. Από τις εντοπισμένες κρήνες, δώδεκα είναι δημόσιες και επτά βρίσκονται εντός ιδιωτικών χώρων. «Οι περισσότερες κρήνες ανήκουν στο τύπο του «τσεσμέ». [...] Η κύρια όψη έχει στο μέσο της τυφλό αψίδωμα μικρού βάθους, το οποίο είναι ελαφρά οξυκόρυφο ή σπάνια ημικυκλικό. Το τόξο βρίσκεται σε μικρή εσοχή σε σχέση με την επιφάνεια της όψης.»²² Ορισμένες διαθέτουν κτητορική επιγραφή και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση στολίζουν τις κατασκευές αυτές. Οι κρήνες χρονολογούνται από τον 16ο έως το 18ο αιώνα και θεωρούνται αρχαιότερες αυτές με δεξαμενή.

Η ύπαρξη των πλούσιων νερών μνημονεύεται από τους περιηγητές οι οποίοι τονίζουν κυρίως την συνύπαρξή τους στο ανατολικό προάστιο με τα τεράστια πλατάνια. Ο Εβλιά Τσελεμπί παρατηρεί 45 κρήνες, ορισμένες από τις οποίες είναι ιστορικής και αρχαιολογικής σπουδαιότητας και αναφέρει ότι διαθέτουν ενσωματωμένες επιγραφές και τμήματα ανάγλυφων μαρμάρων. Εκτιμάται ότι ορισμένες κρήνες έχουν διασωθεί από τα μέσα του 17ου αιώνα (τη περίοδο που επισκέπτεται ο Τσελεμπί τη Ναύπακτο),

Εικ. II.A.03: Άποψη του λιμανιού (πηγή: www.portovenezianohotel.gr)

Εικ. II.A.04: Η κρήνη της Μεγαλομάτας

Εικ. II.A.05: Το αρχοντικό Τζαβέλλα στο άνω τμήμα του κάτω περιβόλου. (εικ. II.A.24- κτήριο θέση 1)

²² Κατσούλη [2014], σελ. 110

εφόσον παρουσιάζουν τα ίδια μορφολογικά χαρακτηριστικά αλλά θα πρέπει να μελετηθούν οι επιγραφές αυτών για την πλήρη τεκμηρίωσή τους.

Η ύπαρξη του νερού και των πηγών είχε ως αποτέλεσμα την ύπαρξη πλατανιών στον ιστό της πόλης, τα οποία διατηρούνται μέχρι σήμερα. Αποτελούν χαρακτηριστικά τοπόσημα της πόλης και εντοπίζονται κατά μήκος των παραλιών, στο εσωτερικό της πόλης στις πλατείες και σπανιότερα σε τυχαία αδόμητα σημεία.

Η σημασία τους ως στοιχεία της φυσιογνωμίας της πόλης έρχεται να επαληθευτεί από τις αναφορές των περιηγητών. Η επαλήθευση των θέσεων τους στη σημερινή πόλη συνιστά βοηθητικό εργαλείο αναβίωσης του παλαιότερου ιστού στον οποίο αναφέρεται ο περιηγητής και απόδειξης των διαδρομών που διασώζονται σήμερα.

Ο Εβλιγιά Τσελεμπί το 1668 αναφέρει ότι υπήρχε ευρύχωρη πεδιάδα έξω από την πύλη των Σαλώνων (ανατολική πύλη) και πλησίον της θαλάσσης υπήρχαν πλάτανοι και λεύκες.²³ Ο L. Salvador μνημονεύει δύο πλατάνια στη περιοχή του λιμανιού. Στο άνω τμήμα του κάτω περιβόλου αναφέρει: «Εκεί δίπλα μια κοιλωτή πηγή από τούβλα και πέτρες με τουρκική επιγραφή, απ' όπου ξεκινάει το νερό και χύνεται σε δύο γούρνες στη σκιά ενός μεγαλοπρεπούς πλατάνου».²⁴ Ο συγκεκριμένος πλάτανος σχεδιάστηκε από τον ίδιο και το σχέδιο **διασώζεται**. (εικ. II.A.06-07) Περιγράφοντας την πορεία από την έξοδο της ανατολικής πύλης προς τα ανατολικά αναφέρει ότι στο ύψος της περιοχής Κεφαλόβρυσο φυτρώνουν τρία πλατάνια. **Τα τρία πλατάνια διασώζονται σήμερα και ενσωματώνονται στη πλατεία Κεφαλόβρυσου.**

Η πόλη διαθέτει στοιχεία που συγκροτούν την εικόνα ενός ιστορικού κέντρου. Αποτελεί με τα ενετικά τείχη και οικοδομήματα, τα παραδοσιακά και τα πρώιμα και σύγχρονα αστικά κτήριά της, τις ιστορικές διαδρομές και τις κρήνες **έναν σύνθετο οργανισμό με στοιχεία διαφόρων εποχών που όμως δεν έτυχαν της ευκαιρίας ενός ενιαίου σχεδιασμού προστασίας και ανάδειξης.**

Εικ. II.A.06: Σχέδιο του Salvador που απεικονίζεται ο πλάτανος στο άνω τμήμα του κάτω περιβόλου (πηγή: Πετρονώτης [1994])

Εικ. II.A.07: Ο πλάτανος στο άνω τμήμα του κάτω περιβόλου σήμερα

Εικ. II.A.08: Ενδιαφέροντα κτήρια επί της οδού Αθηνών.

²³ Πετρονώτης [1994], σελ. 274

²⁴ Γαλάνη – Χαραλαμποπούλου [1999], σελ. 288

2. Οδικό δίκτυο

Το οδικό δίκτυο της πόλης σε γενικές γραμμές ακολουθεί το Ιπποδάμειο σύστημα που εφαρμόστηκε στη πόλη και κυρίως στις περιοχές εκτός των τειχών. **Χαρακτηρίζεται από επιμήκεις οδούς με κατεύθυνση παράλληλη με τη θάλασσα, ενώ μικρότερες οδοί είναι κάθετες σε αυτές.** Εκτός των τειχών οι παράλληλες προς τη θάλασσα οδοί πολλαπλασιάζονται και σε ορισμένα σημεία αλλάζουν κατεύθυνση ακολουθώντας την κλίση του φυσικού εδάφους.

Εντός των τειχών, στη περιοχή πάνω από το λιμάνι έως την ακρόπολη, οι οδοί ακολουθούν μια οφιοειδή πορεία και προσαρμόζονται στις κλίσεις του εδάφους.

- Κύριες - δευτερεύουσες οδοί (χάρτης II.α.2.01)

Τις κύριες οδούς της πόλης από άποψη κυκλοφορίας αποτελούν οι δύο κεντρικοί επιμήκεις οδοί που διατρέχουν τη πόλη. Μικρότερη κυκλοφοριακή κίνηση παρουσιάζουν οι υπόλοιπες οδοί. (εικ. II.A.09)

Δευτερεύουσες χαρακτηρίζονται οι οδοί εντός των τειχών που είναι πλακοστρωμένοι και λόγω του έντονου ανάγλυφου χρησιμοποιούνται για τη πρόσβαση των κατοίκων στις ιδιοκτησίες τους.

- Επιστρώσεις (χάρτης II.α.2.02)

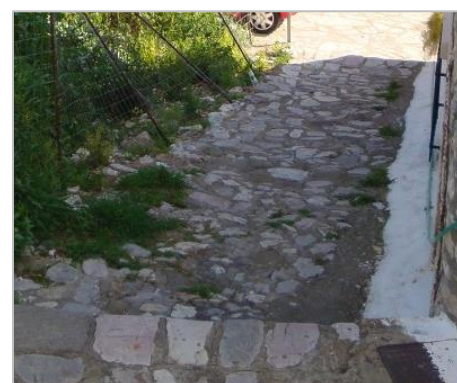
Εκτός των τειχών, οι δρόμοι που διανοίχθηκαν και ακολουθούν το ιπποδάμειο σύστημα είναι στη πλειονότητά τους ασφαλτοστρωμένοι με λιγοστές εξαιρέσεις κάποιων δρόμων που πλακοστρώθηκαν πρόσφατα και παράλληλα μετατράπηκαν σε πεζόδρομους.

Εντός των τειχών, οι δευτερεύουσες οδοί είναι πλακοστρωμένες και μόνο οι δύο κύριες οδοί είναι ασφαλτοστρωμένες. Κατά την καταγραφή της υφιστάμενης κατάστασης του οδικού δικτύου διαπιστώθηκε ότι **διατηρούνται πολύ λίγα παλιά λιθόστρωτα.** Τα τμήματα εντοπίζονται στο κάτω τμήμα του κάτω περιβόλου στη συμβολή των οδών Κέω και Μακρυγιάννη και στο άνω τμήμα του κάτω περιβόλου πλησίον του Αρχοντικού Τζαβέλα. **Τα τμήματα αυτά αποτελούνται από ακανόνιστους λίθους με σαγρέ επιφάνεια τοποθετημένα ελεύθερα.** (εικ. II.A.10-11.)

Όλες οι πλακοστρώσεις είναι σύγχρονες και διαφοροποιούνται κατά τύπους. Ένα πολύ μικρό ποσοστό δεν είναι πλακοστρωμένο αλλά καλύπτεται με επίστρωση τσιμέντου. Οι πλακοστρώσεις παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις οι οποίες οφείλονται στις διαφορετικές κατασκευαστικές φάσεις. **Ακολουθούν δύο διαφορετικούς σχεδιασμούς:** ο πρώτος είναι από τετραγωνισμένες άσπρες πλάκες μικρής επιφάνειας και ανώμαλη τελική επιφάνεια (εικ. II.A.13), ενώ ο δεύτερος αποτελείται από ακανόνιστες πλάκες

Εικ. II.A.09: Χάρτης που διακρίνονται οι κύριες και ασφαλτοστρωμένες οδοί.

Εικ. II.A.10-11: Τμήματα παλαιάς λιθόστρωσης

διαφορετικών χρωμάτων και υφών. Τα σχέδια έχουν επιλεγεί τυχαία. (εικ. II.A.12) Η διαφοροποίηση των πλακοστρώσεων δεν υποδηλώνει την ιστορικότητα ή το διαφορετικό χαρακτήρα της οδού. Με την καταγραφή των ιστορικών διαδρομών διαπιστώθηκε ότι έχουν επιστρωθεί με τσιμέντο καλντερίμια με ιστορικό ενδιαφέρον.

- Ιστορικές διαδρομές (χάρτης II.α.2.03)

Πραγματοποιήθηκε προσπάθεια εντοπισμού των διαδρομών που έχουν διατηρηθεί στον σημερινό πολεοδομικό ιστό και αυτών που έχουν χαθεί. Αποτελεί σημαντικό στοιχείο της φυσιογνωμίας και του ιστορικού χαρακτήρα της πόλης η διατήρηση του πολεοδομικού ιστού. Ο εντοπισμός στηρίχτηκε κυρίως στις ιστορικές απεικονίσεις και μικρογραφίες της πόλης και στις περιγραφές των περιηγητών. **Καταληκτικό στοιχείο αποτέλεσε η τοπογραφική αποτύπωση της πόλης το 1837, στην οποία αποτυπώνονται τα σωζόμενα κτίσματα και ο δημόσιος χώρος πριν την εφαρμογή των νεότερων πολεοδομικών σχεδίων.** Σημειώνεται ότι οι ιστορικές απεικονίσεις δεν αφορούν τοπογραφικές αποτυπώσεις αλλά σχηματικές απεικονίσεις σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής. Επομένως, πραγματοποιήθηκε **σύγκριση των ευρημάτων και συμπερασμάτων σε κάθε απεικόνιση με τη τοπογραφική αποτύπωση του 1837.** Γ' αυτό το σκοπό η αποτύπωση ανασυστάθηκε καθώς καλυπτόταν από την προτεινόμενη χάραξη του πολεοδομικού σχεδίου. (εικ. II.A.17) Οι διαδρομές που έχουν διατηρηθεί σημειώθηκαν στον σημερινό πολεοδομικό ιστό και πραγματοποιήθηκε προσπάθεια εντοπισμού τους στις ιστορικές απεικονίσεις.

Κατά την αποτύπωση του 1837 φαίνεται ότι δεν έχουν διατηρηθεί αρκετά κτίσματα. Οι διαδρομές εντός των τειχών διατηρούνται σε μεγάλο ποσοστό. **Οι νέες χαράξεις εφαρμόστηκαν κατά κύριο λόγο στα αδόμητα σημεία της πόλης.** Λόγω του έντονου ανάγλυφου του εδάφους και της περιορισμένης έκτασης, **δεν ήταν δυνατή η εφαρμογή ενός ιπποδάμειου ορθοκανονικού σχεδίου** και γι' αυτό οι διαδρομές διατηρήθηκαν στην πλειονότητά τους. Ιδιαίτερα στο ανώτερο τμήμα του οικισμού οι βασικές χαράξεις και ιδιαίτερα η πρόσβαση προς την πύλη «Σιδερόπορτα» διατηρούνται και επιβάλλονται από το ανάγλυφο και τις ιδιοκτησίες. Το κατώτερο τμήμα γύρω από το λιμάνι ήταν αδόμητο και ο σχεδιαστής προτείνει τη δημιουργία της πλατείας. **Παραμένει αναλλοίωτο το τμήμα της αγοράς με τα μικρά μαγαζιά** σε παράθεση, τα οποία με μια ελαφρά τοξωτή διάταξη απλώνονται από το πλάτωμα έξω από την εκκλησία του Αγ. Δημητρίου και έχουν κατεύθυνση προς τη δυτική πύλη.

Η πρώτη μικρογραφία που γνωρίζουμε είναι η ιστορική μικρογραφία άγνωστου καλλιτέχνη η οποία εκτέθηκε το 1983 στο Top

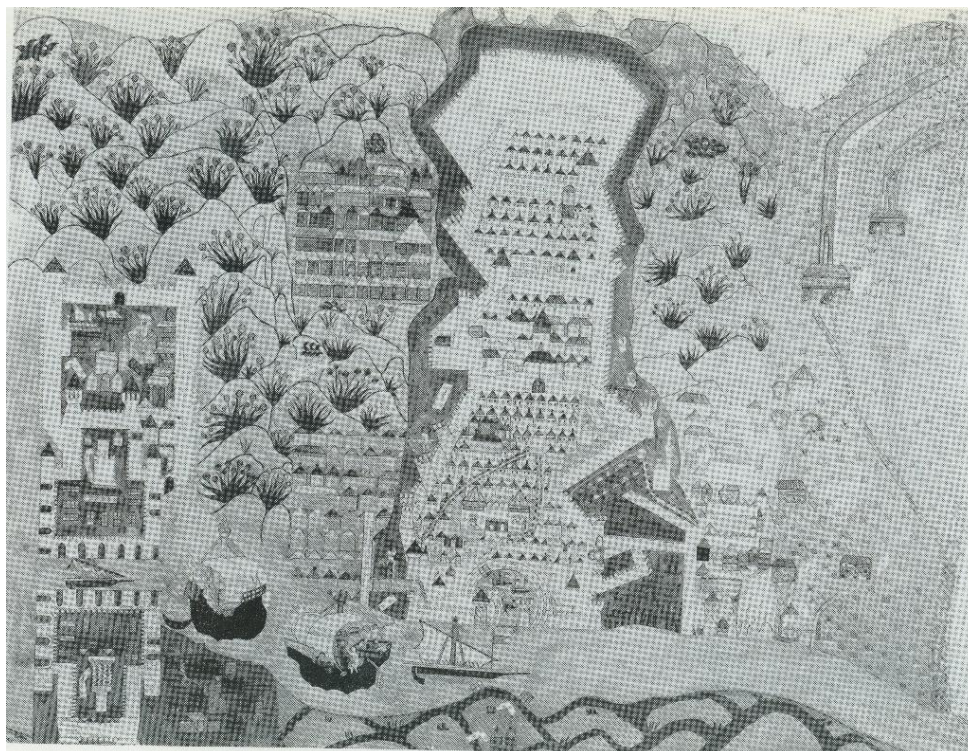

Εικ. II.A.12: Πλακόστρωση με ακανόνιστες πλάκες

Εικ. II.A.13: Δείγμα πλακόστρωσης από τετραγωνισμένες πλάκες

Καρί Σεραγ στην Κων/πολη. Ένα πολύ πιστό αντίγραφο ανήκει στις Συλλογές του Μουσείου Μπενάκη.²⁵ Αποτελεί μια συμβατική απεικόνιση με προσπάθεια καταγραφής των πραγμάτων αλλά και των γεγονότων.²⁶ (εικ. II.A.15) Στη μικρογραφία αποδίδεται το φρούριο, η πόλη και το λιμάνι, τα προάστια και η τάφος με γαλάζιο χρώμα. Αποτυπώνονται δύο δρόμοι εσωτερικά του τείχους, εντός της πόλης. Και οι δύο ενώνονται σε σημείο χαμηλότερα από την εσωτερική πύλη Σιδερόπορτα. Ο ένας καταλήγει στη δυτική πύλη και ο δεύτερος στο λιμάνι. Συμπεραίνεται ότι το ανάγλυφο καθόρισε τη πρόσβαση από τις πύλες στη Σιδερόπορτα. **Με μεγάλη επιφύλαξη θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι συμπίπτουν με τις ίδιες διατηρούμενες διαδρομές, καθώς τα ιδιοκτησιακά όρια είναι πολύ πιθανό να μην έχουν τροποποιηθεί. Η πρόσβαση από τη δυτική πύλη προς τη Σιδερόπορτα κατά πάσα πιθανότητα διατηρήθηκε μέσα στους αιώνες, καθώς το κτήριο Μποτσαρέικο (σπίτι του Ντουράκ Μπέη και εκάστοτε διοικητήριο) παραμένει σύμφωνα με τις πηγές αναλλοίωτο ως προς τη θέση του.**²⁷ (εικ. II.A.19- Διαδρομή 1) Μια τρίτη οδός εξωτερικά της πόλης στα ανατολικά φαίνεται να ενώνει τη πύλη Φαλτσοπόρτι με το συγκρότημα αυτό που εικάζεται ότι είναι το Βυρσοδεψείο.

Εικ. II.A.14: Αντίγραφο τουρκικής μικρογραφίας της Ναυπάκτου του Μουσείου Μπενάκη. Ο πίνακας θεωρείται από τους τούρκους ιστορικούς της τέχνης έργο των μέσων του 16ου αι. (πηγή: Μαρίνου [1985])

²⁵ Μαρίνου [1985], σελ. 128

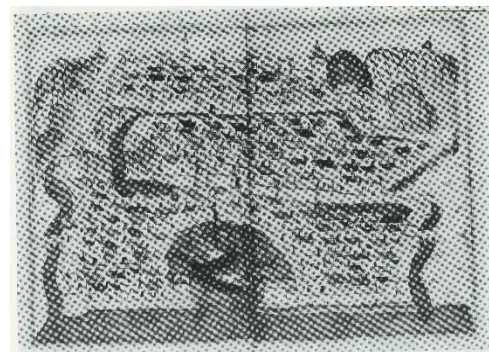
²⁶ Μαρίνου [1985], σελ. 130

²⁷ Ο Πετρονώτης αναφέρει σελ. 272: Μιλώντας για τους δρόμους τώρα θέλω να παρατηρήσω ότι στην ίδια μικρογραφία επίσης ρεαλιστικά αποδίδονται δύο οδικοί άξονες της κάτω πόλης που οδηγούν στη «Σιδερόπορτα», ο ένας κατ' ευθείαν από το λιμάνι, λοξά ο άλλος (ο αριστερός) από το εκάστοτε διοικητήριο- δρόμοι που νομίζω διατηρήθηκαν μέσα στους αιώνες (στοιχείο σταθερότητας στην πολεοδομική οργάνωση της πόλης) και ανιχνεύονται τόσο στο σχέδιο 1837/1838, όσο και σήμερα ακόμα.

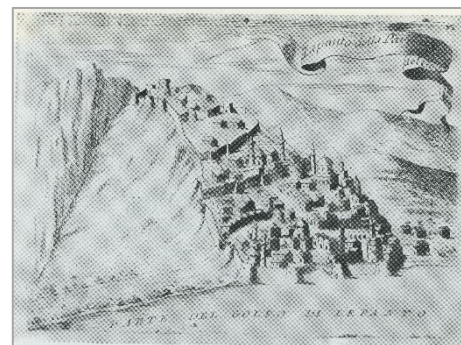
Η δεύτερη μικρογραφία του 16ου αιώνα του τούρκου ζωγράφου Nasuh Matrakci έχει μια πιο ρεαλιστική απόδοση της αρχιτεκτονικής και περιορίζεται σε μια γενική εντύπωση της πόλης.²⁸ Επομένως, δεν μπορούν να διατυπωθούν συμπεράσματα. (εικ. II.A.16)

Οι περιηγητές οι οποίοι πέρασαν από τη πόλη δίνουν κυρίως πληροφορίες για το κάστρο και τα τείχη αλλά δεν περιγράφουν τις διαδρομές εντός του Κάστρου. Η λεπτομερής μαρτυρία του L.Salvator ο οποίος επισκέφτηκε τη Ναύπακτο το 1874, επιβεβαιώνει τις χαράξεις που αποτυπώνονται στο σχέδιο του 1837. Σύμφωνα με τον L. Salvador στη πλατεία του Αγ. Δημητρίου βρισκόταν το εμπορικό κέντρο. Μαγαζιά υπήρχαν κάτω από στέγαστρα με τοξοστοιχίες τα οποία συνεχίζονταν πέρα από τη πλατεία απ' όπου ξεκινούσε το εμπορικό σοκάκι. (εικ. II.A.19- Διαδρομή 8) Στη συνέχεια αναφέρει: «Από το κέντρο της (πόλης), ένας ανηφορικός δρόμος με σκαλοπάτια οδηγεί από ένα γραφικό σπιτάκι, στο μέσο σχεδόν της πόλης, στην τοποθεσία του πάνω Κάστρου, που είχε το όνομα Fortezza, όπου συναντά ο περιπατητής τη Σιδερόπορτα, από την οποία η είσοδος στο δεύτερο διάζωμα, στο Ορτά Χισάρ, και τη βρύση αριστερά.»²⁹ **Εικάζεται ότι η ανηφορική οδός που περιγράφει εντοπίζεται ανατολικά του Μποτσαρέικου καθώς είναι η μοναδική οδός στην οποίαν τα κτίσματα είναι λιγοστά.** (εικ. II.A.19- Διαδρομή 2)

Στην άνω πόλη, ο L. Salvador αναφέρει ότι ο δρόμος οδηγούσε στο πλατάνι με τη βρύση και τα ερείπια του τζαμιού. Η οδός αποτυπώνεται και στο σχέδιο.³⁰ Επιπρόσθετα, σημειώνεται το καλντερίμι που οδηγούσε στην ακρόπολη. **Οι δύο χαράξεις διατηρούνται σήμερα.** (εικ. II.A.19- Διαδρομή 3-4) Το καλντερίμι από τη Σιδερόπορτα στη βρύση Βεζύρ Τζαμί αποτελεί την οδό Σουλίου η οποία είναι πλακοστρωμένη με σύγχρονη πλακόστρωση. **Το καλντερίμι προς την ακρόπολη διατηρείται σε μεγάλο ποσοστό αλλά έχει χαθεί στο ύψος της Τσαούς Ντάπια λόγω της διάνοιξης του ασφαλτοστρωμένου δρόμου** που οδηγεί στην βορειοδυτική πύλη. Για την πρόσβαση από τη βρύση Βεζύρ Τζαμί στην πύλη Φαλτσοπόρτι, ο L. Salvador δε δίνει στοιχεία.³¹ Το 1837 αποτυπώνονται σπίτια τα οποία έχουν κλίση ως προς τη βρύση ενώ το σημερινό καλντερίμι που συνεχίζει από τη βρύση συμπίπτει με τη κλίση αυτή. (εικ. II.A.19- Διαδρομή 5) **Εκτιμάται ότι η πρόσβαση στη πύλη πραγματοποιούταν από το καλντερίμι και η οδός που βρίσκεται παράλληλα με το τείχος αποτελεί νεότερη χάραξη.**

Εικ. II.A.15: Μικρογραφία του 16ου αιώνα του τούρκου ζωγράφου Matrakci (πηγή: Μαρίνου [1985])

Εικ. II.A.16: Χαλκογραφία του V. Coronelli (πηγή: Μαρίνου [1985])

²⁸ Μαρίνου [1985], σελ. 130

²⁹ Βαρδακούλας [1993], σελ.575

³⁰ Ο L. Salvador αναφέρει: «Ένας ανηφορικός δρόμος με σκαλοπάτια οδηγεί μέσα από γραφικά σπιτάκια σχεδόν από τη μέση του Λεπάντο στη Φορτέσα μέχρι να συναντήσεις κανείς το πρώτο διατείχισμα όπου δίπλα σε μια πηγή υπάρχει η πύλη. [...] Πίσω από την πύλη συναντά κανείς πολλούς κήπους με λεμονιές που ποτίζονται από το νερό ενός υδραγωγείου, έπειτα μια ερημική πηγή με κατεστραμμένα τούρκικα υπολείμματα, τρεις θόλους ενός λουτρού, μια ετοιμόρροπη από τούβλα και πέτρες κτισμένη βάση μιναρέ.»

³¹ Ο L. Salvador αναφέρει: «Συνεχίζοντας την ανάβαση, το καλντερίμι οδηγούσε στο πλάτωμα όπου το γιγαντιαίο πλατάνι, η βρύση και απέναντί της τα ερείπια του τζαμιού του Μεχμέτ Εφέντη. Συνεχίζοντας από το πλάτωμα αυτό την πεζοπορία προς τα βορεινά φθάνεις στον κυκλικό πύργο, όπου το Φαλτσοπόρτι, η τρίτη πύλη εξόδου απ' όπου το κέντρο – που πάνω του υπήρχε μια σκοπιά – κούκος, που καταστράφηκε στα χρόνια της κατοχής»

Για τις χαράξεις εκτός των τειχών οι πληροφορίες επικεντρώνονται κυρίως στο ανατολικό τμήμα, γιατί παρουσίαζε ενδιαφέρον λόγω των πηγών, των δέντρων και των κτισμάτων που υπήρχαν (βυρσοδεψείο κ.α.).³² Η πόλη διαχέονταν έξω από τα τείχη τόσο ανατολικά όσο και δυτικά. Κατά την τουρκοκρατία τα προάστια ήταν οικισμοί Ελλήνων γιατί δεν τους επιτρεπόταν να κατοικούν εντός των τειχών. Αναφέρεται ότι έξω από την ανατολική πύλη εκτεινόταν το προάστιο, το λεγόμενο «Χασαπλιά (Schlachtbank το αναφέρει επεξηγώντας που σημαίνει Σφαγείο). Από την ανατολική πύλη ξεκινούσε η οδός της αγοράς η οποία κατέληγε στο λόφο που λεγόταν Vornatirah, η σημερινή Βαρναράχη. Κατά μήκος του δρόμου υπήρχαν μαγαζιά στα οποία πωλούσαν διάφορα πράγματα.³³ **Η οδός ταυτίζεται με την οδό Ιλ. Τζαβέλα.** (εικ. II.A.19- Διαδρομή 6)

Ο Εβλιά Τσελεμπί το 1668 αναφέρει ότι υπήρχαν πλησίον της θαλάσσης πλάτανοι και λεύκες καθώς και υδρόμυλοι.³⁴ Οι υδρόμυλοι και το βυρσοδεψείο αποτυπώνεται και στην τούρκικη μικρογραφία.

Ο δρόμοι που συνδέουν τη πύλη Φαλτσοπόρτι με το ανατολικό προάστιο αποτυπώνονται στο σχέδιο του 1837. **Σήμερα διατηρείται η χάραξη και ταυτίζεται με την οδό Κοζώνη καθώς και η προέκταση της οδού Φαλυσίου που προσεγγίζει τη πύλη Φαλτσοπόρτι από τη βόρεια πλευρά. Στοιχείο τεκμηρίωσης αποτελεί η βρύση «Βατόβρυση», οθωμανική κρήνη που βρίσκεται επί της οδού Κοζώνη στο σημείο συμβολής με το διαγώνιο καλντερίμι που δεν υφίσταται σήμερα.** (εικ. II.A.19- Διαδρομή 7)

Συμπερασματικά, οι δύο δρόμοι πρόσβασης στη Σιδερόπορτα αποτελούν τις παλαιότερες χαράξεις του πολεοδομικού ιστού. Επιπλέον, οι δρόμοι πρόσβασης από τη Σιδερόπορτα στην Ακρόπολη καθώς και στη βρύση Βεζύρ Τζαμί εσωτερικά και η οδός σύνδεσης του Φαλτσοπορτιού με το ανατολικό προάστιο αποτελούν τις ιστορικές διαδρομές της πόλης. (εικ. II.A.18) Αξιοσημείωτο είναι ότι η είσοδος στην εντός των τειχών πόλη δυτικά και ανατολικά πραγματοποιείται από τα ίδια σημεία όπως και στα ενετικά τείχη. Πρόκειται για τα σημεία της δυτικής και ανατολικής πύλης.

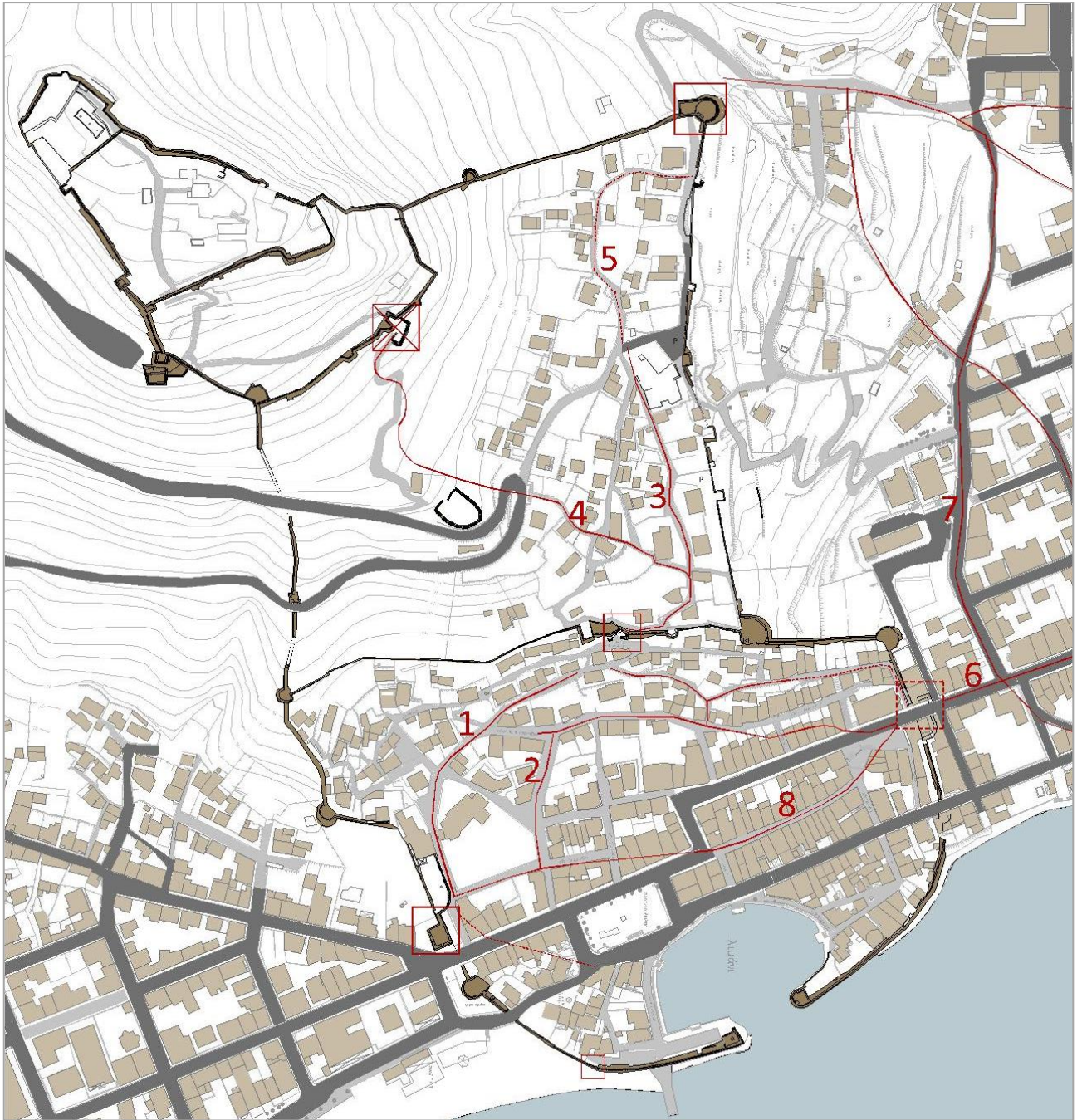
³² Πετρονώτης [1994], σελ. 274

³³ Πετρονώτης [1994], σελ. 274

³⁴ Πετρονώτης [1994], σελ. 274

Εικ. II.A.17: Αντίγραφο της αποτύπωσης του 1837

Εικ. II.A.18: Απόσπασμα του χάρτη II.A.2.03: Ιστορικές διαδρομές. Σημειώνονται οι διαδρομές που αναφέρονται από τους περιηγητές.

3. Κτίσματα

(χάρτες II.α.3.01 - II. α.3.02)

Πραγματοποιήθηκε εκτίμηση της ηλικίας των κτηρίων, με βάση τα στοιχεία που προκύπτουν από τα ρυμοτομικά σχέδια της πόλης και τις σημαντικές αλλαγές στους όρους δόμησης της πόλης.

Διαπιστώθηκε ότι από την εποχή της τουρκοκρατίας σώζονται λιγοστά κτήρια, κυρίως μεμονωμένες ιδιωτικές κατοικίες και λίγα αρχοντικά σπίτια.³⁵ Πρωταρχική αιτία υπήρξε το γεγονός ότι πολλά κτήρια της πόλης κάηκαν κατά την απελευθέρωσή της το 1829 από τους Τούρκους. Καταστροφές στα τουρκικά κατάλοιπα πραγματοποίησαν και οι Έλληνες, με αποτέλεσμα να μη σώζονται τα μνημεία της οθωμανικής περιόδου. Μοναδικό οθωμανικό μνημείο που σώζεται είναι το Φετιχέ Τζαμί (εικ. II.A.26- κτήριο θέση 3) στο λιμάνι το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη. Δύο αρχοντικά της περιόδου σώζονται γιατί στα πρώτα μεταεπαναστατικά χρόνια εγκαταστάθηκαν οι οικογένειες Τζαβέλα και Μπότσαρη (εικ. II.A.26- κτήρια θέση 1 και 2 αντίστοιχα). Οι δύο ιδιωτικές κατοικίες που διασώθηκαν βρίσκονται είτε σε ερείπωση (εικ. II.A.26- κτήριο θέση 5), είτε έχουν ανακαινισθεί με μεγάλες αλλοιώσεις (εικ. II.A.26- κτήριο θέση 4 και εικ. II.A.19-20).

Ο αριθμός των κτηρίων που έχουν κτιστεί το χρονικό διάστημα 1836-1877 είναι μικρός. Μερικά κτήρια σώζονται βόρεια του Ι.Ν. του Αγ. Δημητρίου και στη δυτική πλευρά του άνω διαζώματος του κάτω περιβόλου. **Μεγάλος είναι ο αριθμός των σωζόμενων κτηρίων της περιόδου από το 1877-1937 και εντοπίζονται επί της οδού Τζαβέλα.** Η ανατολική επέκταση του ρυμοτομικού σχεδίου το 1877μ.Χ. επέκτεινε την οδό εκτός των τειχών και την καθιστούσε ως κύρια. Γι' αυτό το λόγο η ανοικοδόμηση της περιόδου να επικεντρώνεται επί της οδού.

Τα σωζόμενα κτήρια της επόμενης περιόδου, μεταξύ 1937-1976, είναι λιγοστά. Τα περισσότερα κτήρια της πόλης χρονολογούνται το διάστημα από το 1976 έως τις αρχές του 21ου αιώνα. Το προεδρικό διάταγμα του '76 (βλ. κεφάλαιο Ι.Δ.: Ισχύον νομοθετικό πλαίσιο δόμησης και προστασίας) όριζε υψηλούς συντελεστές οι οποίοι οδήγησαν στην κατεδάφιση των υφιστάμενων και στην ανοικοδόμηση νέων.

Τα περισσότερα τριώροφα κτήρια εντοπίζονται επί των οδών Ιλ. Τζαβέλα και Μεσολογγίου και έχουν κτιστεί μετά το 1976. (εικ II.A.25) Στο κάτω τμήμα του κάτω περιβόλου, τα κτήρια που είναι διώροφα εμφανίζουν μεγάλο ποσοστό της τάξης του 50% ενώ τα

Εικ. II.A.19-20: Κτήριο των αρχών του 1800 (κτήριο θέση 4) πριν και μετά την αποκατάσταση

Εικ. II.A.21: Κτήριο σύμφωνα με τις διατάξεις του 1976 στο άνω τμήμα του κάτω περιβόλου

Εικ. II.A.22: Κτήριο σύμφωνα με τις διατάξεις του 1976

³⁵ Βρούβα – Σαββίδου [2004]: σελ.24

υπόλοιπα είναι κυρίως μονώροφα. Στο άνω τμήμα του κάτω περιβόλου υπάρχουν μόνο μονώροφα και διώροφα σε ίση αναλογία μεταξύ τους. Ο αριθμός των ορόφων και η παλαιότητα δεν έχουν άμεση σχέση γιατί τα νέα διατάγματα όρων δόμησης ακολούθησαν ως προς το ύψος το υφιστάμενο, ήτοι έως δύο ορόφους.

Συμπεραίνεται ότι η σημερινή εικόνα των κτηρίων είναι αποτέλεσμα της πορείας του νομοθετικού πλαισίου δόμησης της πόλης. Η πλειονότητα των οικοδομημάτων έχει ανεγερθεί σύμφωνα με τις διατάξεις του προεδρικού διατάγματος του 1976. (εικ. II.A.22) Το ποσοστό αυτών των κτηρίων είναι μεγαλύτερο του ποσοστού των κτηρίων που έχουν κτιστεί μέχρι το 1976. Τα κτήρια της δεύτερης κατηγορίας αποτελούν τα ενδιαφέροντα κτήρια της πόλης από τα οποία τα αξιόλογα είναι κηρυγμένα είτε από το ΥΠΕΧΩΔΕ (κτήρια των αρχών του 20ου αιώνα) είτε από το Υπουργείο Πολιτισμού (κτήρια προ του 1836). Στα υπόλοιπα κτήρια της κατηγορίας το ενδιαφέρον εντοπίζεται στο γεγονός ότι εντάσσονται αρμονικά στον πολεοδομικό ιστό της πόλης.

Οι όροι δόμησης του '76 διαμόρφωσαν τη ζώνη του λιμανιού με μεγαλύτερο ύψος και συντελεστή δόμησης (1,8-2,1) και κατά μήκος των κύριων οδών κτίστηκαν οικοδομές με μορφές αστικής πολυκατοικίας. Το διάταγμα προωθούσε τη περιοχή λιμανιού ως εμπορικό τμήμα. Ο ορισμός του συντελεστή δόμησης 1,2 στο τομέα Α παρήγαγε κτήρια των οποίων ο όγκος προεξέχει των παλαιότερων αλλά και των αρχοντικών. Παρατηρήθηκε ότι κτίσματα πλησίον των οχυρώσεων τις επισκιάζουν με το ύψος τους και είναι πιο ευμεγέθη σε σχέση με αυτές. (εικ. II.A.24) **Γι' αυτό παρατηρείται μια γενική αλλοίωση της κλίμακας του οικισμού και της συνεκτικότητάς του.**

Σημαντικό ρόλο στη διαφορά κλίμακας μεταξύ των κτισμάτων και των οχυρώσεων παίζει και η οριζόμενη από το διάταγμα του 1965 απόσταση των 5μ. Στα παραδείγματα που εφαρμόστηκε, δεν ήταν αρκετά ικανοποιητική να μειώσει την κλίμακα και το φαινόμενο της υποβάθμισης των τειχών λόγω και της έδρασής τους σε υψηλότερο επίπεδο από το επίπεδο των τειχών.

Η θέσπιση των μορφολογικών περιορισμών από το διάταγμα του '76 για τους τομείς του ιστορικού πυρήνα είχε ως αποτέλεσμα τη **κατασκευή κτηρίων που «θεωρητικά» μιμούνται την παραδοσιακή τυπολογία.** (εικ. II.A.21) Η πλειονότητα αυτών δεν αποτελούν επιτυχημένα παραδείγματα λόγω των μορφολογικών τους χαρακτηριστικών αλλά και λόγω του όγκου τους -όπως προαναφέρθηκε. Χαρακτηριστικό στοιχείο είναι η χρήση του οπλισμένου σκυροδέματος για τον φέροντα οργανισμό, οι συνεχείς εξώστες και η εξωτερική επένδυση από πέτρα. (εικ. II.A.22) Σε πολλά παραδείγματα η επένδυση από πέτρα δεν παρουσιάζει χαρακτηριστικά φέρουσας λιθοδομής αλλά χαρακτηριστικά πλακόστρωσης δαπέδου. Επιπρόσθετα, η μη χρήση τοπικών λίθων παράγει κτήρια ξένα προς τη φυσιογνωμία του οικισμού.

Εικ. II.A.23: Δόμηση στο κάτω τμήμα του κάτω περιβόλου.

Εικ. II.A.24: Κτήρια σε απόσταση 5μ από τα τείχη

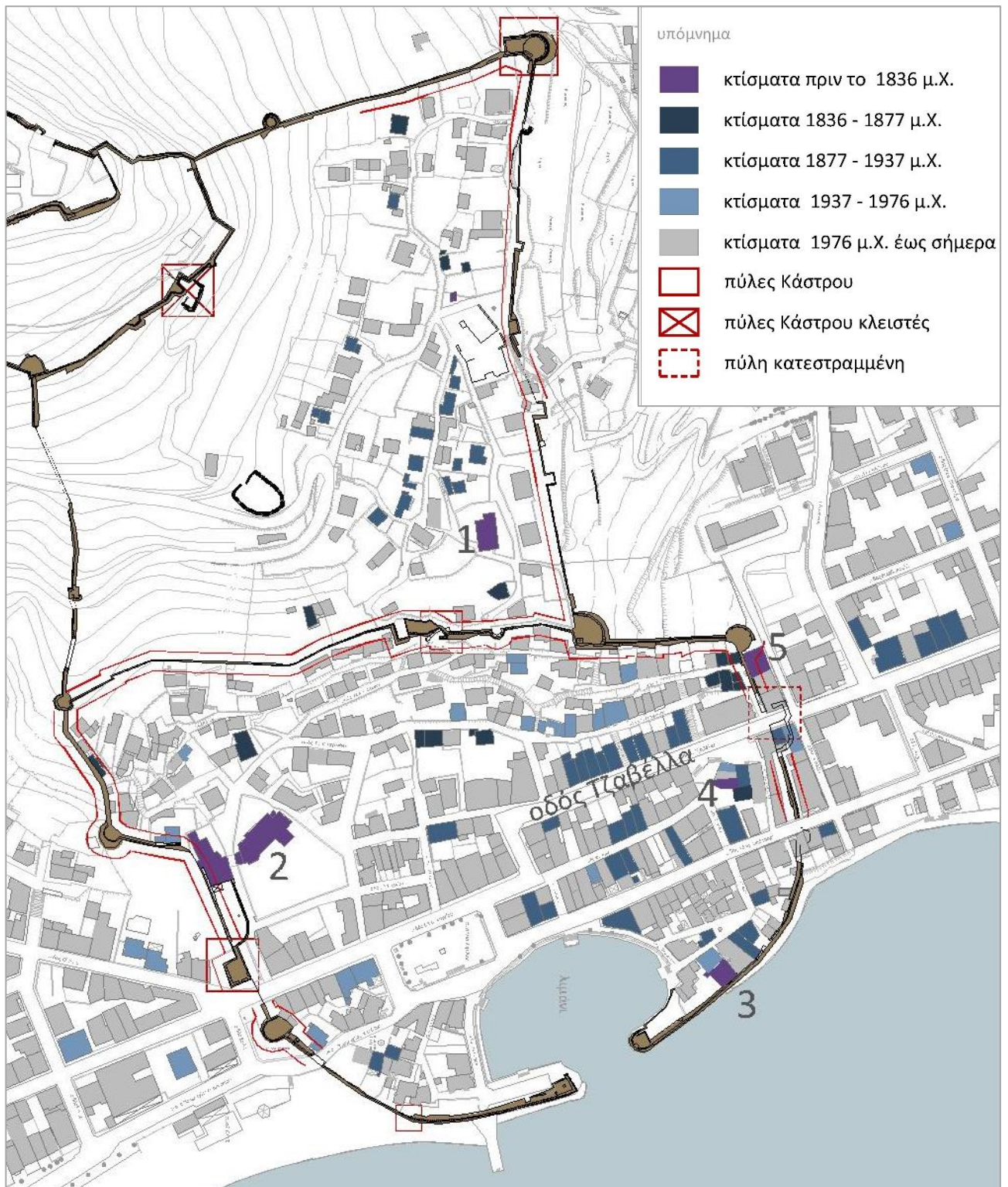
Εικ. II.A.25: Άποψη της ζώνης Β1 στο ύψος του λιμανιού

Η απουσία ελέγχου τήρησης των μορφολογικών κανόνων έφερε και αποκλίσεις, όπως η απουσία στεγών, που έρχεται σε αντίθεση με τις παραδοσιακές κεραμοσκεπές, δημιουργώντας σοβαρό αισθητικό πρόβλημα ειδικά στη θέαση από ψηλά. Έτσι, οι σύγχρονες εγκαταστάσεις, π.χ. θερμοσίφωνες και κλιματιστικά, προκαλούν αλλοιώσεις στη μορφή των κτηρίων και του οικισμού.

Οι όροι δόμησης που θεσπίστηκαν στους τομείς Γ – Γ1 και Α2-Β2 -πρόκειται για τις περιοχές εκτός του ιστορικού πυρήνα – ανταποκρίθηκαν στις ανάγκες κατοίκησης και ανάπτυξης της πόλης. Δημιουργήθηκαν πολυώροφα κτήρια με τη μέθοδο της εργολαβίας. Οι περιοχές δεν αναπτύχθηκαν πλήρως και σήμερα παρουσιάζουν αντιφατικά στοιχεία καθώς οι πολυκατοικίες συνυπάρχουν με τα διώροφα πέτρινα κτήρια.

Εν κατακλείδι, το διάταγμα του 1976 είχε ως αποτέλεσμα την θέσπιση υψηλών όρων δόμησης για τη περιοχή του λιμανιού και μορφολογικούς κανόνες για τον ιστορικό πυρήνα οι οποίοι προκάλεσαν την πλήρη αλλοίωση αυτού. Οι όροι δόμησης εκτός του πυρήνα ήταν αρκετοί για την ανάπτυξη της σύγχρονης πόλης.

Τέλος, σημειώνεται ότι οι οικοδομές που χτίστηκαν με τις διατάξεις του διατάγματος των παραδοσιακών οικισμών (του 594Δ/78) είναι λιγοστές και κατά τις περιόδους εφαρμογής του πραγματοποιήθηκαν αποκαταστάσεις των υπαρχόντων κελυφών.

Εικ. ΙΙ.Α.26: Απόσπασμα του χάρτη ΙΙ.Α.1.02: Χρονολόγηση κτηρίων. Σημειώνεται με κόκκινη γραμμή η απόσταση 5μ από τα τείχη και με αριθμούς τα κτίσματα που χρονολογούνται πριν το 1836μ.Χ.

B. ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ

1. Εισαγωγή

Για τη διερεύνηση της σχέσης των οχυρώσεων με τη πόλη, η έρευνα επικεντρώθηκε στα **σημεία που οι οχυρώσεις γειτνιάζουν με τη πόλη**. Τα σημεία που εξαιρέθηκαν είναι ο άνω περίβολος, οι βραχίονες που εντοπίζονται εκτός του ρυμοτομικού σχεδίου και οι λιμενοβραχίονες.

Ο άνω περίβολος αποτελεί σήμερα ένα περικλειστο σύνολο: το Κάστρο, δεδομένου ότι προστατεύεται πλήρως από το Υπουργείο Πολιτισμού και αποτελεί αρχαιολογικό χώρο με ωράριο λειτουργίας και επισκεψιμότητας. (εικ. II.B.01)

Ο Άνω Περίβολος καταλαμβάνει την κορυφή του λόφου και το σχήμα του προσομοιάζει με ακανόνιστο τρίγωνο. Κατά τη δυτική και νότια πλευρά το τείχος ενισχύεται με ορθογωνικούς πύργους διαφόρων διαστάσεων. Το βόρειο τείχος δεν έχει πύργους αλλά αντηρίδες σε σημεία που υποδηλώνουν ανακατασκευές και επιδιορθώσεις. Το βόρειο άκρο είναι ενισχυμένο με δύο ημικυκλικούς πύργους και μεταξύ τους διαμορφώνεται ευρύς περιδρόμος με παχύ στηθαίο και κανονιοθυρίδες. Ο Άνω Περίβολος διαθέτει δύο πύλες, η μια δυτικά και η άλλη νότια. Η δυτική πύλη είναι διαμορφωμένη στο δυτικό άκρο του τριγώνου και οδηγεί εκτός των τειχών. Η νότια πύλη είναι εσωτερική και διαμορφώνεται περίπου στη μέση του νότιου τείχους. Και οι δύο πύλες διαθέτουν προτειχίσματα για τη καλύτερη προστασία τους. Εντός του περιβόλου υπάρχουν δύο διατειχίσματα που χωρίζουν τον άνω περίβολο σε τρεις περιβόλους. Τα τμήματα επικοινωνούν μεταξύ τους με μικρές διαμορφωμένες πύλες. Στο βόρειο άκρο έχει διαμορφωθεί τάφος σκαμμένη στο βραχώδες έδαφος που ενισχύεται με προτειχίσμα. Από το νότιο και ανατολικό άκρο του τριγώνου ξεκινούν οι βραχίονες του κάτω περιβόλου. (εικ. II.B.02)

Επιπρόσθετα, **εξαιρέθηκαν οι λιμενοβραχίονες** γιατί υπήρξαν αντικείμενο ανάδειξης του προγράμματος ΕΣΠΑ του Υπουργείου Πολιτισμού τα έτη 2014-2015 με τίτλο: «Αποκατάσταση και στερέωση τμημάτων του Κάστρου Ναυπάκτου και Ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου». (εικ. II.B.03-04)

Το θαλάσσιο τείχος αποτελεί τη νότια απόληξη των οχυρώσεων. Έχει κάτοψη σχήματος τόξου με δύο βραχίονες οι οποίοι διαμορφώνουν το στόμιο του λιμανιού. Ο ανατολικός λιμενοβραχίονας καταλήγει σε έναν ημικυκλικό πυργίσκο/σκοπιά ενώ ο δυτικός σε ορθογωνικό προμαχώνα. Στο δυτικό τμήμα του τείχους ανοίγεται μια μικρή πύλη με καταχύστρα και μια κυκλικής διατομής σκοπιά.

Κατά τη διάρκεια του έργου, το τείχος του λιμανιού αποτυπώθηκε, τεκμηριώθηκε και έγιναν εκτεταμένες εργασίες αρμολογημάτων και ανάδειξης του περιδρόμου. Παράλληλα,

Εικ. II.B.01: Δυτική άποψη του άνω περιβόλου
(πηγή: Κάστρων Περίπλους, σελ.127)

Εικ. II.B.02: Δυτική άποψη του πρώτου διατειχίσματος.
(πηγή: www.wondergreece.com)

Εικ. II.B.03-04: Όψεις του ανατολικού λιμενοβραχίονα

δρομολογήθηκε η επίλυση των προβλημάτων καταπάτησης του περιδρόμου και η απαγόρευση χρήσης του μνημείου από τους όμορες ιδιοκτήτες. Επιπρόσθετα, αποτυπώθηκε το τμήμα του τείχους από τη τάπια του Ρολογιού έως το σημείο που κόβεται το τείχος από τη σκάλα. (εικ. II.B.05)

Εικ. II.B.05: Όψη του δυτικού λιμενοβραχίονα

Επεμβάσεις στις οχυρώσεις είχαν πραγματοποιηθεί κατά τη διάρκεια του Γ' ΚΠΣ και το πρόγραμμα «Κάστρων Περίπλους». Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στο άνω διάζωμα και περιλάμβαναν στερέωση και αποκατάσταση κτισμάτων, διαμόρφωση πορειών περιήγησης, ηλεκτροφωτισμό ανάδειξης του εξωτερικού τμήματος και κατασκευή δικτύου πυρόσβεσης. Κατά τη διάρκεια του έργου πραγματοποιήθηκε ανασκαφή και ακολούθησε τεκμηρίωση της περιοχής του Προφήτη Ηλία. Με πρωτοβουλία του ΤΑΠΑ έχει γίνει αποτύπωση του άνω διαζώματος με τη φωτογραμμετρική μέθοδο.

Τέλος, **το τμήμα του τείχους της Δυτικής Πύλης και των Μποτσαρέικων έχει αποτυπωθεί και τεκμηριωθεί**. Έχουν γίνει προτάσεις για την ανάδειξη της περιοχής στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Αναγνώριση, τεκμηρίωση, καταγραφή και προτάσεις για την ανάδειξη και προστασία του ιστορικού οικισμού Ναυπάκτου» που εκπονείται από το Πανεπιστήμιο Πατρών σε συνεργασία με το Δήμο Ναυπακτίας, το Υπουργείο Πολιτισμού και της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας. Για τους παραπάνω λόγους, για τη δυτική πύλη παρουσιάζονται τα στοιχεία που είναι δημοσιευμένα και εξαιρείται από τις προτάσεις της παρούσας μελέτης.

Με τη διερεύνηση που πραγματοποιείται στη παρούσα μελέτη, αναλύονται τα τμήματα των οχυρώσεων που δεν έχουν μελετηθεί και τα στοιχεία συμπληρώνουν τη συνολική εικόνα και τη τεκμηρίωση αυτών.

2. Ανάλυση / τεκμηρίωση

Πραγματοποιήθηκε αναλυτική φωτογράφιση και έγινε προσπάθεια τεκμηρίωσης των τειχών της πόλης εκτός των τειχών του άνω περιβόλου και των λιμενοβραχιόνων, όπως προαναφέρθηκε. **Η τεκμηρίωση πραγματοποιήθηκε μακροσκοπικά γιατί δεν έχει γίνει αναλυτική αποτύπωση αλλά κυρίως γιατί τα τείχη παρουσιάζουν πολλές φάσεις λόγω παρεμβάσεων σε διαφορετικές χρονικές περιόδους**. Τα τείχη εξαιτίας των επιδρομών και των πολεμικών συρράξεων πλήττονται είτε σημειακά είτε κατά μεγάλα τμήματα και

είναι συνεχής η επιδιόρθωσή τους. Η επιδιόρθωση έχει σχέση με τις οικονομικές δυνατότητες, τις χρονικές δυνατότητες -εφόσον συνεχίζονται οι εχθροπραξίες- αλλά και τους κανόνες οχυρωματικής την εκάστοτε περίοδο. Τέλος, οι οχυρώσεις της Ναυπάκτου οφείλουν τη σημερινή τους μορφή σε διαδοχικές κατασκευαστικές φάσεις, φάσεις που κλιμακώνονται από την αρχαιότητα έως και την Οθωμανική κυριαρχία. Η τεκμηρίωση πραγματοποιείται ανά τμήματα. **Ο διαχωρισμός των τμημάτων έγινε είτε με βάση τις διακοπές που παρουσιάζονται στη συνέχειά του, είτε με βάση την αλλαγή τρόπου δόμησής του.**

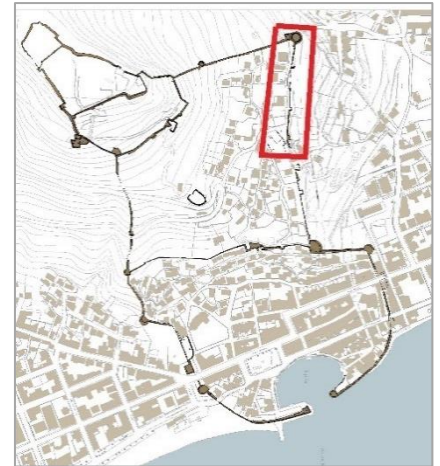
Τμήμα Ι

(II.β.2.01)

Περιγραφή: Το τμήμα Ι του τείχους ορίζεται από την βορειανατολική γωνία του τείχους στην οποία καταλήγει ο ανατολικός βραχίονας που ξεκινά από τον άνω περίβολο. (εικ. II.B.06) Το τείχος με κατεύθυνση νότια κατηφορίζει έως τη κλίμακα που έχει κατασκευαστεί στο ύψος των λουτρών. Έχει μήκος περίπου 170μ. Στο βορειοανατολικό άκρο υψώνεται ένα κολουροκωνικός προμαχώνας, η Τάπια του Φαλτσοπορτιού στην δυτική πλευρά της οποίας έχει προστεθεί ορθογωνικός προμαχώνας εσωτερικά του οποίου έχει διαμορφωθεί διαβατικό που καλύπτεται με φουρνικό. Κατηφορίζοντας νότια το τείχος ενισχύεται από τρεις πύργους. Ο πρώτος πύργος σώζεται κατά το ήμισυ και είναι ημικυκλικής διατομής. (εικ. II.B.019-10) Οι επόμενοι δύο πύργοι είναι τετραγωνικοί και στον βορειότερο σώζονται οι επάλξεις. Η εξωτερική παρειά του τείχους είναι κατακόρυφη. (εικ. II.B.08) Δε σώζεται ο περιδρόμος καθώς η στάθμη της οδού διαμορφώθηκε υψηλότερα από τη στάθμη του περιδρόμου.

Χρονολόγηση: Η Τάπια του Φαλτσοπορτιού έχει χαρακτηριστική κολουροκωνική μορφή, με ημικυκλικής διατομής κοσμήτη και παχύ στηθαίο. (εικ. II.B.07) Στην ανατολική πλευρά της είναι εντοιχισμένη μια πλάκα η οποία φέρει ανάγλυφη παράσταση του λέοντος του Αγίου Μάρκου. Από κάτω υπάρχει μια επιμήκης πλάκα με χαραγμένη τη χρονολογία MCCCCXXXI (1491)³⁶. Ο κολουροκωνικός πύργος είναι βενετσιάνικος. Ο ορθογωνικός προμαχώνας είναι τούρκικος και χρονολογείται το 1714-1718, διάστημα κατά το οποίο στη δυτική πύλη διαμορφώθηκε διαβατικό.

Ο ημικυκλικής διατομής πύργος χρονολογείται το 1500 και πιθανόν αποτελεί αντικατάσταση ενός τετραγωνικού πύργου. Οι υπόλοιποι πύργοι καθώς και το τείχος λόγω

Εικ. II.B.06: Με κόκκινο ορίζεται το τμήμα Ι

Εικ. II.B.07: Εξωτερική όψη της πύλης Φαλτσοπόρτι

Εικ. II.B.08: Άποψη των τειχών

Εικ. II.B.09-10: ο τετραγωνικός και ο ημικυκλικής διατομής πύργος αντίστοιχα.

³⁶ Μαμαλούκος [2014-2015], σελ. 17

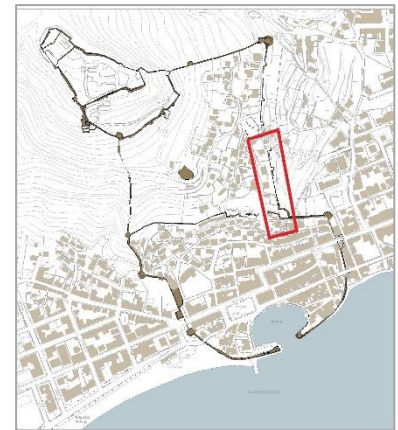
των χαρακτηριστικών τους χρονολογούνται 1400-1450, κατά την πρώιμη φάση κατασκευής οχυρώσεων από τους Ενετούς.

Τμήμα II

(II.B.2.02)

Περιγραφή: Το τμήμα II του τείχους ξεκινά από το σημείο που διακόπτεται από τη σκάλα έως τη Τάπια του Ρολογιού και αποτελεί τμήμα του ανατολικού τείχους του άνω περιβόλου. (εικ. II.B.11) Το τείχος έχει κατακόρυφη παρειά και περίδρομο που προστατεύεται με λεπτό στηθαίο και στο μεγαλύτερο τμήμα σώζονται οι επάλξεις. Το τείχος σχηματίζει ένα προτείχισμα στη φυσική κλίση του εδάφους. Στο βόρειο άκρο του τμήματος υπάρχει ορθογωνικός προμαχώνας με κεκλιμένες παρειές. (εικ. II.B.12) Η νότια πλευρά του πύργου αποτελεί προσθήκη καθώς υπάρχει κατασκευαστικός αρμός. Νοτιότερα διαμορφώνεται τετραγωνικός πύργος του οποίου σώζονται στη βόρεια και νότια πλευρά οι επάλξεις. (εικ. II.B.13) Κατά μήκος του τείχους έχουν προστεθεί τρία ορθογωνικά τμήματα με κεκλιμένη παρειά. (εικ. II.B.14)

Χρονολόγηση: Το τμήμα II και ο ορθογωνικός πύργος χρονολογείται στο διάστημα 1400-1450 λόγω των χαρακτηριστικών τους. Τα κεκλιμένα τμήματα αποτελούν νεότερες προσθήκες και επισκευές του τείχους, πιθανότατα το 1500. Για τον τετραγωνικό πύργο με τις κεκλιμένες παρειές εκτιμάται ότι αρχικά υπήρχε τετραγωνικός πύργος ο οποίος ενισχύθηκε ή εγκιβωτίστηκε.

Εικ. II.B.11: Με κόκκινο ορίζεται το τμήμα II.

Εικ. II.B.12: Ο ορθογωνικός προμαχώνας με κεκλιμένες παρειές

Εικ. II.B.13: Ο ορθογωνικός πύργος

Εικ. II.B.14: Άποψη του τείχους

Τμήμα III

(II.B.2.03)

Περιγραφή: Το τμήμα III του τείχους εκτείνεται από τη Τάπια του Ρολογιού από την οποία με κατεύθυνση προς ανατολικά κατηφορίζει σε μήκος περίπου 60μ και συναντά έναν κολουροκωνικό προμαχώνα, την Ωραία Τάπια. (εικ. II.B.15) Στη συνέχεια το τείχος στρίβει και συνεχίζει για περίπου 25μ με κατεύθυνση νότια όπου και διακόπτεται λόγω της διάνοιξης της οδού Ιλ. Τζαβέλα. (εικ. II.B.18) Το τείχος έχει κατακόρυφη εξωτερική παρειά και περίδρομο. Η Τάπια του Ρολογιού είναι ένας πολυγωνικός σε κάτοψη και ογκώδης προμαχώνας. (εικ. II.B.17) Πάνω στο προμαχώνα ανοικοδομήθηκε το 1914 με πρωτοβουλία του Μητροπολίτη Ναυπακτίας και Ευρυτανίας Σεραφείμ Δομβοϊτή ένα τετραγωνικής διατομής πύργος με ρολόι.³⁷ Κατά μήκος του τείχους διατηρούνται σε μικρό ποσοστό οι επάλξεις ενώ στο περίδρομο έχει κατασκευαστεί κλίμακα λόγω της υψομετρικής διαφοράς από την Ωραία Τάπια στην Τάπια του Ρολογιού. (εικ. II.B.16)

Χρονολόγηση: Το τείχος του τμήματος III χρονολογείται το 1400-1450 λόγω των χαρακτηριστικών του. Η Ωραία Τάπια παρουσιάζει ομοιότητες με την Τάπια του Φαλτσοπορτιού και χρονολογείται μεταξύ των ετών το 1475-1500. Δεν παρουσιάζει αλλοιώσεις από τη κατασκευή της από τους Βενετούς εκτός από την απώλεια των επάλξεων.³⁸ Η Τάπια του Ρολογιού αποτελεί Οθωμανική κατασκευή χτισμένη πάνω από τον αρχικό βενετσιάνικο πύργο. Ο εγκιβωτισμός του βενετσιάνικου πύργου γίνεται αντιληπτός από τη νότια όψη, εσωτερικά του τείχους διακρίνεται η βάση του. Στην εσωτερική όψη ο πύργος διαμορφώνει και κοσμήτη τετραγωνικής διατομής ο οποίος δεν συνεχίζει την εξωτερική πολυγωνική του όψη. Πρόκειται για μια μεγάλη ογκώδη κατασκευή η οποία έγινε για τον εκσυγχρονισμό της άμυνας για βαρύ πυροβολικό.³⁹ Λόγω της διαφορετικής όψης, ενδεχομένως η Τάπια να φέρει τρεις κατασκευαστικές φάσεις.

Οι Οθωμανοί ύψωσαν και τα τείχη με την παράλληλη προσθήκη της σκάλας που οδηγεί από την Ωραία Τάπια στην Τάπια του Ρολογιού. Εκτιμάται ότι οι παραπάνω περιγραφόμενες ενισχύσεις πραγματοποιήθηκαν κατά την β' οθωμανική περίοδο λόγω της ομοιότητας της τοιχοποιίας του πολυγωνικού πύργου της Τάπιας του Ρολογιού με τον ορθογωνικό πύργο του Φαλτσοπορτιού.

Εικ. II.B. 15: Με κόκκινο ορίζεται το τμήμα III

Εικ. II.B.16: Άποψη του τείχους

Εικ. II.B.17: Η Τάπια του Ρολογιού

Εικ. II.B.18: Άποψη του τείχους στο σημείο που διακόπτεται

³⁷ Μαμαλούκος [2014-2015], σελ. 17

³⁸ Brooks [2013], σελ.27

³⁹ Brooks [2013], σελ.26

Τμήμα IV

(II.B.2.04)

Περιγραφή: Το τμήμα IV περιλαμβάνει το διατείχισμα από την Τάπια του Ρολογιού έως τη Σιδερόπορτα. (εικ. II.B.19) Το τείχος έχει κατακόρυφη εξωτερική παρειά, περιδρομο και επάλξεις χελιδονοειδούς απόληξης. Το τείχος ενισχύεται από ημικυκλικό πύργο ο οποίος έχει κοσμήτη τετραγωνικής διατομής και παχύ στηθαίο με επάλξεις. (εικ. II.B.20) Η πύλη Σιδερόπορτα διαμορφώνεται πίσω από ένα βραχίονα του τείχους ο οποίος την προστατεύει πλήρως. (εικ. II.B.22) Αποτελείται από ένα θύρωμα και καταχύστρες στο ύψος των επάλξεων. Στη κατασκευή της πύλης έχουν ενσωματωθεί μαρμάρινοι σταθμοί από θύρωμα ενός βενετσιάνικου κτηρίου.⁴⁰ Δυτικά της πύλης διαμορφώνεται πύργος τετραγωνικής διατομής με κατακόρυφες πλευρές στα ψηλότερα σημεία και κεκλιμένες στις βάσεις.

Χρονολόγηση: Η πύλη Σιδερόπορτα έχει χρονολογηθεί στην εποχή της Τουρκοκρατίας (1499-1687μ.Χ.). Ο ημικυκλικός πύργος έχει τα ίδια μορφολογικά χαρακτηριστικά με την εσωτερική όψη της Τάπιας του Ρολογιού και γι' αυτό χρονολογείται κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας. Ο κατασκευαστικός αρμός που εμφανίζεται μεταξύ του πύργου και του τείχους επιβεβαιώνει ότι αποτελεί προσθήκη. Ο τετραγωνικός πύργος παρουσιάζει δύο φάσεις κατασκευής: η κεκλιμένη βάση εκτιμάται ότι ανάγεται την περίοδο της Ενετοκρατίας και συγκεκριμένα το διάστημα 1475-1500 καθώς φέρει τα χαρακτηριστικά της περιόδου εκείνης, ενώ η κατακόρυφη απόληξη εκτιμάται ότι ανήκει στην Τουρκοκρατία. Ενδεχομένως ο τετραγωνικός και ο ημικυκλικός πύργος ανήκουν σε ενέργειες ενίσχυσης της προστασίας της πύλης. Συμπεραίνεται ότι το τείχος ανάγεται στη Ενετοκρατίας της περιόδου 1400-1450μ.Χ. και φέρει προσθήκες κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Σύμφωνα με τον Νερατζή [2007] «η λιθοδομή της τοιχοδομίας του Νεόκαστρου (Β' διάζωμα) είναι κατασκευασμένη με δύο διαφορετικές τεχνικές: Η βάση και τα χαμηλότερα σημεία της είναι ως επί το πλείστον βενετικής κατασκευής, ενώ τα ανώτερα τμήματα και οι επάλξεις είναι συχνά επιπρόσθετα συμπληρώματα τούρκικης λιθοδομικής τεχνικής».⁴¹

Εικ. II.B.19: Με κόκκινο ορίζεται το τμήμα IV

Εικ. II.B.20: Εσωτερική όψη της τάπιας του Ρολογιού

Εικ. II.B.21: Ο ημικυκλικής διατομής πύργος

Εικ. II.B.22: Η πύλη Σιδερόπορτα

⁴⁰ Μαρίνου [1985], σελ. 135

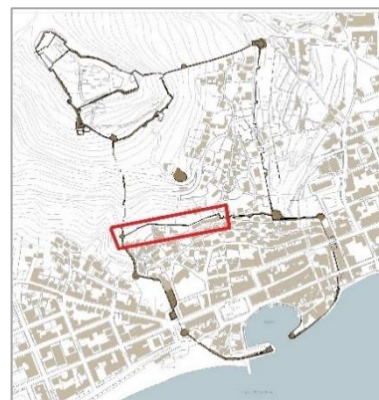
⁴¹ Νερατζής [2007], σελ. 166

Τμήμα V

(II.β.2.05)

Περιγραφή: Το τμήμα V αποτελεί το δυτικό τμήμα του διατειχίσματος. Το τείχος δεν ενισχύεται με πύργους και έχει εξωτερική κατακόρυφη παρειά, λεπτό στηθαίο και επάλξεις οι οποίες σώζονται σε αρκετά μεγάλο μήκος. (εικ. II.B.23) Το τείχος λειτουργεί σαν προτείχισμα της απότομης κλίσης του εδάφους και η νότια πλευρά είναι αρκετά ψηλότερη από τη βόρεια όπου το στηθαίο είναι συχνά στο ύψος του εδάφους.⁴² (εικ. II.B.24)

Χρονολόγηση: Το τμήμα του τείχους ανάγεται με κάθε επιφύλαξη λόγω των χαρακτηριστικών του στην εποχή του 1400-1450μ.Χ. Διακρίνεται σε υψηλό σημείο του τείχους οριζόντιος κατασκευαστικός αρμός και πλήρωση των κενών μεταξύ των επάλξεων. Συμπεραίνεται ότι πραγματοποιήθηκε προσθήκη η οποία μπορεί να αναχθεί κατά τη περίοδο της Τουρκοκρατίας, καθώς η τοιχοποιία παρουσιάζει τα ίδια μορφολογικά στοιχεία με αυτά της τούρκικης σκάλας στο τμήμα III.

Εικ. II.B.23: Με κόκκινο ορίζεται το τμήμα V

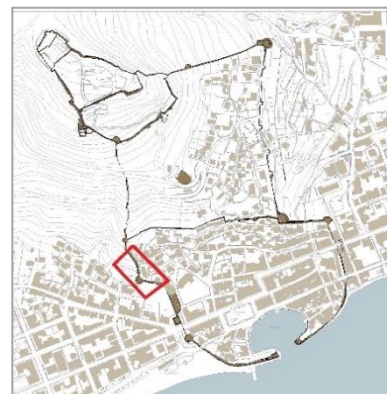
Εικ. II.B.24: Άποψη του τείχους του τμήματος V

Τμήμα VI

(II.β.2.06)

Περιγραφή: Αποτελεί τμήμα του δυτικού τείχους. Ξεκινάει από την δυτική άκρη του διατειχίσματος και κατηφορίζει νότια ενώ συναντά ένα κολουροκωνικής μορφής πύργος και στρίβει ανατολικά για περίπου 35μ. (εικ. II.B.25)

Χρονολόγηση: Το τείχος χρονολογείται τη περίοδο 1400-1450μ.Χ. Ο κολουροκωνικής μορφής προμαχώνας λόγω των χαρακτηριστικών του (της κεκλιμένης παρειάς) ανάγεται το 1450-1500μ.Χ. Το τείχος καθώς και ο πύργος παρουσιάζουν έναν κατασκευαστικό αρμό που ακολουθεί τη κλίση του τείχους και του εδάφους. (εικ. II.B.26) Πρόκειται για προσθήκη η οποία μπορεί να αναχθεί κατά την Τουρκοκρατία λόγω και της προσθήκης που διαπιστώθηκε στο διατείχισμα.

Εικ. II.B.25: Με κόκκινο ορίζεται το τμήμα VI

Εικ. II.B.26: Άποψη του τείχους

⁴² Brooks [2013], σελ.24

Τμήμα VII

(II.B.2.07)

Περιγραφή: Αποτελεί τη συνέχεια του δυτικού τμήματος νότια έως την αρχή του δυτικού λιμενοβραχίονα. (εικ. II.B.27) Το τείχος είναι κατακόρυφο και διαθέτει λεπτό στηθαίο. Στην εσωτερική παρειά του τείχος διαμορφώνεται μια επιμήκης Τάπια, η Τάπια του Μπότσαρη, με παρειές με ελάχιστη κλίση και μικρό κοσμήτη ημικυκλικής διατομής. Στη συνέχεια διαμορφώνεται η δυτική πύλη του περιβόλου η οποία έχει τη μορφή ορθογωνικού προμαχώνα και σύμφωνα με την οθωμανική επιγραφή, που είναι εντοιχισμένη στη βόρεια όψη του, χρονολογείται το 1714μ.Χ..⁴³ Στο εσωτερικό του προμαχώνα έχει εντοιχιστεί παλαιότερος πύργος. Στη συνέχεια το τείχος διακόπτεται και συνεχίζει έως το τείχος του λιμανιού περιλαμβάνοντας έναν προμαχώνα κολουροκωνικής μορφής. Ο προμαχώνας δε διαθέτει κοσμήτη αλλά παχύ στηθαίο.

Χρονολόγηση: Το τείχος ανάγεται το διάστημα 1400-1450 και στα κατώτερα στρώματα είναι εμφανή η ενσωμάτωση λίθων της αρχαίας οχύρωσης. (εικ. II.B.28) Η τελευταία προσθήκη της πύλης καθώς και η Τάπια Μπότσαρη ανάγεται το διάστημα 1714-1718μ.Χ. Ο κολουροκωνικής μορφής πύργος ανάγεται το 1500 και παρουσιάζει ομοιότητες με αυτόν του τμήματος VI.

Τμήμα VIII

Περιγραφή: Αποτελεί το τμήμα που βρίσκεται μεταξύ των οδών Ιλ. Τζαβέλα και Νότη Μπότσαρη και βρίσκεται πλησίον του Πνευματικού Κέντρου Μητροπόλεως. (εικ. II.B.29) Αποτελεί τμήμα του δυτικού τείχους πριν το δυτικό λιμενοβραχίονα. Το τείχος έχει κατακόρυφες παρειές και διαθέτει περιδρόμο με λεπτό στηθαίο. (εικ. II.B.30)

Χρονολόγηση: Το τείχος χρονολογείται την περίοδο 1400-1450μ.Χ. λόγω των χαρακτηριστικών του.

Εικ. II.B.27: Με κόκκινο διακρίνεται το τμήμα VII

Εικ. II.B.28: Άποψη του τείχους

Εικ. II.B.29: Με κόκκινο ορίζεται το τμήμα VIII

Εικ. II.B.30: Άποψη του τείχους από την οδό Μπότσαρη

⁴³ Μαμαλούκος [2014-2015], σελ. 16

3. Διάγνωση - Παθολογία

Κατάταξη προβλημάτων

Στα πλαίσια του στόχου ανάδειξης των οχυρώσεων πραγματοποιήθηκε διάγνωση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν τα υπό μελέτη τμήματα, αξιολόγηση και κατάταξη αυτών.

Τα προβλήματα κατατάχτηκαν στις εξής κατηγορίες:

1. Οικοδομικά προβλήματα
 - Ρωγμές
 - Κυφώσεις
 - Αποσαθρώσεις/θραύσεις οικοδομικών υλικών
 - Εμφανείς θεμελιώσεις
 - Ετοιμόρροπα τμήματα
2. Αισθητικά προβλήματα
 - Απώλεια επάλξεων
 - Εκτεταμένη βλάστηση
 - Αλλοίωση - Κατάρρευση τμημάτων
 - Ασύμβατα κονιάματα – Νεότερες επεμβάσεις
 - Δόμηση που υπερτερεί σε ύψος του τείχους
3. Προβλήματα αναδείξεως της ιστορικής και αρχαιολογικής αξίας του μνημείου
 - Όμορες ιδιοκτησίες πλησίον του τείχους
 - Ιδιωτικοποίηση περιδρόμου και αρχαιολογικού χώρου
 - Βανδαλισμοί – graffiti- απορρίμματα
 - Εγκατάλειψη
4. Λειτουργικά προβλήματα
 - Έλλειψη προσβασιμότητας περιδρόμου
 - Έλλειψη πρόσβασης σε όλο το τείχος
 - Καταστροφή τμήματος και απώλεια ενότητας
 - Δυσκολία ορατότητας

Κατά την ανάλυση που ακολουθεί διαπιστώθηκε ότι τα προβλήματα κυρίως οφείλονται στη φυσική γήρανση των υλικών και τη μη συντήρηση αυτών. Επιπρόσθετα, η μεγαλύτερη αιτία των προβλημάτων αποτελεί η μακροχρόνια ανθρώπινη παρουσία μέσω οικοδομικών εργασιών πλησίον του μνημείου καθώς και επεμβάσεων σε αυτό. (Εικ. II.B.41)

Ανάλυση προβλημάτων ανά τμήμα - Αξιολόγηση

- **Τμήμα I:** Το κυριότερο πρόβλημα αποτελεί η **απώλεια ενός τμήματος του τείχους** και του πύργου ημικυκλικής διατομής. Η κατάρρευση προήλθε από φυσικά αίτια καθώς κατά την έρευνα δεν διαπιστώθηκε εσκεμμένη αιτία. Η **άνοδος της στάθμης της οδού** πάνω από τη στάθμη του περιδρόμου αποτελούν μαζί με την απώλεια των επάλξεων μεγάλα αισθητικά προβλήματα στη περιοχή. Τέλος, διαπιστώθηκε **εντός της τάφρου υπάρχουν καλλιεργούμενες εκτάσεις**. Η ύπαρξη του νερού και η χρήση φαρμάκων προκαλούν ζημιές τόσο στο τείχος όσο και στο προτείχισμα. Παράλληλα δεν είναι δυνατή η πρόσβαση και η μελέτη του εν λόγω τμήματος.

Εικ. II.B.31: Το σημείο που διακόπτεται το τείχος στο τμήμα I..

- **Τμήμα II:** Σημαντικό πρόβλημα είναι **απώλεια τμήματος του τείχους καθώς και η ιδιωτικοποίηση του μνημείου**. Διαπιστώθηκε ότι πλησίον του τμήματος που έχει καταρρεύσει έχουν κατασκευαστεί οικίες πάνω στο ίχνος του τείχους, προκαλώντας αισθητικά και λειτουργικά προβλήματα. **Αισθητικό πρόβλημα προκαλούν και οι νέες οικοδομές** οι οποίες αν και κατασκευάζονται σε απόσταση από το τείχος, υπερτερούν σε ύψος και επιβάλλονται στο μνημείο. Η ύπαρξη των οικοδομών πλησίον του τείχους με την κατασκευή διαπερατών βόθρων και την διατήρηση κήπων, είχε ως αποτέλεσμα τη συνεχή διαρροή λυμάτων και φαρμάκων. Το μεγαλύτερο πρόβλημα εντοπίζεται **στον τετραγωνικό πύργο του οποίου η βόρεια πλευρά είναι ετοιμόρροπη**. Κατά τη διάρκεια των εργασιών του έργου «Αποκατάσταση και στερέωση τμημάτων του Κάστρου Ναυπάκτου και ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου» στα πλαίσια του ΕΣΠΑ, έγιναν εργασίες προσωρινής στερέωσης.

Εικ. II.B.32: Άποψη της τάφρου στο τμήμα I.

Εικ. II.B.33: Διακόπτεται το τείχος από οικία στο τμήμα II.

- **Τμήμα III:** Στο τμήμα δεν εντοπίζονται σημαντικά προβλήματα. Εσωτερικά του τείχους υπάρχουν ιδιοκτησίες οι οποίες δημιουργούν μικρές καταστροφές με επεμβάσεις σε αυτό. Ο περιδρόμος διατηρείται σε καλή κατάσταση και είναι προσβάσιμος. Αισθητικό πρόβλημα δημιουργεί **η απώλεια ενότητας με τη καταστροφή τμήματος για τη διάνοξη της οδού Ιλ. Τζαβέλα**.

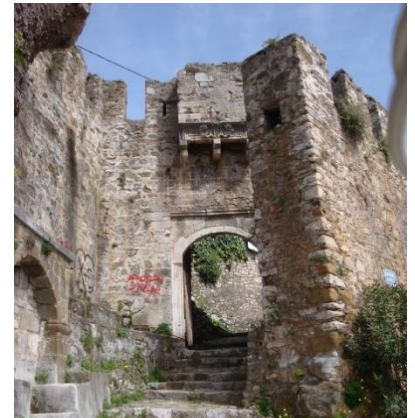
Εικ. II.B.34: Η βόρεια πλευρά του τετραγωνικού πύργου είναι ετοιμόρροπη

- *Τμήμα IV:* Στο παρόν τμήμα οι οικοδομές βρίσκονται πλησίον του τείχους με αποτέλεσμα να μην είναι αυτό ορατό. Υπάρχει πλήρης ιδιωτικοποίηση του αρχαιολογικού χώρου. Επιπρόσθετα, κατασκευές όπως αποθήκες, στέγαστρα και χώροι στάθμευσης μεγιστοποιούν το αισθητικό πρόβλημα. Παρατηρήθηκε ότι προκαλούνται αλλοιώσεις στο τείχος με επεμβάσεις όπως επιχρίσματα με ασβέστη και τσιμέντο. Μεγάλες αλλοιώσεις προκαλούνται στη πύλη Σιδερόπορτα εξαιτίας των γκράφιτι. Αποτελεί βανδαλισμό του μνημείου καθώς το γκράφιτι εάν δεν αντιμετωπιστεί αμέσως μπορεί να προκαλέσει μόνιμη καταστροφή.

Εικ. II.B.35: Κατασκευές και επεμβάσεις στο τείχος. (τμήμα IV)

- *Τμήμα V:* Τα προβλήματα στο τμήμα του τείχους εντοπίζονται κυρίως στη μη προσβασιμότητα στον περιδρόμο και στο τείχος. Οι όμορες ιδιοκτησίες γειτνιάζουν με το τείχος και υπάρχει η δυνατότητα προσέγγισής του μόνον μέσω των ιδιωτικών κήπων. Ο περιδρόμος δεν είναι προσεγγίσιμος καθώς ιδιοκτησία πλησίον της Σιδερόπορτας εσωτερικά του διατειχίσματος φράσσει τη προσπέλαση. Η μη προσπέλαση έχει ως αποτέλεσμα στο τμήμα του τείχους τα πρόβλημα της βλάστησης να είναι το μεγαλύτερο. Επιπρόσθετα, σε αρκετά μεγάλο τμήμα του τείχους, οι οικοδομές καλύπτουν το τείχος και με συνέπεια αυτό να μην είναι ορατό.

Εικ. II.B.36: Γκράφιτι στη Σιδερόπορτα.

Εικ. II.B.37: Όμορες ιδιοκτησίες στο τείχος στο τμήμα V με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η προσέγγιση.

- **Τμήμα VI:** Το κυριότερο πρόβλημα και σε αυτό το σημείο του τείχους δημιουργούν οι όμορες ιδιοκτησίες με τα προβλήματα που προκαλούν σ' αυτό. Στο παρόν τμήμα υπάρχουν κατασκευές που ακουμπούν στα τείχη. Επιπρόσθετα, το ύψος των οικοδομών υπερτερεί κατά πολύ του τείχους με αποτέλεσμα να δεσπόζουν σε σχέση με αυτά. **Στη νότια πλευρά του τείχους παρατηρήθηκαν μεγάλες κυφώσεις** σε αρκετά μεγάλο μήκος οι οποίες δημιουργούν πλήθος οικοδομικών προβλημάτων: ρωγμές, θραύσεις οικοδομικών υλικών και εμφάνιση των θεμελίων. Το τμήμα δεν ήταν προσεγγίσιμο μέχρι το 2014, καθώς η περιοχή εκτός των τειχών ενώ ήταν απαλλοτριωμένη από το Υπουργείο Πολιτισμού είχε ιδιωτικοποιηθεί. Με ενέργειες του Υπουργείου, η περιοχή δόθηκε σε κοινή χρήση και η προσέγγιση γίνεται μέσω ενός πλακόστρωτου μονοπατιού και μιας διάνοιχτης εξώπορτας.

Εικ. II.B.38: Εσωτερική άποψη του τείχους στο τμήμα VI

- **Τμήμα VII:** Το τείχος σε αυτό το τμήμα διακόπτεται σε δύο σημεία για τη διέλευση δρόμων. Η απώλεια είναι εμφανής και τονίζεται καθώς ορθώνεται ο τετραγωνικός πύργος της πύλης χωρίς να γίνεται αντιληπτή η συνέχεια. Επιπρόσθετα, **δεν είναι ορατό το γεγονός ότι ο τετραγωνικός πύργος εσωκλείει τη δυτική πύλη του Κάστρου**. Στο νότιο τμήμα υπάρχουν όμορες ιδιοκτησίες εσωτερικά του τείχους οι οποίες ρυπαίνουν με επεμβάσεις: κατασκευή αποθήκης, τοποθέτηση ηλιακού θερμοσίφωνα και φύτευση δέντρων. Εξωτερικά του τείχους υπάρχει χώρος πρασίνου, ο μοναδικός διαμορφωμένος χώρος σε όλο το μήκος των τειχών. Βανδαλισμοί και φθορές εντοπίζονται στη πύλη γιατί η βόρεια φραγμένη είσοδος είναι μη ορατή από την οδό.

Εικ. II.B.39: Οι κυφώσεις στο τμήμα VI.

- **Τμήμα VIII: Οικοδομές «εσωκλείουν» το τμήμα του τείχους και είναι ορατό μόνο το προφίλ του.** Παρουσιάζει πρόβλημα η εκτεταμένη βλάστηση ενώ δεν είναι μεγάλη η απώλεια επάλξεων.

Εικ. II.B.40: Οι επεμβάσεις και οι προσθήκες στο τείχος στο τμήμα V11

Τα παραπάνω προβλήματα καταγράφονται στον πίνακα που ακολουθεί και αξιολογούνται σε σχέση με το μέγεθός τους.

	Οικοδομικά προβλήματα				Αισθητικά προβλήματα				Προβλήματα ανάδειξης				Λειτουργικά προβλήματα					
	Ρωγμές	Κυφώσεις	Αποσαθρώσεις/θραύσεις οικοδομικών υλικών	Εμφανείς θεμελιώσεις	Ετοιμόρροτα τμήματα	Απώλεια επάλξεων	Εκτεταμένη βλάστηση	Αλλοίωση - Κατάρευση τμημάτων	Ασύμβατα κονιάματα / Νεότερες επειβάσεις	Δόμηση υπερτερύσει ύψος του τείχους	Όμορες ιδιοκτησίες πλησιών του τείχους	Ιδιωτικοποίηση περιόριου και αρχαιολογικού χώρου	Βανδαλισμοί - Γκράφιτι - Απορρίμματα	Εγκατάλειψη	Έλλειψη προσβασιμότητας περιόριου	Έλλειψη πρόσβασης στο τείχος	Καταστροφή τμήματος και απώλεια ενότητας	Δυσκολία ορατότητας
ΤΜΗΜΑ I	•		•			●	•	●								●	●	
ΤΜΗΜΑ II	•				●	●	●	●	●		•			•	•		●	
ΤΜΗΜΑ III	•		•			•	•							•			●	
ΤΜΗΜΑ IV								•	•	●	●	●				●		•
ΤΜΗΜΑ V			•			•	●							•		●	●	●
ΤΜΗΜΑ VI	●	●	●	●		•	•		●	●	●		•		•	•		●
ΤΜΗΜΑ VII			•			●	●	•		●	●	•			•		●	
ΤΜΗΜΑ VIII						•	●		●	●	●				●	●	●	●

Εικ. II.B.41: Πίνακας προβλημάτων

Από τον παραπάνω πίνακα γίνεται αντιληπτό ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα αποτελούν οι όμορες ιδιοκτησίες. Οι οικοδομές ως επί το πλείστο δεν ακουμπούν στο τείχος αλλά οι κατασκευές με βοηθητική χρήση. Οι όμορες ιδιοκτησίες δεν καθιστούν δυνατή τη προσέγγιση του τείχους και ιδιωτικοποιείται ο περίδρομος. Επιπλέον, δεν είναι δυνατή η εξέταση του τείχους σε όλο το μήκος του. Γίνονται ανεξέλεγκτα επεμβάσεις, μικρές ή μεγάλες οι οποίες δημιουργούν αισθητικά και οικοδομικά προβλήματα. Τα αισθητικά προβλήματα εντοπίζονται στα επιχρίσματα και στους χρωματισμούς των κατώτερων σημείων του τείχους αλλά και στη τοποθέτηση σωλήνων απορροής υδάτων. Τα οικοδομικά προβλήματα δημιουργούνται από την τοποθέτηση περατών βόθρων για τα οικιακά λύματα πλησίον των τειχών αλλά και τη δημιουργία κήπων με την απόθεση φαρμάκων και κυκλοφορίας νερού.

Το δεύτερο μεγαλύτερο πρόβλημα των υπό μελέτη οχυρώσεων είναι η απώλεια ενότητας. Εντοπίζεται σε αρκετά σημεία και στα περισσότερα σημεία πραγματοποιήθηκε εσκεμμένα για τη διάνοιξη δρόμων. **Η απώλεια είναι πλήρης στα κατώτερα σημεία του περιβόλου, καθώς το τείχος διακόπτεται και χάνεται η συνέχειά του.**

Μικρότερα προβλήματα παραμένουν η απώλεια επάλξεων και η βλάστηση, ενώ οι ρωγμές και τα ετοιμόρροπα σημεία απαντώνται σημειακά. Η απώλεια επάλξεων είναι σημαντική αλλά δεν παίζει καθοριστικό ρόλο και δε μειώνει τη μορφή των οχυρώσεων. Το μεγάλο ύψος των τειχών λόγω του έντονου ανάγλυφου του εδάφους κυριαρχεί στις όψεις και η απώλεια επάλξεων δεν στερεί σημαντικά τη μορφή του τείχους.

Γ. ΠΥΛΕΣ

1. Γενική περιγραφή

Μελετώντας την πόλη της Ναυπάκτου και τις οχυρώσεις έγινε αντιληπτό ότι **οι πύλες είναι το κοινό στοιχείο της πόλης και των οχυρώσεων.**

Αναλύοντας τα στοιχεία της πόλης και κυρίως διερευνώντας τις ιστορικές διαδρομές, διαπιστώθηκε ότι **οι κύριες χαράξεις του οδικού δικτύου διαπερνούν τις πύλες ή τα σημεία στα οποία υπήρχαν οι πύλες.** Οι χαράξεις εντός των τειχών οδηγούν από τις εξωτερικές πύλες προς τις εσωτερικές. Αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο ότι διατηρούνται οι διαδρομές που οδηγούν στη Σιδηρόπορτα από τη δυτική πύλη και από το σημείο της ανατολικής πύλης. Εκτός των τειχών, σημειώθηκε ότι διατηρείται η οδός σύνδεσης των ανατολικών πυλών της πόλης.

Στις οχυρώσεις οι πύλες αποτελούν βασικό δομικό στοιχείο.

Ο αριθμός των πυλών σε μια οχύρωση παίζει καθοριστικό ρόλο. Από σχετικές πηγές είναι γνωστό ότι όταν αναπτύχθηκε το προμαχωνικό σύστημα διατυπώθηκαν οδηγίες για τον αριθμό των πυλών μιας οχύρωσης αλλά και για την ιδανική απόσταση μεταξύ αυτών. Ο αριθμός των πυλών πριν την ανάπτυξη του προμαχωνικού συστήματος εν γένει έπρεπε να παρέχει μια ισορροπία μεταξύ των αναγκών των κατοίκων για πρόσβαση και των αναγκών για άμυνα και προφύλαξη. Κατά την ιστορική συνέχεια η ισορροπία διαταράσσεται καθώς σε εποχές με εμπόλεμες ταραχές κάποιες πύλες ενισχύθηκαν ή καταργήθηκαν. Σε ειρηνικές εποχές οι πύλες διευρύνονται και προστίθενται πύργοι για την άνετη διέλευση πεζών και εφίππων.

Συμπεραίνεται ότι οι πύλες παρουσιάζουν μια εξέχουσα σημασία: αποτυπώνεται και προβάλλεται σε αυτές η ιστορική συνέχεια της πόλης. Τα μορφολογικά στοιχεία τους μεταβάλλονται σε συνάρτηση με το μετασχηματισμό της πόλης. Ακόμα και στις εξαιρετικές περιπτώσεις της κατεδάφισης αυτών, αποτυπώνεται η επικράτηση του σύγχρονου πολεοδομικού σχεδίου πάνω στον παραδοσιακό ιστό. **Επομένως, οι πύλες αποτελούν τα νευραλγικά σημεία των πόλεων και τα σημεία αναφοράς του διπόλου πόλη-τείχη.**

Για τους παραπάνω λόγους και με γνώμονα την ανάλυση που προηγήθηκε, η έρευνα επικεντρώνεται στις εξωτερικές πύλες των οχυρώσεων της Ναυπάκτου. Όπως αναφέρθηκε, για τη δυτική πύλη και την ευρύτερη περιοχή έχουν γίνει προτάσεις ανάδειξης. **Η μελέτη επικεντρώνεται στις ανατολικές εξωτερικές πύλες, τη πύλη Φαλτσοπόρτι -η οποία σώζεται εξ ολοκλήρου- και την ανατολική πύλη -η οποία έχει κατεδαφιστεί.** Γίνεται αποτύπωση και τεκμηρίωση της πύλης και της ευρύτερης περιοχής για την πληρέστερη κατανόηση της λειτουργίας της πύλης και της σχέσης της

με την πόλη εκτός και εντός των τειχών. Από σχετικές πηγές είναι γνωστό ότι η ανατολική πύλη ήταν όμοια με αυτή στο Φαλτσοπόρτι.

1.1 Εξωτερικές πύλες

Το Κάστρο Ναυπάκτου διαθέτει πέντε εξωτερικές πύλες, δύο στο δυτικό τείχος και δύο στο ανατολικό τείχος ενώ η πέμπτη ανοίγεται στον δυτικό λιμενοβραχίονα.

Η βορειοδυτική πύλη ανήκει στον άνω περίβολο και διαθέτει ισχυρό προτείχισμα. Η πύλη αποτελείται από τρεις επάλληλες πύλες που ανήκουν σε δύο προτειχίσματα και στο δυτικό εξωτερικό τείχος του μεσαίου διαζώματος.⁴⁴ Η πύλη αποτυπώνεται στη μικρογραφία του Τοπ Καπί στη σωστή θέση. Ο Εβλιά Τσελεμπί αναφέρει την πύλη και τη περιγράφει ότι βρίσκεται στο μεσαίο φρούριο (μεταξύ του κάτω φρουρίου και της ακρόπολης) που βλέπει προς το Καστέλλι (φρούριο Αντιρρίου).

Η δυτική πύλη βρίσκεται στο νότιο τμήμα του δυτικού βραχίονα και ανήκει στον κάτω περίβολο. Η πύλη έχει «μορφή ορθογωνικού προμαχώνα, ο οποίος με βάση την οθωμανική επιγραφή που είναι εντοιχισμένη στη βόρεια όψη του χρονολογείται το 1714. Όπως έχει παρατηρήσει ο καθηγητής Αργύρης Πετρονώνης, στο εσωτερικό του προμαχώνα υπάρχει ενσωματωμένος ένας παλαιότερος πύργος.

Ο Εβλιά Τσελεμπί αναφέρει τη δυτική πύλη ως αυτή που οδηγούσε στο Καστέλλι (φρούριο του Αντιρρίου). Ο L. Salvador (1876) αναφέρει ότι η δυτική πύλη λεγόταν Πήλιο-Πόρτα (Pilio Porta: πιλιόπορτα- μάλλον γλωσσική παραφθορά της ονομασίας «Παλιόπορτα»⁴⁵) και οδηγούσε στο Αντίρριο. Στη μικρογραφία του Τοπ Καπί, η δυτική και ανατολική πύλη έχουν πρόσβαση μέσω γέφυρας πάνω από τάφρο.

Η ανατολική πύλη δεν υπάρχει σήμερα καθώς έχει καταστραφεί κατά τη διάνοιξη της οδού Ιλ. Τζαβέλα. Στο σχέδιο της πόλης του 1838, η πύλη ανοιγόταν στο τείχος δίπλα από έναν ημικυκλικό σε κάτοψη προμαχώνα ο οποίος προστατευόταν από έναν ορθογωνικό προμαχώνα. Σύμφωνα με τον Εβλιά Τσελεμπί, η πύλη είναι η «η πύλη της σκάλας και ονομαζόταν πύλη των Σαλώνων» γιατί οδηγούσε στην Άμφισσα.⁴⁶ Ο L. Salvador αναφέρει ότι η ανατολική πύλη λεγόταν Μητρόπολη-Πόρτα και αποτελείται από έναν θόλο με τέσσερις γωνιαίους θολίσκους. Η πύλη προστατεύεται από έναν στρογγυλό πύργο, στην εξωτερική πλευρά του οποίου βρίσκεται μια πολύ λεπτή ελληνική επιγραφή που καλύπτει και τις πέντε πλευρές μιας ειδικής τοιχοποιίας.⁴⁷

Η βορειοανατολική πύλη τοποθετείται στο σημείο που ο ανατολικός βραχίονας στρέφεται δυτικά έως ότου συναντήσει τον

Εικ. ΙΙ.Γ.01: Η βορειοδυτική πύλη στον άνω περίβολο
(πηγή:
<https://www.youtube.com/watch?v=YeOVjqerE7M>)

⁴⁴ Μαρίνου [1985], σελ. 133

⁴⁵ Πετρονώνης [1994], σελ. 251

⁴⁶ Μαρίνου [1985], σελ. 133

⁴⁷ Γαλάνη-Χαραλαμποπούλου [1999], σελ. 285

άνω περίβολο. Αποτελείται από έναν προμαχώνα κολουροκωνικής μορφής στον οποίο έχει προστεθεί βορειοδυτικά ένας ορθογωνικός προμαχώνας. Εσωτερικά του ορθογωνικού προμαχώνα διαμορφώνεται διαβατικό που καλύπτεται με φουρνικό (θόλο) το οποίο στηρίζεται σε τέσσερα ημιχώνια (τμήματα κώνου). Στον κολουροκωνικό προμαχώνα στην νοτιοανατολική πλευρά του υπάρχει επίπεδο ανάγλυφο με το λιοντάρι του Αγ. Μάρκου. Κάτω από το ανάγλυφο υπάρχει επιγραφή με χρονολογία.

«[...] Ο L. Salvador γράφει γι' αυτή τη πύλη ότι «ακολουθώντας το περιτείχισμα, φθάνει κανείς σε γωνία όπου ορθώνεται στρογγυλό με μυτερές σκοπιές και ο οποίος παρουσιάζει στην εξωτερική πλευρά του επίπεδο ανάγλυφο του λιονταριού του Αγ. Μάρκου. [...] Η μικρογραφία του Τοπ Καπί αποκαλεί το πύργο

Εικ.ΙΙ.Γ.02: Χάρτης όπου προσδιορίζονται οι πύλες.

«πύργο των λιονταριών» και αναφέρει ότι η πύλη στα αριστερά του πύργου παρέμενε πάντα κλειστή.»⁴⁸

Ο Εβλιά Τσελεμπί αναφέρεται στη *πύλη της παραλίας*, η οποία κατά τον L. Salvator, καλυπτόταν από χαμηλωμένη καμάρα και οδηγούσε στο λιμάνι.

1.2 Εσωτερικές

Σε κάθε εγκάρσιο τείχος υπάρχει και μια πύλη που οδηγεί στο επόμενο διάζωμα. Το κάστρο διαθέτει τέσσερις εσωτερικές. Οι δύο πρώτες εντοπίζονται στον άνω περίβολο και διαμορφώνουν χαμηλά ανοίγματα με καμάρα.

Η πύλη που βρίσκεται στο νότιο τείχος του άνω περιβόλου διαμορφώνεται από χαμηλό άνοιγμα και ενισχύεται από προτείχισμα.

Η πύλη Σιδερόπορτα τοποθετείται στη μέση του διαζώματος που χωρίζει τον κάτω περίβολο σε δύο τμήματα. «Η Σιδερόπορτα αποτελείται από ένα θύρωμα και μια καταχύστρα στο ύψος των επάλξεων. Στη βάση της καταχύστρας, πάνω σε τρία φουρούσια με πολύ απλή κατασκευή, στηρίζεται οριζόντιο μαρμάρινο υπέρθυρο με ανάγλυφο διάκοσμο πολύ υψηλής ποιότητας. [...] Τον ίδιο ανάγλυφο διάκοσμο του υπέρθυρου τον ξαναβρίσκουμε στις παραστάδες του θυρώματος. Αυτό σημαίνει ότι τα μέλη συνανήκαν σε ένα ολόσωμο θύρωμα κάποιου σημαντικού βενετσιάνικου κτηρίου της πόλης, του οποίου το θύρωμα, μετά την κατεδάφισή του, πριονίστηκε και ενσωματώθηκε στη πύλη με τους σταθμούς ανεστραμμένους. [...] Το πριόνισμα του βενετσιάνικου θυρώματος, το χαμηλωμένο τόξο και η εγγραφή του σε πλαίσιο, καθώς και η απομίμηση του πλινθοπερίκλειστου συστήματος είναι κατασκευαστικές λεπτομέρειες που ανάγουν την πύλη στην εποχή της Τουρκοκρατίας.»⁴⁹ Η πύλη προστατεύεται από έναν βραχίονα του τείχους.

Εικ. II.Γ.03: Όψη της εσωτερικής πύλης στο νότιο τείχος του άνω περιβόλου

⁴⁸ Μαρίνου [1985], σελ. 134

⁴⁹ Μαρίνου [1985], σελ 135

2. Πύλη «Φαλτσοπόρτι»

(χάρτες II.γ.2.01 – II.γ.2.02 – II.γ.2.03)

Εικ. II.Γ.04: Άποψη της πύλης Φαλτσοπορτιού εκτός των τειχών.

Ιστορικά στοιχεία

1491μ.Χ.: Κατασκευή πύργου κολουροκωνικής μορφής από τους Βενετούς. Η χρονολογία ανάγεται σε επιγραφή στην ανατολική πλευρά του πύργου.

Ο πύργος διαθέτει επάλξεις με στρογγυλές θυρίδες για πυροβόλα μεσαιού διαμετρήματος του 15ου αιώνα. Στα βόρεια του πύργου διαμορφώνεται καμπυλωτή πύλη.

16ος αι.: Η μικρογραφία του Τοπ Καπί αποκαλεί τον πύργο «Πύργο των Λιονταριών» και αναφέρει ότι η πύλη στα αριστερά του παρέμενε κλειστή.

1668 μ.Χ.: Ο Εβλιά Τσελεμπί περιγράφοντας τις πύλες του Κάστρου αναφέρει και μια «ετέρα πύλη είναι η πύλη του εσωτερικού φρουρίου». ⁵⁰ Σύμφωνα με τη Γεωργ. Μαρίνου η ταυτότητα της πύλης δεν μπορεί να αναχθεί με βεβαιότητα. «Ίσως να μην αναφέρεται παρά στη τέταρτη γνωστή πύλη, την ανατολική του πλάγιου βραχίονα του τείχους, που οδηγούσε, μέσω περιδρόμου, κατευθείαν στα δύο υψηλότερα διαζώματα, τα οποία ήταν απίθανο να έχουν

Εικ. II.Γ.05: Άποψη των σωζόμενων επάλξεων με στρογγυλές θυρίδες.

⁵⁰ Νερατζής [2007], σελ. 161

άλλη πρόσβαση από το εξωτερικό, λόγω της απότομης διαμόρφωσης του εδάφους στην κορυφή του λόφου».⁵¹

1874 μ.Χ.: L. Salvador⁵²: Συνεχίζοντας από το πλάτωμα αυτό την πεζοπορία προς τα βορεινά φθάνεις στον κυκλικό πύργο, όπου το Φαλτσοπόρτι, η τρίτη πύλη εξόδου απ' όπου το κέντρο – που πάνω του υπήρχε μια σκοπιά – κούκος, που καταστράφηκε στα χρόνια της κατοχής. Στην εξωτερική πλευρά του πύργου είναι εντοιχισμένη μια πλάκα με το βενετσιάνικο λιοντάρι ανάγλυφο, κάτω από το οποίο υπάρχουν οι ασπίδες οικοσήμεων και από πάνω η χρονολογία 1491μ.Χ.

19ος αιώνας: Ο προμαχώνας χάνει τη στρατηγική του αξία. Το δάπεδο της λιθόστρωτης ταράτσας χρησιμοποιείται ως αλώνι από τους κατοίκους.

Εικ. ΙΙ.Γ.06: Άποψη της πύλης εσωτερικά των τειχών

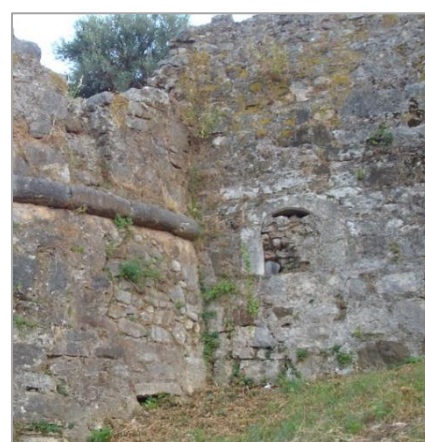
Λόγος κατασκευής της πύλης

Εκτιμάται ότι η αρχαία οχύρωση εκτεινόταν έως τη πύλη και συνέχιζε ανατολικά. Είναι γνωστή η ύπαρξη νεκροταφείου κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους στις βορειοανατολικές υπώρειες του οχυρωματικού περιβόλου έξω από τα όρια της τειχισμένης πόλης. Η πύλη κατασκευάστηκε στη θέση αυτή:

α) **για λόγους διαφυγής σε περίπτωση πολιορκίας.** Η πύλη έχει πρόσβαση στον δρόμο που οδηγεί ανατολικά και στον οποίο καταλήγει η οδός από την ανατολική πύλη. Σύμφωνα με περιγραφές η οδός έξω από την ανατολική πύλη (η σημερινή Ιλ. Τζαβέλα) οδηγούσε σε αδιέξοδο. Επομένως, η διαφυγή προς ανατολάς

Εικ. ΙΙ.Γ.07: Η ανάγλυφη πλάκα με το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου. Από κάτω η επιγραφή με τη χρονολογία.

Εικ. ΙΙ.Γ.08: Η πυλίδα βόρεια της Ωραιάς Ντάπιας.

⁵¹ Μαρίνου [1985], σελ. 134

⁵² Βαρδακουλάς [1993], σελ 578

πραγματοποιούνταν από βορειότερη δίοδο και κατά πάσα πιθανότητα από την οδό στο ύψος της πύλης.

και β) για λόγους πρόσβασης των κατοίκων στο ανατολικό νεκροταφείο εκτός της πόλης. Γι' αυτό ο Εβλιά Τσελεμπί αναφέρει ότι παρέμενε κλειστή. Οι σωστικές ανασκαφές έχουν δείξει ότι νεκρόπολη βρισκόταν στο σημείο Οβρυόλακκα (η περιοχή βορειοανατολικά των τειχών) η οποία μαζί με τις υπόλοιπες (στις θέσεις Γρίμποβο, Αφροδίτη, Αλωνάκι) χρησιμοποιήθηκαν όχι μόνον στους Κλασσικούς και Ελληνιστικούς χρόνους αλλά και στους Πρώιμους Βυζαντινούς και στους Βυζαντινούς Χρόνους.⁵³ Επιπρόσθετα, η πύλη διαθέτει διαστάσεις για διέλευση εποχούμενων και όχι μικρό άνοιγμα για τη διέλευση ανθρώπων, όπως εντοπίστηκε δυτικά της Ωραιάς Ντάπιας. (εικ. ΙΙ.Γ.08)

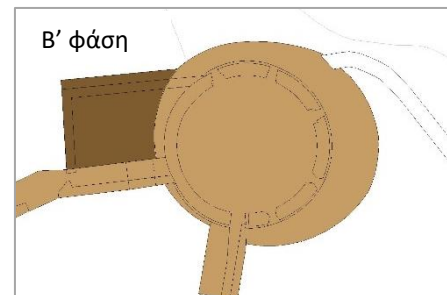
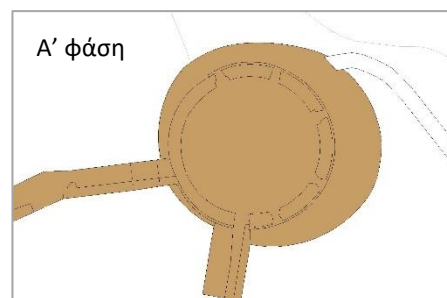
Οικοδομικές φάσεις

Α' οικοδομική φάση: Ο κολουροκωνικής μορφής πύργος με καμπυλωτή πύλη δυτικά του πύργου. Η κατασκευή του ανάγεται σύμφωνα με την επιγραφή το 1491μ.Χ. Ο πύργος διαθέτει επάλξεις με στρογγυλές θυρίδες για πυροβόλα μεσαίου διαμετρήματος.

Β' οικοδομική φάση: Προσθήκη τετραγωνικού πύργου δυτικά του πύργου με δύο πύλες οι οποίες σχηματίζουν Γ. Η προσθήκη ανάγεται το α' τέταρτο του 18ου αιώνα. Παρόμοια προσθήκη ενίσχυσης πραγματοποιείται την ίδια περίοδο στη δυτική πύλη όπου βρέθηκε επιγραφή με χρονολογία 1714μ.Χ. Ο ορθογώνιος παραλληλόγραμμος σχήματος πύργος έχει πλατιά και συμπαγή τοιχοποιία. Στη πλευρά που ενώνεται ο βενέτικος προμαχώνας με τον τούρκικο κατασκευάστηκε θολοσκεπή πυριτιδαποθήκη και δωμάτιο της φρουράς.

Αποτύπωση – Τεκμηρίωση

- **Κολουροκωνικής μορφής προμαχώνας** με διάμετρο 20,7μ στη βάση και 15,3μ στο πλάτωμα των επάλξεων. Διαθέτει κοσμήτη και επάλξεις με στρογγυλές θυρίδες – πλάκες κατά κύριο λόγο ψαμμίτες και λιγιστούς ασβεστόλιθους. Οι λίθοι είναι μεγάλων διαστάσεων και τετραγωνισμένοι. Ο κοσμήτης είναι ημικυλινδρικής διατομής διαμέτρου περίπου 40εκ. Στην ανατολική πλευρά του προμαχώνα υπάρχει επιγραφή με το λιοντάρι του Αγ. Μάρκου και από κάτω η επιγραφή με τη χρονολογία 1460 μ.Χ. κατά τον L.S.alvador. Η επιγραφή κατά τον Στ. Μαμαλούκο έχει τη χρονολογία 1491μ.Χ. Μαζί με την επιγραφή της χρονολογίας υπήρξε και δεύτερη πλάκα με οικόσημα η οποία έχει αποτοιχισθεί. Οι ανάγλυφοι λέοντες του

Εικ. ΙΙ.Γ.09-10: Α' και Β' οικοδομική φάση της πύλης.

Εικ. ΙΙ.Γ.11: Άποψη του κολουροκωνικής μορφής προμαχώνα.

Εικ. ΙΙ.Γ.12: Άποψη των επάλξεων από την εξέδρα του προμαχώνα.

⁵³ Νερατζής [2007], σελ. 188

Αγίου Μάρκου, σύμβολα της πολιτείας των δόγηδων, υπήρξαν οι μάρτυρες της κυριαρχίας της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας. Τα εμβλήματα συνοδεύονταν από πλάκες ανάγλυφες με τα οικόσημα των ευγενών, των διοικητών και των αξιωματούχων της Βενετίας.⁵⁴

Οι επάλξεις έχουν πάχος περίπου 50εκ. Οι επάλξεις είναι κατά μεγάλο ποσοστό κατεστραμμένες και στη θέση τους έχει κτιστεί λιθοδομή ύψους περίπου 20εκ ώστε να γίνεται αντιληπτή η διάταξη και η θέση των κανονιοθυρίδων. Σώζεται μια έπαλη κυλινδρικής διατομής για πυροβόλα μεσαίου διαμετρήματος του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα στην ανατολική πλευρά του προμαχώνα. Στη βόρεια πλευρά σώζονται τυφεκιοθυρίδες. Ο προμαχώνας διαθέτει είσοδο η οποία οδηγεί σε υμιυπόγειο χώρο διάταξης Τ μέσω κλίμακας. Ο διάδρομος της εισόδου στεγάζεται από ημικυλινδρικό θόλο. Μέσω του διαδρόμου εκτιμάται ότι πραγματοποιούνταν η διέλευση εκτός των τειχών και η πρόσβαση προς τη τάφρο. Οι πηγές αναφέρουν ότι το άνοιγμα της πύλης ανοιγόταν στη βόρεια πλευρά του προμαχώνα στο τείχος.⁵⁵ Επομένως, η πύλη ανοίχτηκε σε δεύτερη φάση.

- **Ορθογωνικός προμαχώνας** διαστάσεων 8,16μ επί 8,33μ. Η βόρεια πλευρά του προμαχώνα είναι κεκλιμένη. Η τοιχοποιία είναι από μικρούς κατά κανόνα λίθους τοποθετημένους κατά ισόδομο τρόπο. Δεν διαθέτει κάποιο διακοσμητικό στοιχείο. Πάνω από το άνοιγμα της θύρας στη δυτική πλευρά υπάρχει ορθογώνιο κενό πάχους περίπου 10εκ. Εικάζεται ότι υπήρχε εντοιχισμένη πλάκα η οποία αποτοιχίστηκε. Ο προμαχώνας στη στέψη του διαθέτει ένα στηθαίο πάχους 60εκ και ύψους 72εκ το οποίο εκτιμάται ότι είναι νεότερο της κατασκευής του προμαχώνα. Το μεγαλύτερο τμήμα της στέψης καλύπτεται από τσιμέντο και ξεχωρίζει η εξωτερική απόληξη του θόλου.

Εντός του προμαχώνα πραγματοποιείται διέλευση σε σχήμα Γ. Το εσωτερικό στεγάζεται από χαμηλωμένο θόλο (φουρνικό) και είναι τοιχογραφημένο. Στη κορυφή του θόλου έχει απομακρυνθεί το επίχρισμα και είναι ορατοί οι λίθοι. Στον βόρειο και δυτικό τοίχο ανοίγονται οπές για την υπεράσπιση της εισόδου και την εποπτεία του εξωτερικού χώρου. Το άνοιγμα της δυτικής θύρας έχει πλάτος 2,06μ και ύψος 2,65μ και καλύπτεται με καμάρα. Το άνοιγμα στεφανώνεται με λίθους. Εσωτερικά διαμορφώνεται καμάρα μεγαλύτερου ύψους. Το άνοιγμα της νότιας θύρας διαμορφώνεται με καμάρα και πλαισιώνεται από λίθους. Εκτιμάται ότι πρόκειται για την ενετική πύλη η οποία, σύμφωνα με τις πηγές, ανοίγεται βόρεια του ενετικού προμαχώνα στο τείχος. Τεκμήρια αποτελούν:

Εικ. II.Γ.13: Εσωτερική όψη του του ενετικού προμαχώνα

Εικ. II.Γ.14: Άποψη των τυφεκιοθυρίδων από την εξέδρα του ενετικού προμαχώνα.

Εικ. II.Γ.15: Άποψη του θόλου με τοιχογραφίες του ορθογωνικού προμαχώνα.

Εικ. II.Γ.16: Εσωτερική όψη του ορθογωνικού προμαχώνα

⁵⁴ Στεριώτου [1992], σελ. 355

⁵⁵ Η αναφορά γίνεται στη μικρογραφία του Τοπ Καπί.

- το πλαίσιο του θυρώματος τοποθετείται στη βόρεια πλευρά και σε απόσταση 1,17μ από την εσωτερική παρειά του τείχους
- ο κατασκευαστικός αρμός μεταξύ του λιθόκτιστου θυρώματος και του νότιου τοίχου του ορθογωνικού προμαχώνα
- Στο σημείο σύνδεσης των δύο προμαχώνων λόγω της διαφοράς ύψους, περίπου 2μ, έχουν διαμορφωθεί **χώροι χαμηλού ύψους οι οποίοι στεγάζονται με ημικυλινδρικούς θόλους**. Πρόκειται για τη πυριτιδαποθήκη και τμήμα του δωματίου της φρουράς. Στη νότια πλευρά της στέψης του κολουροκωνικής μορφής προμαχώνα σώζεται σε απόσταση περίπου 42εκ λιθοδομή πάχους 40εκ και ύψους 38εκ κυκλικής διάταξης. Εκτιμάται με μεγάλη επιφύλαξη ότι πρόκειται για τα υπολείμματα της σκοπιάς με μορφή «κούκου» που αναφέρονται στις πηγές.

Εικ. II.Γ.17: Ο κατασκευαστικός αρμός μεταξύ του λιθόκτιστου θυρώματος και του νότιου τοίχου του ορθογωνικού προμαχώνα.

Παθολογία

Η πύλη δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα. Αισθητικά είναι τα κυριότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει.

- Τα οικοδομικά προβλήματα εντοπίζονται στην ύπαρξη **μιας σχισμής στην βόρεια πλευρά του ενετικού προμαχώνα**, στο σημείο που συνδέεται με τον τούρκο. Οι θεμελιώσεις δεν έχουν εμφανιστεί ενώ δεν υπάρχουν και ετοιμόρροπα τμήματα.

- **Αισθητικά προβλήματα** είναι η απώλεια των επάλξεων και η εκτεταμένη βλάστηση. Βλάστηση, επίσης, παρατηρείται πάνω στις λιθοδομές. Στα νότια τμήματα, όπου η ηλιοφάνεια είναι έντονη, υπάρχει έντονη βλάστηση. Ακόμη και δέντρα (συκιές) έχουν φυτρώσει στο σημείο σύνδεσης του ενετικού προμαχώνα με τον περίδρομο του τείχους. Μεγάλο πρόβλημα αποτελούν οι πλακοστρώσεις που έχουν συντελεστεί. Εσωτερικά της πύλης έχει τοποθετηθεί το σχέδιο με ακανόνιστες πλάκες ενώ εκτός της πύλης και στο εσωτερικό της έχει τοποθετηθεί το σχέδιο με τις τετραγωνισμένους λευκούς λίθους. (βλ. κεφάλαιο: «οδικό δίκτυο») Είναι αντιληπτό ότι κανένα από τα δύο σχέδια δεν συνάδει με τον χαρακτήρα της πύλης και των τειχών. Το λευκό χρώμα έρχεται σε αντίθεση με το γκρίζο και οι ακανόνιστες πλάκες δεν συνάδουν με τη λιθοδομή του τείχους, με αποτέλεσμα η πλακοστρωμένη λωρίδα να μοιάζει σαν ξένο σώμα. Επιπρόσθετα, η συνεχής διέλευση των αυτοκινήτων από τη πύλη καταστρέφει τη πλακόστρωση και τη λιθοδομή στις γωνίες λόγω της στενότητας του ανοίγματος.

Τέλος, αισθητικό πρόβλημα αποτελεί το εγκαταλελειμμένο ξύλινο με σιδερένιο σκελετό παγκάκι στην εξέδρα του ενετικού προμαχώνα. Παρόμοια παγκάκια έχουν τοποθετηθεί σε διάφορα σημεία θέασης, χωρίς να υπάρχει σχεδιασμός και οργάνωση.

- Τα προβλήματα ανάδειξης της πύλης επικεντρώνονται στο γεγονός ότι όμορες ιδιοκτησίες εφάπτονται σε αυτή. **Αυτοκίνητα σταθμεύουν**

Εικ. II.Γ.18: Τα υπολείμματα των χώρων της πυριταποθήκης και του δωματίου φρουράς.

Εικ. II.Γ.19: Η ρωγμή στη βόρεια πλευρά

εσωτερικά αυτής ενώ έχει δημιουργηθεί οργανωμένος χώρος στάθμευσης εξωτερικά της πύλης. Λόγω υπερύψωσης του πλακοστρωμένου δρόμου σε υψηλότερο ύψος από αυτό του περιδρόμου, **η εικόνα της πύλης από απόσταση είναι υποβαθμισμένη.**

3. Ευρύτερη περιοχή πύλης Φαλτσοπορτιού

(χάρτης II.γ.3.01)

Ιστορικά στοιχεία

- Η περιοχή εντός των τειχών κοντά στο Φαλτσοπόρτι υπήρξε γειτονιά των Εβραίων. Γνωρίζουμε από τους περιηγητές ότι κατοικίες των Εβραίων υπήρξαν κοντά στο λιμάνι, περίπου το 1165. Δεν είναι γνωστό πότε η συνοικία συναντιέται στη περιοχή στο Φαλτσοπόρτι και χαρακτηριζόταν ως Οβριακή. Ο κοίλος χώρος έξω από τα ανατολικά τείχη, η Οβριόλακκα, μάλλον χρησιμοποιήθηκε ως εβραϊκό κοιμητήριο, επισημάνθηκαν εβραϊκές ταφές και ταφόπλακες.⁵⁶

- Κατά την Α' Ενετοκρατία, είχε κατασκευαστεί στην ανατολική περίμετρο των τειχών (στα ερείπια από το Βεζύρ Τζαμί) ένα οχυρό ανάσχεσης. Κατά την α' οθωμανική περίοδο το οχυρό, το οποίο είχε αρχίσει να εξαφανίζεται λόγω της φθοράς, φαίνεται ότι ενσωματώθηκε στο αρχιτεκτονικό συγκρότημα του τεμένους. Οι Τούρκοι είχαν κατασκευάσει και μια χαρακτηριστική σκοπιά η οποία έμοιαζε σαν μιναρές.⁵⁷

- Τα υπολείμματα του τζαμιού που εντοπίζονται στη περιοχή αποδίδονται στο «Αμτζαζαντέ Χουσεϊν Πασά Τζαμί». Ο Αμτζαζαντέ Χουσεϊν Πασάς της οικογένειας των Κιουπρουλήδων – «σαντραζάμης» (=μεγάλος βεζύρης) του σουλτάνου Μουσταφά Β' έχτισε το δικό του τζαμί. Κατά τον Αΰβερντί, βρισκόταν στο «επάνω φρούριο» σε σχέση με την κάτω οχυρή θέση. Σύμφωνα με την έρευνα του Kiel Machiel, ο Αμτζαζαντέ Χουσεϊν Πασάς έκτισε ένα ολόκληρο «Κουλιγιέ», δηλαδή **ένα βακουφικό συγκρότημα αλληλοεξαρτώμενων κτισμάτων θρησκευτικού, κοινωνικού, εκπαιδευτικού και οικονομικού χαρακτήρα.**⁵⁸ Ο Αργύρης Πετρονώτης δέχεται ότι το τζαμί που έχτισε ο Αμτζαζαντέ Χουσεϊν Πασάς αντικατέστησε το παλαιότερο, της πρώτης Τουρκοκρατίας, «το Τζαμί των Πηγαδιών».

- Η περιοχή περιγράφεται από τον L. Salvador το 1874: «Πίσω από την πύλη (=Σιδερόπορτα) συναντά κανείς πολλούς κήπους με λεμονιές που ποτίζονται από το νερό ενός υδραγωγείου, έπειτα μια ερημική

Εικ. II.Γ.20: Άποψη του χαμάμ

Εικ. II.Γ.21: Άποψη του χαμάμ από το χώρο του τζαμιού

Εικ. II.Γ.22: Απεικόνιση του πλατάνου γύρω στο 1874. Διακρίνεται ο κούκος-σκοπιά στον ορθογωνικό πύργο.

⁵⁶ Πετρονώτης [1994], σελ. 272

⁵⁷ Νερατζής [2007], σελ.170

⁵⁸ Νερατζής [2007, σελ. 337

πηγή με κατεστραμμένα τούρκικα υπολείμματα, τρεις θόλους ενός λουτρού, μια ετοιμόρροπη από τούβλα και πέτρες κτισμένη βάση μιναρέ. Εκεί δίπλα μια κουλωτή πηγή από τούβλα και πέτρες με τούρκικη επιγραφή, απ' όπου ξεκινάει το νερό και χύνεται σε δύο γούρνες στη σκιά ενός μεγαλοπρεπούς πλατάνου. [...] Από την εξέδρα αυτού του πύργου που έχει και μια σκοπιά που μοιάζει με μιναρέ έχει κανείς μια υπέροχη θέα [...]. Εάν κάνουμε τον κύκλο της εξέδρας θα φτάσουμε σε μια γωνιά όπου προεξέχει ένας στρογγυλός πύργος με μια επίσης μυτερή σκοπιά όπου εμφανίζει στην εξωτερική του πλευρά ένα βενετσιάνικο λιοντάρι και κάτω από αυτό δύο οικόσημα. [...] Η ίδια (=η πύλη Φαλτσοπόρτι) οδηγεί προς τη χωμάτινη και εύφορη πεδιάδα που υπάρχουν και μερικοί βράχοι, η οποία χωρίζει τον λόφο με το κάστρο απ' αυτόν που υπάρχει δίπλα του.»⁵⁹

Περιγραφή

- Νότια της πύλης και εντός των τειχών υπάρχουν **αξιόλογα λείψανα του οθωμανικού συγκροτήματος**, που κατά παράδοση δώσανε το όνομα στη περιοχή «Βεζύρ Τζαμί» και περιλαμβάνουν:
 1. μια οθωμανική κρήνη, τετράπλευρη με οξυκόρυφα ισλαμικά τυφλά αψιδώματα, με τούρκικη επιγραφή και βυζαντινό γλυπτό στο γείσο.
 2. Τούρκικο δημόσιο λουτρό (χαμάμ) με υπόκαυστα και θολωτές στέγες.
 3. Τη βάση του μιναρέ που σώζεται σε μεγάλο ύψος, χτισμένη με πλινθοπερίκλειστη λιθοδομή. Εσωτερικά του μιναρέ διακρίνονται τα σκαλοπάτια της κλίμακας.
 4. Τον ανατολικό και νότιο τοίχο του τζαμιού
 5. Την κρήνη στη δυτική πλευρά του τζαμιού.
- Ανατολικά των λειψάνων του συγκροτήματος υπάρχει ο πλάτανος που αναφέρει ο L.Salvador από τον οποίο ξεκινάει η κλίμακα που οδηγεί εκτός των τειχών και στην τάφρο. Δίπλα στο πλάτανο υπάρχει ο ορθογωνικός πύργος στον οποίο υπήρχε η σκοπιά-κούκος.
- Από τον ορθογωνικό πύργο συνεχίζει το τείχος έως το Φαλτσοπόρτι με ένα τμήμα αυτού μήκους περίπου 10μ να έχει καταρρεύσει. (βλ. περιγραφή τμήματος Ι.) Παράλληλα με το τείχος συνεχίζει η πλακοστρωμένη οδός.
- Δυτικά του πλακοστρωμένου δρόμου (οδός Σουλίου) υπάρχουν σύγχρονα κτήρια. Ελάχιστα παλαιά εντοπίζονται κατά μήκος του πλακοστρωμένου δρόμου με ημικυκλική διάταξη τα οποία είναι είτε σε ερειπιώδη κατάσταση είτε ανακαινισμένα.
- Εκτός του τείχους διαμορφώνεται η τάφρος και διατηρείται το προτείχισμα. Εσωτερικά της τάφρου υπάρχει έντονη βλάστηση και ένα πυκνός ελαιώνας.

Εικ. II.Γ.23: Γενική άποψη του χώρου του τζαμιού

Εικ. II.Γ.24: Η οθωμανική κρήνη

Εικ. II.Γ.25: Λείψανα του τζαμιού

Εικ. II.Γ.26: Όψη του τείχους και του προτειχίσματος.

⁵⁹Γαλάνη – Χαραλαμποπούλου [1999], σελ. 288

- Πέρα από το προτείχισμα αναπτύσσεται η περιοχή της Μεγαλομάτας. Πρόκειται για κτήρια σύγχρονα των οποίων οι ιδιοκτησίες φτάνουν έως το όριο του προτειχίσματος..

Προβλήματα

Τα κυριότερα προβλήματα της περιοχής είναι:

- **Η υπερύψωση της οδού Σουλίου** έως το ύψος των επάλξεων του τείχους με αποτέλεσμα να έχει κρυφτεί ο περιδρομος. Επιπλέον, η υπερύψωση συνεπάγεται και αύξηση του όγκου των επιχωματώσεων και κατά συνέπεια αύξηση των τάσεων που δέχεται το τείχος. Η οδός Σουλίου χρησιμοποιείται κυρίως από τους κατοίκους για την πρόσβαση στα σπίτια τους αλλά και από περαστικούς για την πρόσβαση στον άνω περίβολο του κάστρου.

- **Η περιοχή των λειψάνων του οθωμανικού συγκροτήματος χρησιμοποιείται ως χώρος στάθμευσης των αυτοκινήτων** των κατοίκων της περιοχής. Αυτοκίνητα τοποθετούνται πάνω στο λόφο, γύρω από το μιναρέ και πλησίον του πλατάνου.

- Ο χώρος της τάφρου χρησιμοποιείται για ιδιωτικές καλλιέργειες. Δεν υπάρχει ελεύθερη πρόσβαση και είναι ανεξέλεγκτη η χρήση λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων. Το προτείχισμα διατηρείται και σε κάποια σημεία έχουν γίνει επεμβάσεις και καταστροφές.

- **Δεν υπάρχει ολοκληρωμένη μελέτη ανάδειξης.** Μοναδικές ενέργειες αποτελούν οι πινακίδες σήμανσης από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδας και η τοποθέτηση σε τυχαία σημεία χώροι στάσης με παγκάκια από το δήμο Ναυπακτίας.

Εικ. II.Γ.27: Όψη της οδού Σουλίου στο σημείο που έχει γκρεμιστεί το τείχος.

Εικ. II.Γ.28: Άποψη της τάφρου. Διακρίνεται η πυκνή βλάστηση.

Εικ. II.Γ.29: Πλησίον του τζαμιού γίνεται η απόθεση απορριμμάτων

Εικ. II.Γ.30-31: Οι χώροι του τζαμιού και του πλατάνου χρησιμοποιούνται ως χώρος στάθμευσης.

4. Περιοχή ανατολικής πύλης

(χάρτης II.γ.4.01)

Ιστορικά στοιχεία

- Στη μικρογραφία του Τοπ Καπί, η πύλη αποτυπώνεται στη σωστή θέση, στην ανατολική πλευρά του κάτω περιβόλου. Απεικονίζεται η τάφρος και η πρόσβαση στην πύλη μέσω γέφυρας.

- Ο Εβλιά Τσελεμπή αναφέρεται στην ανατολική πύλη ως «η πύλη της σκάλας» και την ονομάζει «πύλη των Σαλώνων» γιατί οδηγούσε στην Άμφισσα. Αναφέρει την περιοχή εξωτερικά της πύλης, ως τόπο αναψυχής των κατοίκων της πόλης με πλατάνια και υδρόμυλους.

- Ο L.Salvador ονομάζει την ανατολική πύλη ως τη μητροπολιτική πόρτα και σύμφωνα με την περιγραφή του βρισκόταν σε μια πλατεία με «ένα γιγαντιαίο πλατάνι». Αναφέρει ότι η πύλη αποτελείται από έναν θόλο με τέσσερις γωνιαίους θολίσκους και προστατεύεται από έναν στρογγυλό πύργο, στην εξωτερική πλευρά του οποίου βρίσκεται μια πολύ λεπτή ελληνική επιγραφή που καλύπτει και τις πέντε πλευρές μιας ειδικής τοιχοποιίας.⁶⁰

- Ο Ο L.Salvador περιγράφοντας τη περιοχή της πλατείας εσωτερικά της ανατολικής πύλης αναφέρει: «[...] Κάτω από την πλατεία υπήρχε μια τετράγωνη, από τρία τόξα σχηματισμένη βρύση, στην οποία υπήρχε τουρκική επιγραφή ενώ στο πάνω μέρος της πλατείας βρισκόταν η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου. [...] Από την πλατεία αυτή άρχιζετο δρομάκι της αγοράς, το σημερινό στενοπάζαρο, όπου μαγαζιά με ξύλινες πόρτες και μισοτελειωμένα σκέπαστρα πωλούσαν κάθε είδους πράγματα.⁶¹ Για την περιοχή εξωτερικά της πύλης, περιγράφει έναν δρόμο, κατά μήκος του οποίου υπήρχαν μαγαζιά πώλησης διαφόρων πραγμάτων.

- Η ανατολική πύλη κατεδαφίστηκε στα πλαίσια της διάνοιξης της οδού Ιλ. Τζαβέλλα.

Περιγραφή

Πρόκειται για κεντρική περιοχή της πόλης η οποία συγκεντρώνει **πλήθος δημόσιων κτηρίων** (δημαρχείο, ΕΛΤΑ, αστυνομικό τμήμα, λιμεναρχείο κ.α.. Επιπρόσθετα, οι οδοί Ιλ. Τζαβέλλα και Νότη Μπότσαρη είναι κύριες οδοί και συγκεντρώνουν όλη την κυκλοφοριακή κίνηση της πόλης.

Η περιοχή μεταξύ των δημόσιων κτηρίων και του τείχους παραμένει **αδόμητη** γιατί είναι «κληροδότημα Κοζώνη».

Εικ. II.Γ.32: Η οδός Ιλ. Τζαβέλλα στο ύψος της ανατολικής πύλης

Εικ. II.Γ.33: Άποψη του τείχους στο σημείο που κόβεται

⁶⁰ Γαλάνη – Χαραλαμποπούλου [1999], σελ. 285

⁶¹ Βαρδακουλάς [1993], σελ. 576

Προβλήματα

Τα κυριότερα προβλήματα της περιοχής είναι:

- Ο χώρος στην οποία βρισκόταν η πύλη έχει πλήρως οικοδομηθεί με αποτέλεσμα να **έχει απωλεσθεί το τείχος** και η συνέχεια αυτού. Η ανοικοδόμηση είναι πολύ πυκνή με αποτέλεσμα τα διασωθέντα **τμήματα να κρύβονται πίσω από τα κτήρια**.

- **Οι ιστορικές χαράξεις που έχουν διασωθεί (η πλατεία και το Στενοπάζαρο) δεν φανερώνουν την ιστορική τους σημασία**. Η ασφαλτοστρωμένη οδός Τζαβέλλα παρεμβάλλεται μεταξύ του ναού και του στενοπάζαρου χαράσσοντας ένα αυστηρό όριο. Η οδός Τζαβέλλα δημιουργεί οπτικές φυγές προς ανατολάς και προς δυσμάς, υποβαθμίζοντας την οπτική φυγή προς το Στενοπάζαρο.

- Η ύπαρξη δημόσιων κτηρίων στην περιοχή έχει αυξήσει τις ανάγκες για στάθμευση αυτοκινήτων. Έχουν παγιωθεί ως χώροι στάθμευσης τμήματα πλησίον του τείχους (P1) και τμήμα το οποίο έχει απαλλοτριωθεί από το Υπουργείο Πολιτισμού και περιέχει υπολείμματα του προτειχίσματος της τάφρου (P2).

- Η αδόμητη περιοχή του κληροδοτήματος είχε ως αποτέλεσμα τη διάσωση της θέασης των τειχών στο σημείο αυτό αλλά παραμένει ένα τμήμα κενό μεταξύ της οχύρωσης και της πόλης χωρίς σχεδιασμό.

Εικ. II.Γ.34: Οι χώροι στάθμευσης δίπλα στο τείχος

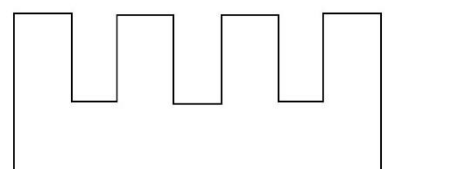

Εικ. II.Γ.35: Το σημείο που ο πεζόδρομος του Στενοπάζαρου συναντά την Ιλ. Τζαβέλλα

Εικ. II.Γ.36: Άποψη της αδόμητης περιοχής.

III. ΠΡΟΤΑΣΗ

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Γενικά

Το Κάστρο Ναυπάκτου, όπως διαπιστώνεται και από την ανάλυση, αποτελεί **ένα πολύτιμο δείγμα φρουριακής αρχιτεκτονικής**. Διασώζεται σχεδόν όλο το σύνολο των τειχών με τα μορφολογικά στοιχεία ενώ παρουσιάζει ενδιαφέρον η εξέλιξη των ιστορικών του φάσεων.

Το κάστρο είναι ένα σημαντικό μνημείο και αποτελεί σημείο αναφοράς της πόλης. Η ανάλυση των ιστορικών, αρχιτεκτονικών και πολεοδομικών χαρακτηριστικών της πόλης ανέδειξε ότι **οι ιστορικές διαδρομές της πόλης είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τις οχυρώσεις και τις πύλες του**. Έγινε αντιληπτή η ανάγκη προστασίας και ανάδειξης των ιστορικών στοιχείων της πόλης, των ιστορικών διαδρομών και η ανάδειξη των περιοχών των πυλών μέσα από **μια ολοκληρωμένη διαχείριση και έναν ενιαίο σχεδιασμό**.

Συνοψίζοντας, **τα ισχυρά στοιχεία** του οικισμού που πρέπει να διατηρηθούν όπως προέκυψε από την ανάλυση είναι:

1. Το Κάστρο Ναυπάκτου. Πρόκειται για ένα αρκετά διατηρημένο σύνολο μεσαιωνικής φρουριακής αρχιτεκτονικής, στο οποίο διατηρούνται οι πέντε από τις έξι πύλες του.
2. Τα διατηρημένα ίχνη των ιστορικών διαδρομών.
3. Τα ιστορικά κτήρια της οθωμανικής περιόδου και τα κτήρια των αρχών του 20ου αιώνα.
4. Το δίκτυο κρηνών.
5. Τα πλατάνια ως σημεία αναφοράς εντός του πολεοδομικού ιστού.

Τα αρνητικά στοιχεία που εντοπίστηκαν και θα πρέπει να ληφθούν υπόψη στις προτάσεις ώστε να εξαλειφθούν είναι:

1. Οι ιδιοκτησίες πλησίον των οχυρώσεων και τα προβλήματα που δημιουργούν.
2. Η σημειακή απώλεια της συνοχής των οχυρώσεων. Καταστράφηκαν τμήματα τείχους και γκρεμίστηκε μια πύλη για τη διάνοιξη των δρόμων.
3. Η απουσία συντήρησης και ολοκληρωμένου σχεδιασμού ανάδειξης του συνόλου των μνημείων της πόλης.
4. Η συνύπαρξη ΥΠΠΟ και ΥΠΕΝ ως νομοθετικά και ελεγκτικά όργανα χωρίς κοινά πορίσματα και διατάγματα.
5. Η απώλεια μεγάλου αριθμού ιστορικών κτηρίων.
6. Η νέα δόμηση, η οποία δεν συνάδει με την κλίμακα του οικισμού και των οχυρώσεων σε συνδυασμό με το ότι το φυσικό έδαφος είναι υψηλότερο από τη στάθμη των οχυρώσεων.

2. Στόχοι - Αρχές

Στόχο της εργασίας αποτελεί η προστασία και ανάδειξη των οχυρώσεων και των ιστορικών στοιχείων της πόλης της Ναυπάκτου και η κατά το δυνατόν αντιμετώπιση των προβλημάτων που προαναφέρθηκαν.

Οι στόχοι των προτάσεων διατυπώνονται και υλοποιούνται μέσω της χρήσης των αρχών που έχουν διατυπωθεί σε Χάρτες και Διακηρύξεις, που αφορούν την προστασία ιστορικών πόλεων και ιστορικών συνόλων. Οι βασικοί άξονες των προτάσεων στηρίζονται κυρίως στη διακήρυξη του Άμστερνταμ για την ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική κληρονομιά (1975), τη Χάρτα της Ουάσιγκτον για τις ιστορικές πόλεις (1987) και των αρχών της Valletta για τις ιστορικές πόλεις.

Συγκεκριμένα, οι βασικές αρχές του σχεδιασμού είναι:

- **Η προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς πρέπει να αποτελεί στόχο του χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού.**
- Ο ιστορικός χαρακτήρας της πόλης και το σύνολο των υλικών και πνευματικών στοιχείων που τον εκφράζουν πρέπει να διαφυλάσσεται.
- Η παρέμβαση σε ιστορικές πόλεις και αστικές περιοχές θα πρέπει να σέβεται τις υλικές και άυλες αξίες και να στοχεύει στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των κατοίκων και της ποιότητας του περιβάλλοντος.
- **Οι ιστορικές πόλεις και τα αστικά σύνολα, καθώς και το περιβάλλον τους, θα πρέπει να αντιμετωπίζονται στο σύνολό τους.**

Όλες οι προτεινόμενες επεμβάσεις στηρίζονται στις γενικά αποδεκτές αρχές αποκατάστασης, όπως διατυπώνονται στο Χάρτη της Βενετίας και άλλες διεθνείς συμβάσεις. Πρώτη προτεραιότητα τίθεται η άμεση συντήρηση των τειχών ώστε να αρθεί ο κίνδυνος περαιτέρω φθοράς τους. Δεύτερη και σημαντική ενέργεια αποτελεί η ανάδειξη των στοιχείων του κάστρου που σήμερα είναι δυσδιάκριτα.

Β. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

(χάρτης III.Β.1.01)

Για την ανάδειξη των ιστορικών στοιχείων της πόλης τα οποία διασώθηκαν μέχρι σήμερα, διαμορφώθηκαν προτάσεις που έχουν ως στόχο την προστασία και αποκατάσταση και την προβολή των στοιχείων αυτών στον ιστό της πόλης και της σύνδεση τους με τις οχυρώσεις της.

Οι προτάσεις οργανώνονται ως εξής:

1. Ανάδειξη ιστορικών διαδρομών.

Στόχο της πρότασης αποτελεί η **επισήμανση στον αστικό ιστό των διαδρομών** που διατηρούνται από την οθωμανική περίοδο. Αναλυτική περιγραφή της επέμβασης παρουσιάζεται σε επόμενο κεφάλαιο.

2. Σήμανση των ιστορικών κτηρίων της πόλης

Η πρόταση περιλαμβάνει τη σήμανση των ιστορικών κτηρίων τα οποία χρονολογούνται από την οθωμανική περίοδο. Τα κτήρια επισημαίνονται στην εικόνα II.Β.07. Εξ αυτών είναι αποκατεστημένα **το Αρχοντικό Τζαβέλλα (θ.1), το Μποτσαρέικο (θ.2) και το Φετιχέ Τζαμί (θ.3)**. Η μη σήμανση αυτών και η μη ύπαρξη πληροφοριακού υλικού υποβαθμίζει τη σημασία τους και καθιστά δύσκολη την ανάγνωση της ιστορικότητας της πόλης. **Το συγκρότημα των λουτρών και τα λείψανα από το τζαμί** στο άνω τμήμα του κάτω περιβόλου (θ.4) παραμένουν μη αποκατεστημένα και χωρίς να έχει διενεργηθεί τεκμηριωμένη ανασκαφή.

Προτείνεται η **τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων** στον εξωτερικό χώρο αποκατεστημένων κτηρίων. Οι πινακίδες θα περιλαμβάνουν ιστορικά στοιχεία για τα κτήρια και πληροφορίες για των εσωτερικό τους χώρο. Προτείνεται, επίσης, η αποκατάσταση του συγκροτήματος των λουτρών και η διεξαγωγή ανασκαφής στο χώρο του τζαμιού (θ.4).

3. Ανάδειξη των κρηνών

Κατά την ανάλυση εντοπίστηκε το δίκτυο κρηνών στη πόλη, ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του αστικού ιστού και της φυσιογνωμίας της πόλης. **Οι κρήνες αποτελούν ιστορικές μαρτυρίες της οθωμανικής περιόδου και προτείνεται η ανάδειξη και η προστασία τους.**

Οι κρήνες αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης της Ελ. Κατσούλη (πολ. Μηχανικός της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδας). Στη μελέτη παρουσιάζονται αναλυτικά η μορφολογία των κρηνών και γίνεται μια γενική τεκμηρίωση αυτών. Εντοπίζονται τα προβλήματα που παρουσιάζουν και προτείνεται η αποκατάστασή τους.

Εικ. III.Β.01: Η κρήνη πλησίον στο βεζύρ τζαμί

Εικ. III.Β.02: Η βατόβρυση επί της οδού Κοζώνη

Εικ. III.Β.03: Κρήνη πλησίον του Αρχοντικού Τζαβέλλα

Προτείνεται η υλοποίηση της μελέτης για την αποκατάσταση των οθωμανικών κρηνών. Σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 6 του Ν. 3028/2002, οι κρήνες χαρακτηρίζονται ως αρχαία μνημεία (χρονολογούνται πριν το 1830) και προστατεύονται από τον νόμο χωρίς να απαιτείται κάποια διοικητική πράξη. Εντούτοις, κατά την έρευνα διαπιστώθηκε ότι ο περιβάλλον χώρος είναι είτε υποβαθμισμένος είτε αλλοιωμένος, με αποτέλεσμα να κρύβεται η κρήνη. Κρίνεται απαραίτητη η κήρυξή τους προκειμένου να συμπεριληφθεί ο περιβάλλον χώρος των κρηνών στο όριο προστασίας, να αποτραπεί μια μελλοντική επέμβαση υποβάθμισης του χώρου πέριξ των μνημείων και να διασφαλιστεί η ανάδειξή τους. Μέσω μιας ειδικής μελέτης του περιβάλλοντος χώρου των κρηνών η οποία θα πρέπει να συμπεριληφθεί στις εργασίες.

4. Προστασία και ανάδειξη των σημείων (σημερινών πλατειών) με πλατάνια.

Τα πλατάνια έχουν εξελιχθεί σε τοπόσημα εντός του πολεοδομικού ιστού της πόλης. Προτείνεται η κήρυξή τους για την προστασία και ανάδειξη της σημασίας τους. Σύμφωνα με το άρθρο 6, παράγραφος 3 του ΝΟΚ (Ν. 4067/2012: Νέος οικοδομικός κανονισμός) είναι δυνατή η κήρυξη στοιχείων του φυσικού περιβάλλοντος χώρου ως διατηρητέων. Παράλληλα, συνιστάται για την ανάδειξή τους η **ανάπλαση των πλατειών** στα οποία βρίσκονται ώστε να τονιστεί η ιστορική τους σημασία και η σήμανση της ηλικίας τους – όπως τα κτήρια.

Η ανάπλαση προτείνεται να περιλαμβάνει τη διευθέτηση των χρήσεων και των τραπεζοκαθισμάτων που είναι στη πλατεία ώστε να οργανωθεί ένας ελεύθερος χώρος στάσης γύρω από τα πλατάνια και να επισημανθεί η σχέση τους με τις ιστορικές διαδρομές.

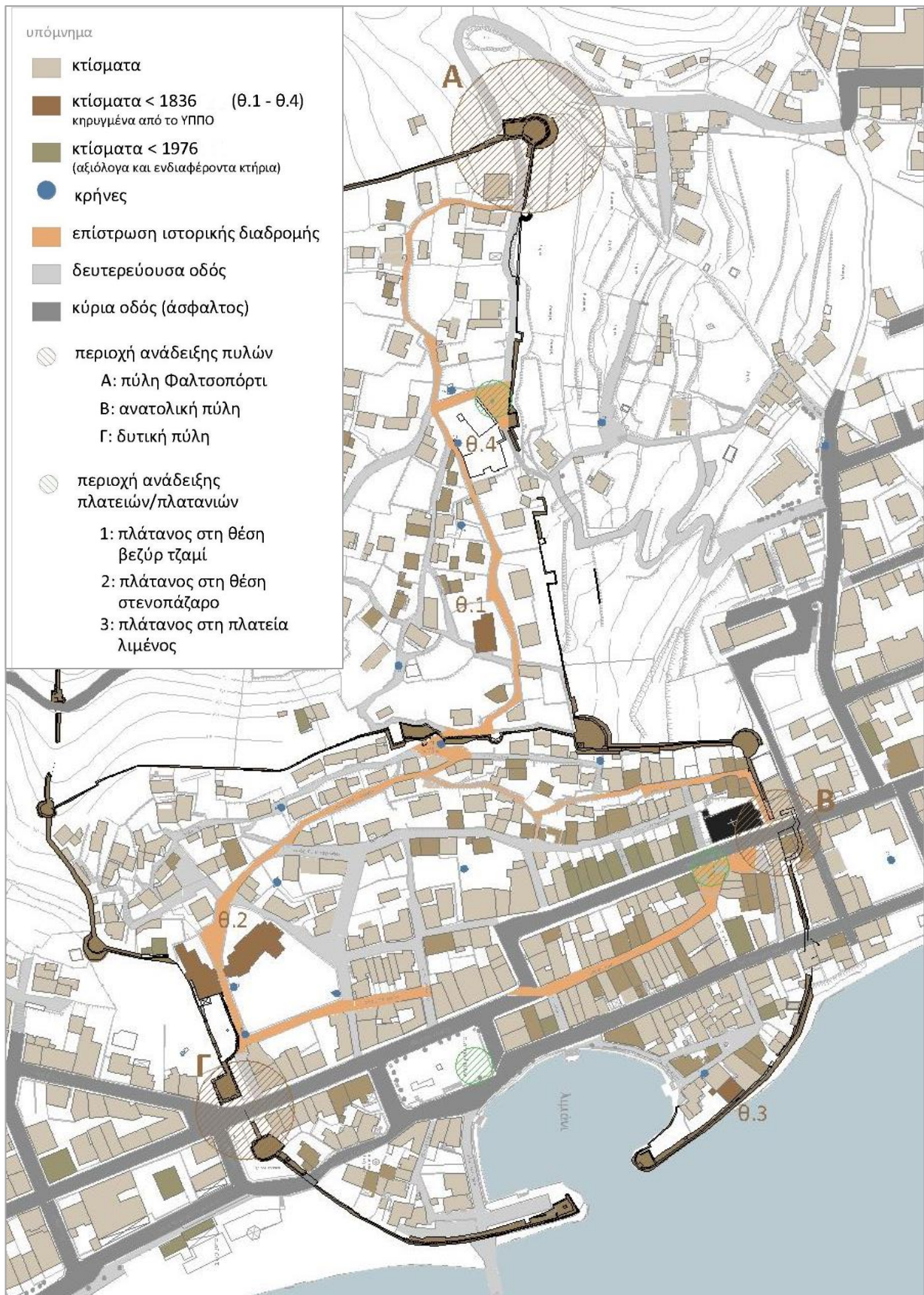
Εικ. III.B.04: Άποψη του πλατάνου πλησίον της πλατείας Κεφαλόβρυσου

Εικ. III.B.05: Άποψη του πλατάνου πλησίον της πλατείας Φαρμάκη

Εικ. III.B.06: Άποψη της πλατείας Κεφαλόβρυσου. Διακρίνονται οι δύο πλάτανοι, η αναρχία των χρήσεων (τα τραπεζοκαθίσματα είναι διάσπαρτα) και το πεζούλι γύρω από το κορμό των δέντρων

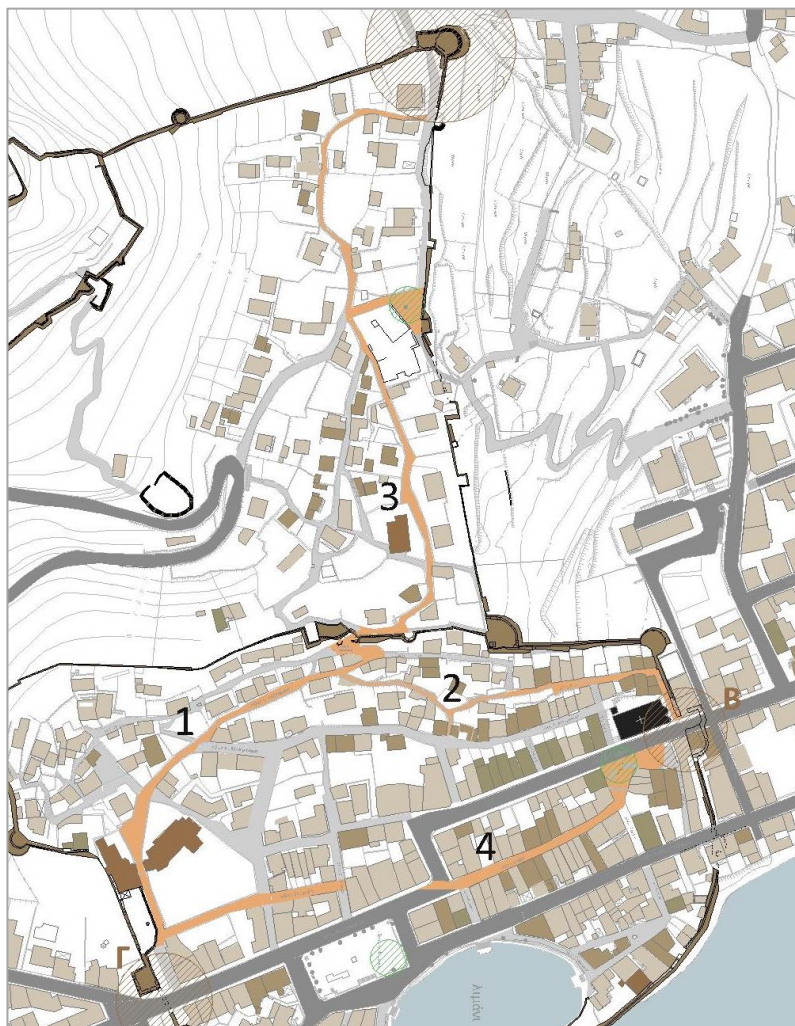
Εικ. III.B.07: Απόσπασμα του χάρτη: III.β.1.01 Πρόταση ανάδειξης ιστορικών στοιχείων της πόλης.

1. Ανάδειξη ιστορικών διαδρομών

Με τη βοήθεια παλαιών χαρτών, εικονογραφικού υλικού και βιβλιογραφικών πηγών εντοπίστηκαν οι διαδρομές (δρόμοι) που διατηρούνται από την εποχή της οθωμανικής περιόδου. Από τις διαδρομές αυτές επιλέχτηκαν να αναδειχθούν και να σημανθούν οι σημαντικότερες που είναι:

- οι οδοί που συνδέουν την ανατολική και δυτική πύλη με την εσωτερική πύλη «Σιδερόπορτα». Αποτελούν τις παλαιότερες χαράξεις του πολεοδομικού ιστού. Οι διαδρομές αυτές αποτυπώνονται στην τουρκική μικρογραφία του 16ου αιώνα. (Εικ. III.B.08- διαδρομή 1-2)
- η διαδρομή που συνδέει την ανατολική και δυτική πύλη και περνά μέσα από το Στενοπάζαρο. (Εικ. III.B.08- διαδρομή 4)
- η διαδρομή από τη πύλη «Σιδερόπορτα» έως τη πύλη «Φαλτσοπόρτι». (Εικ. III.B.08- διαδρομή 3)

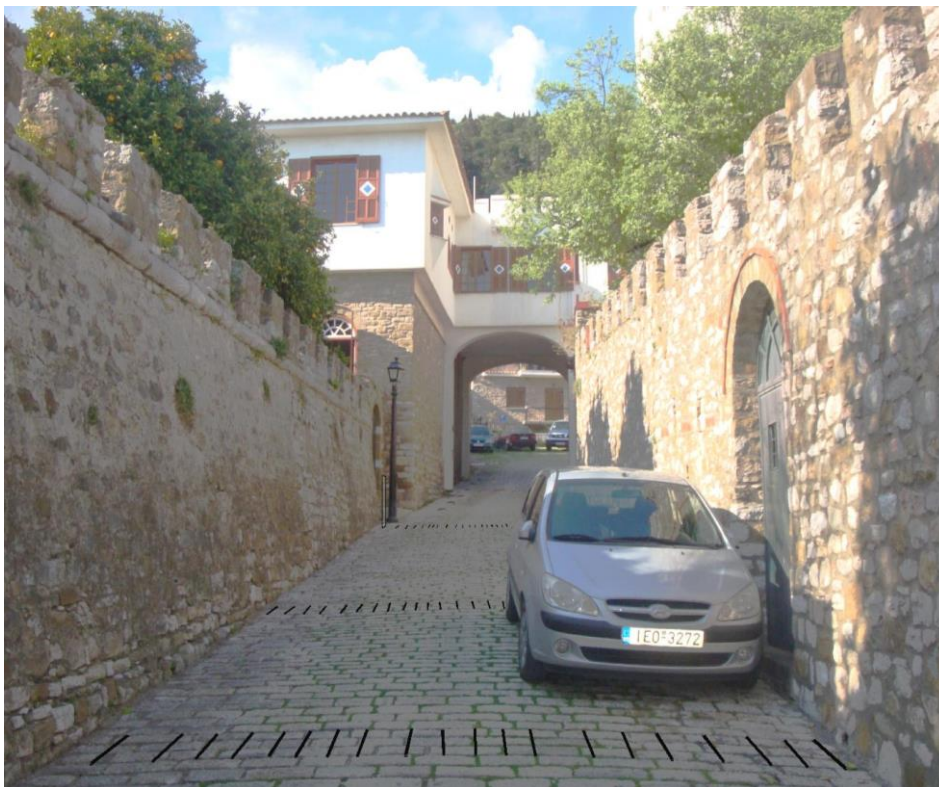
Οι παραπάνω διαδρομές είναι σημαντικότερες γιατί **συνδέουν τις πύλες μεταξύ τους**.

Εικ. III.B.08: Απόσπασμα του χάρτη: III.β.1.01 Πρόταση ανάδειξης ιστορικών στοιχείων της πόλης. Σημειώνονται οι ιστορικές διαδρομές (1-4) οι οποίες θα αναδειχθούν.

Επισημάνθηκε σε προηγούμενο κεφαλαίο ότι οι διαδρομές και εν γένει ολόκληρο το οδικό δίκτυο στην εντός των τειχών πόλη έχει τα τελευταία χρόνια πλακοστρωθεί, πλην των οδών Ιλ. Τζαβέλλα και Νότη Μπότσαρη. Σε μικρό τμήμα που εντοπίζεται επί της οδού Κέω και πλησίον του Αρχοντικού Τζαβέλλα διατηρείται παλαιότερη μορφή πλακόστρωσης. Εξαιτίας της εκτεταμένης πλακόστρωσης επιλέχτηκε η επέμβαση σήμανσης των ιστορικών διαδρομών να είναι όσο το δυνατό η ελάχιστη παρεμβατική και κατά συνέπεια οικονομική. Γι' αυτό το λόγο δεν προτιμήθηκε η αντικατάσταση με νέα συμβατή -στη μορφή και στα υλικά- πλακόστρωση αλλά η διατήρηση της υπάρχουσας πλακόστρωσης. Η νέα πλακόστρωση θα μπορούσε να τεκμηριωθεί και να προταθεί με βάση τα διατηρημένα τμήματα της παλαιότερης λιθόστρωσης.

Η σήμανση των ιστορικών διαδρομών στηρίζεται στην ελάχιστη παρέμβαση στην υπάρχουσα κατάσταση. Προτείνεται η τοποθέτηση μεταλλικών στοιχείων σε σειρά μεταξύ των πλακών που έχουν στρωθεί. Οι σειρές θα είναι παράλληλες μεταξύ τους και κάθετες στον άξονα της διαδρομής. Οι αποστάσεις μεταξύ των σειρών δεν θα είναι σταθερές. Τα μεταλλικά στοιχεία θα είναι σχήματος Π, μήκους από 25εκ. έως 30 εκ. και δε θα υπερυψώνονται από τη τελική στάθμη. Στα μεταλλικά στοιχεία θα στηρίζονται οι επεξηγηματικές πινακίδες των ιστορικών στοιχείων, όπως φαίνεται στις παρακάτω εικόνες.

Εικ. III.B.09: Πρόταση τοποθέτησης μεταλλικών στοιχείων στο ύψος του Αρχοντικού Μπότσαρη.

Εικ. III.B.10: Πρόταση τοποθέτησης μεταλλικών στοιχείων για τη σηματοδότηση της ιστορικής διαδρομής στο ύψος του συγκροτήματος λουτρών. Περιγράφεται ενδεικτικά η επεξηγηματική πινακίδα.

Γ. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΩΝ ΟΧΥΡΩΣΕΩΝ

(χάρτης III.γ.1.01)

Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που παρουσιάζουν οι οχυρώσεις και περιγράφηκαν αναλυτικά σε προηγούμενο κεφάλαιο, διατυπώνονται μια σειρά προτάσεων.

Συγκεκριμένα, οι προτάσεις αρχικά γενικεύονται και ομαδοποιούνται σε άμεση συνάρτηση με τον πίνακα προβλημάτων που παρουσιάστηκε κατά τη διάγνωση αυτών. **Γίνεται αξιολόγηση των προτάσεων και διατυπώνονται προτεραιότητες για την υλοποίησή τους.** Στη συνέχεια γίνεται αναλυτική παρουσίαση των προτάσεων ανά τμήμα τείχους, όπως αυτά ορίστηκαν στο κεφάλαιο της ανάλυσης.

1. Προτάσεις προστασίας και ανάδειξης

Οι προτάσεις για τη συντήρηση, αποκατάσταση, λειτουργική αναδιαμόρφωση και ανάδειξη των οχυρώσεων είναι οι εξής:

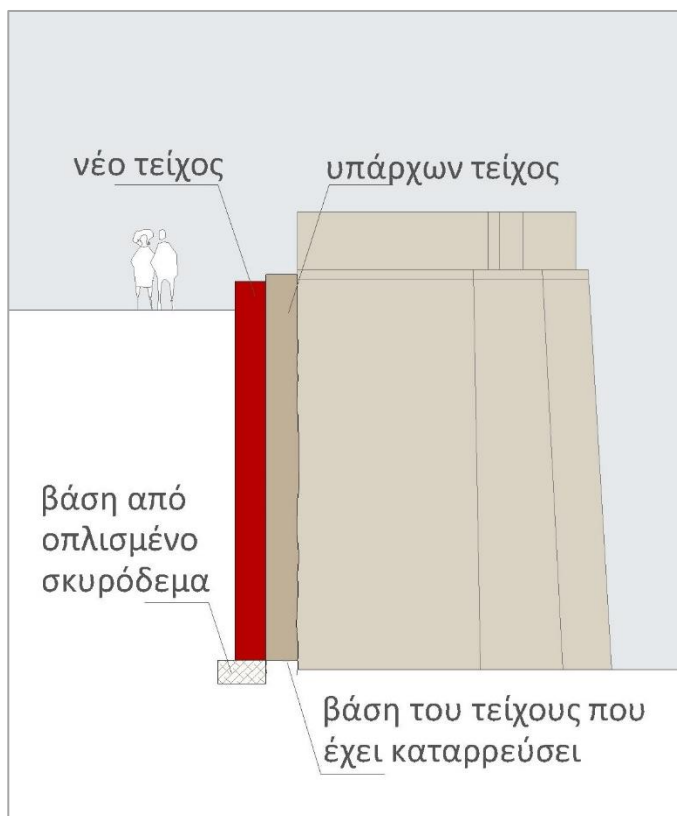
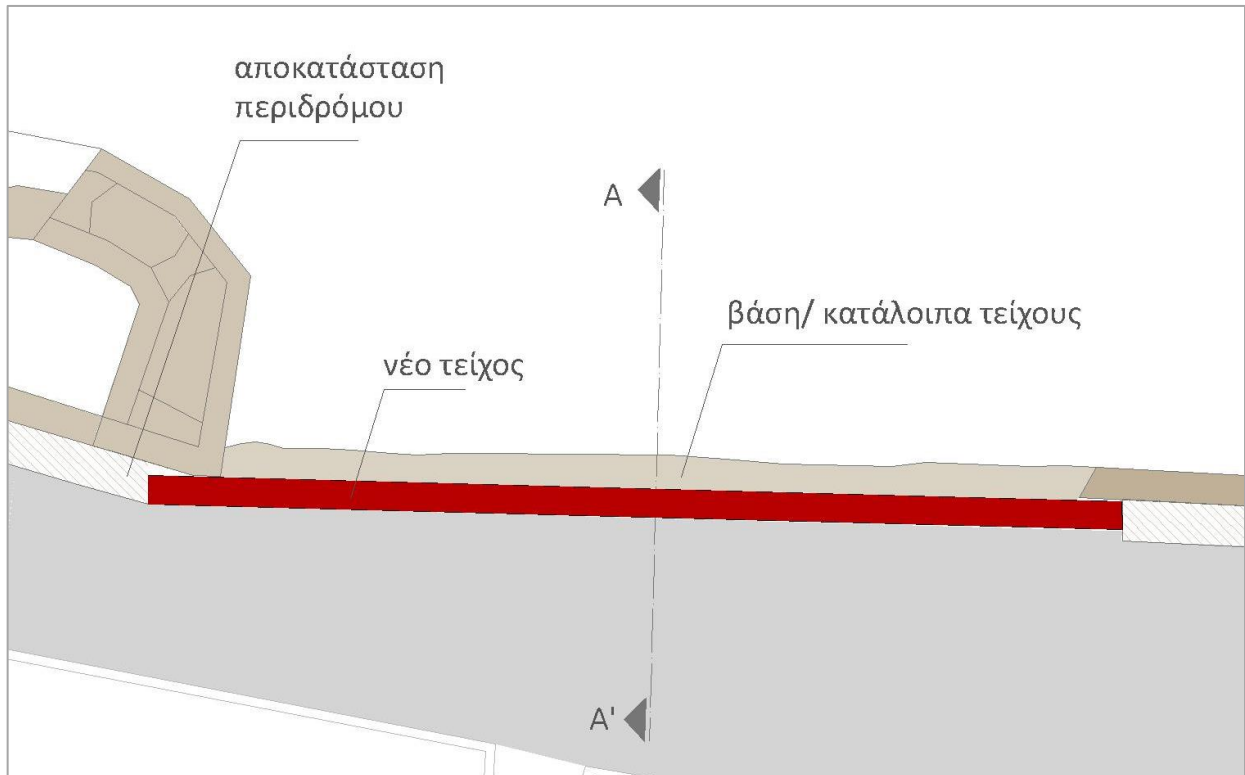
1. Άμεση αποκατάσταση των κρίσιμων τμημάτων του τείχους: **ετοιμόρροπα τμήματα και τμήματα με κυφώσεις.** Η αντιμετώπιση των οικοδομικών προβλημάτων είναι επιτακτική ανάγκη. Για τα ετοιμόρροπα τμήματα θα πρέπει να παρθούν άμεσα μέτρα ασφαλείας (αντιστήριξη - υποστύλωση) και στη συνέχεια να γίνουν οι εργασίες αποκατάστασης.
2. **Καθαρισμός από τη βλάστηση πάνω στα τείχη.** Προτείνεται ο ετήσιος καθαρισμός των οχυρώσεων ώστε να μειωθούν οι καταστροφές που επιφέρει η βλάστηση πάνω στο μνημείο: μικρές ρηγματώσεις, αποκολλήσεις και αποσαθρώσεις οικοδομικού υλικού. Ο καθαρισμός θα πρέπει να γίνεται με χειρωνακτικά μέσα ώστε να αποφεύγεται οποιαδήποτε καταστροφή στο μνημείο.
3. Καθαρισμός από τη βλάστηση πλησίον των τειχών. Η βλάστηση πέριξ των τειχών είναι έντονη. Καθαρισμοί πραγματοποιούνται την άνοιξη και τους καλοκαιρινούς μήνες από συνεργείο του δήμου για την προφύλαξη από πυρκαγιά. Κρίνεται απαραίτητος **ο συχνός καθαρισμός σε όλη τη διάρκεια του χρόνου για την ανάδειξη του συνόλου των οχυρώσεων.**
4. **Αποκατάσταση των τμημάτων που έχουν κατεδαφιστεί.** Προτείνεται η κατασκευή του νέου τείχους να γίνει με τεχνητούς λίθους παρόμοιου χρωματισμού με το υπάρχον. Οι λόγοι που επιλέγεται ο τεχνητός λίθος είναι:
 - Η ομοιογένεια του χρώματος
 - Η επιλογή των μεγεθών στους λίθους σε συνάρτηση με τους υπάρχοντες λίθους

- Το γεγονός ότι οι λίθοι που έχουν καταπέσει και βρίσκονται εντός τάφρου, κατά πάσα πιθανότητα, δεν αρκούν για την κατασκευή του νέου τείχους γιατί είτε έχουν απωλεσθεί είτε έχουν καταστραφεί. Η επιλογή της χρήσης του πεσμένου οικοδομικού υλικού θα οδηγούσε τελικά στη συμπλήρωση με λίθους οι οποίοι θα ήταν δύσκολο να είναι ταιριαστοί με τους υπάρχοντες.

Για το διαχωρισμό των κατασκευαστικών φάσεων προτείνεται ένα νέο τείχος να κατασκευαστεί σε υποχώρηση από το ίχνος και τη βάση του εναπομείναντος τείχους. (Εικ. III.Γ.01) Η υποχώρηση και η μη οικοδόμηση επάνω στο ίχνος σε συνδυασμό με τη χρήση τεχνιτών λίθων στηρίζονται στις αρχές της κιβδηλείας, του διαχωρισμού των ιστορικών φάσεων και της αντιστρεψιμότητας της επέμβασης, όπως ορίζονται στο Χάρτη της Βενετίας.

5. **Τοποθέτηση συμβατού κονιάματος στην απόληξη των τειχών** για τη προστασία από τη διάβρωση και τη μη περαιτέρω απώλεια οικοδομικού υλικού.
6. **Αποκατάσταση επάλξεων στα τμήματα που είναι δυνατή η τεκμηρίωση της μορφής τους.** Η πρόταση έχει ως στόχο την ενίσχυση του οχυρωματικού χαρακτήρα του μνημείου με την αποκατάσταση των κατεστραμμένων επάλξεων. Η αποκατάσταση θα πραγματοποιηθεί στα τμήματα όπου το σωζόμενο υλικό και τα ίχνη των επάλξεων καθιστούν δυνατή την τεκμηρίωση της μορφής αυτών. Στις οχυρώσεις σώζονται επάλξεις με χελιδονοειδή απόληξη οι οποίες ανάγονται την Ενετική περίοδο και επάλξεις με ευθύγραμμη απόληξη τριγωνικής διατομής.⁶²
7. **Αρμολόγημα** στα σημεία που παρουσιάζουν απώλεια επιχρίσματος σε βάθος και με κίνδυνο αποκόλλησης λίθων. Το κονίαμα θα προκύψει ύστερα από εργαστηριακή ανάλυση των υπαρχόντων κονιαμάτων.
8. Αποψίλωση των πρόχειρων κατασκευών και επεμβάσεων (ασβετώματα - τσιμεντοκονίες) που εφάπτονται στο τείχος.
9. **Απαλλοτρίωση των κτηρίων που έχουν κτιστεί πάνω στις περιοχές των κατεστραμμένων τειχών και των κτηρίων που είναι πλησίον των τειχών και κρύβουν τη θέα σε αυτά.** Απαραίτητες ενέργειες για την υλοποίηση της πρότασης είναι η διερεύνηση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος και της νομιμότητας των κτηρίων πλησίον του κάστρου. Η καταγραφή των ιδιοκτησιών θα αποτελέσει και τη βάση για την επίλυση της πρόσβασης στο τείχος και της προσπελασιμότητας σε όλο το μήκος των τειχών.

⁶² Παπαβαρνάβας [2014], σελ.3

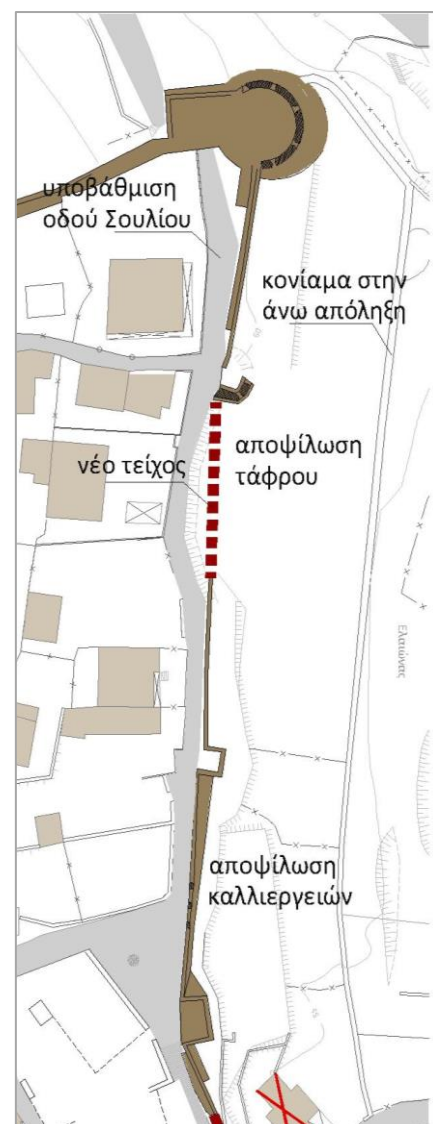

Εικ. III.Γ.01: Σχηματική κάτοψη και τομή της πρότασης αποκατάστασης κατεδαφισμένου τμήματος τείχους.

2. Προτάσεις προστασίας και ανάδειξης ανά τμήμα

-Τμήμα I:

1. Αποκατάσταση του τμήματος του τείχους που έχει καταστραφεί με τεχνητούς λίθους. Το νέο τείχος θα κατασκευαστεί με το τρόπο που περιγράφεται στις γενικές προτάσεις προστασίας και ανάδειξης. Η αποκατάσταση θα γίνει έως το ύψος της βάσης των επάλξεων.
2. Υποβάθμιση της οδού Σουλίου. Προτείνεται η υποβάθμιση της οδού Σουλίου σε ύψος που να είναι ορατή η βάση των επάλξεων, περίπου 80εκ. Στόχος της επέμβασης είναι η αποκατάσταση της θέασης του τείχους από την οδό Σουλίου, καθώς έχει επιχωματωθεί σε όλο σχεδόν το ύψος του.
3. Είναι απαραίτητη η αποψίλωση της τάφρου, η απομάκρυνση των καλλιεργειών και στη συνέχεια η συντήρηση του προτεινόμενου. Η συντήρηση θα έπεται της αποτύπωσης και τεκμηρίωσης. Κατά τη μακροσκοπική αυτοψία του προτεινόμενου, διαπιστώθηκε ότι το προτεινόμενο διατηρείται σε καλή κατάσταση και κρίνεται απαραίτητη η τοποθέτηση κονιάματος στην απόληξη αυτού ώστε να μη διαβρώνεται από τη βροχή με επακόλουθο την απώλεια οικοδομικού υλικού.

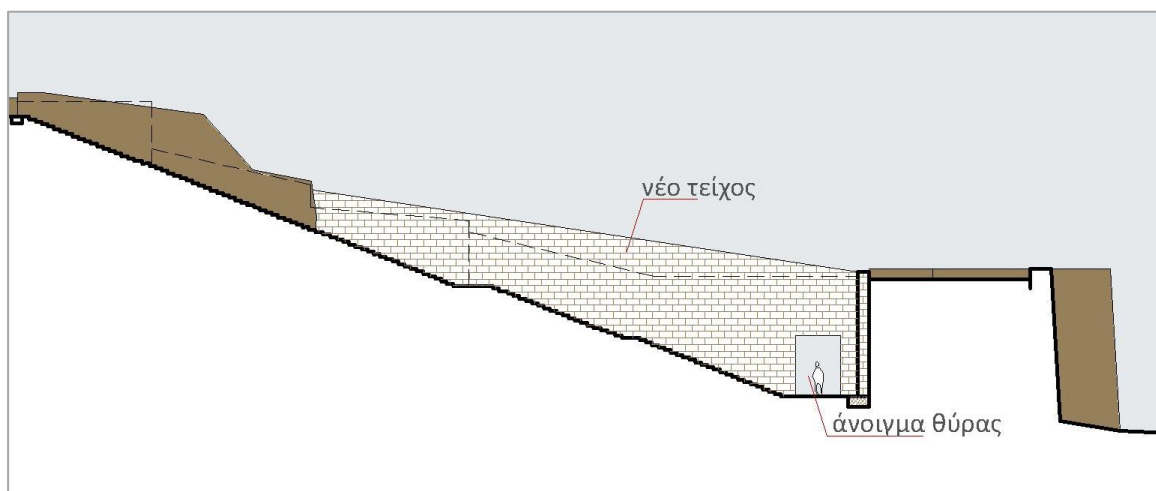
Εικ. III.Γ.02: Συνοπτική παρουσίαση προτάσεων για το τμήμα I

- Τμήμα II:

1. Είναι επιτακτική η ανάγκη αποκατάστασης του ετοιμόρροπου πύργου τετραγωνικής κάτοψης. Προτείνεται αρχικά η απομάκρυνση των επιχωματώσεων εσωτερικά του πύργου και ο προσεκτικός καθαρισμός των επάλξεων. Στη συνέχεια θα πρέπει να γίνει πλήρωση των ρωγμών με λιθοσυρραφή και στη συνέχεια αποκατάσταση των επάλξεων.
2. Σημαντική ενέργεια για την ανάδειξη του τμήματος αποτελεί η απαλλοτρίωση της ιδιοκτησίας (ύστερα από σχετική έρευνα του ιδιοκτησιακού καθεστώτος) που βρίσκεται στο κατεστραμμένο τμήμα του τείχους. Την απομάκρυνση του κτηρίου θα ακολουθήσει η κατασκευή νέου τείχους στο παλαιότερο ίχνος με το τρόπο που περιγράφεται στις γενικές προτάσεις. Μ' αυτόν τον τρόπο θα αποκατασταθεί η συνέχεια του ανατολικού βραχίονα και η ολοκλήρωση της εικόνας των οχυρώσεων. Στο νέο τείχος προτείνεται να αφεθεί άνοιγμα ώστε να διατηρηθεί η κλίμακα ανόδου στην εντός των τειχών πόλη. (Εικ. III.Γ.04)
3. Στο πλαίσιο της ανάδειξης προτείνεται η απαλλοτρίωση της ιδιοκτησίας που βρίσκεται εκτός των τειχών και εντός της τάφρου. Το κτήριο της ιδιοκτησίας έχει το ίδιο ύψος με τις οχυρώσεις, με αποτέλεσμα να εμποδίζει τη θέα προς αυτές.
4. Προτείνεται νομοθετική ρύθμιση του ύψους των κτηρίων που είναι πλησίον του τείχους ώστε να μην υποσκελίζεται αυτό.

Εικ. II.Γ.03: Συνοπτική παρουσίαση προτάσεων για το τμήμα II.

Εικ. II.Γ.04: Σχηματική τομή της πρότασης αποκατάστασης στο τμήμα που έχει καταστραφεί. Σημειώνεται το άνοιγμα θύρας και η πρόταση διατήρησης της κλίμακας ανόδου.

Τμήμα III:

1. Στο εξεταζόμενο τμήμα του τείχους δεν παρουσιάζονται σημαντικά δομικά προβλήματα. Προτείνονται εργασίες συντήρησης της κλίμακας που συνδέει την Ωραία Τάπια με τη Τάπια του Ρολογιού και των σωζόμενων επάλξεων.
2. Απαραίτητη ενέργεια για την ανάδειξη του τμήματος είναι η καθαίρεση των πρόχειρων κατασκευών που εφάπτονται στο τείχος και αποτελούν βοηθητικά παραρτήματα των όμορων ιδιοκτησιών. Στη συνέχεια θα πρέπει να απομακρυνθούν τα επιχρίσματα που έχουν γίνει επάνω στο τείχος με παράλληλη επιβολή αυστηρής απαγόρευσης οποιωνδήποτε επεμβάσεων επάνω στο τείχος.
3. Το μείζον πρόβλημα στο εν λόγω τμήμα είναι η απώλεια της συνέχειας του τμήματος και η κατεδάφιση της ανατολικής πύλης. Προτείνεται η περιοχή για ανάπλαση με στόχο την αποκατάσταση της συνέχειας του τείχους και την ανάδειξη της περιοχής της ανατολικής πύλης μέσω πολεοδομικών επεμβάσεων και σχεδιαστικών προτάσεων. Η σχεδιαστική πρόταση θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

Εικ. III.Γ.05: Συνοπτική παρουσίαση των προτάσεων για το τμήμα III.

Τμήμα IV – V:

1. Οι προτάσεις στα εν λόγω τμήματα αφορούν την ανάδειξη του η οποία θα έχει και ως στόχο την προσπελασιμότητα και την πρόσβαση στο τείχος. Αποτελεί την ενέργεια με τον αριθμό 2 που αναφέρθηκε στις προτάσεις του τμήματος III.
2. Είναι απαραίτητη η νομοθετική ρύθμιση για την απόσταση των κτηρίων από το τείχος και το επιτρεπόμενο ύψος αυτών ώστε να μην εμποδίζεται η θέα προς το τείχος. Το προτεινόμενο νομοθετικό πλαίσιο προστασίας θα αναλυθεί σε επόμενο κεφάλαιο.

Εικ. III.Γ.06: Συνοπτική παρουσίαση προτάσεων ανάδειξης για το τμήμα IV.

Τμήμα VI:

1. Απομάκρυνση πρόχειρων κατασκευών και επιχρισμάτων, όπως αναλύθηκε παραπάνω.
2. Νομοθετικές ρυθμίσεις για την πρόσβαση στο τείχος και τα επιτρεπόμενα μεγέθη των κτηρίων των όμορων ιδιοκτησιών, όπως αναλύθηκε παραπάνω.
3. Άμεση συμπλήρωση των κυψώσεων της εξωτερικής παρειάς του τείχους με λίθους και συμβατό κονίαμα.

Εικ. III.Γ.07: Συνοπτική παρουσίαση προτάσεων προστασίας και ανάδειξης του τμήματος VI.

Τμήμα VII:

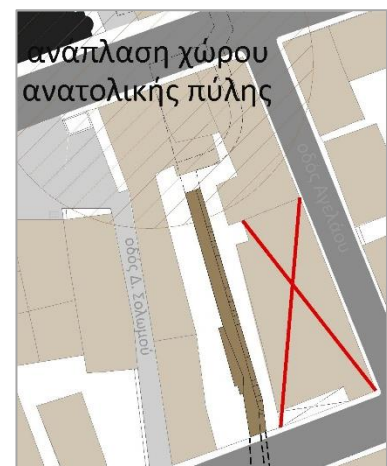
1. Η περιοχή που περιλαμβάνει το τμήμα και ειδικότερα η δυτική πύλη αποτελεί περιοχή στην οποία θα επικεντρωθούν οι προτάσεις του ερευνητικού προγράμματος «Αναγνώριση, τεκμηρίωση, καταγραφή και προτάσεις για την ανάδειξη και προστασία του ιστορικού οικισμού Ναυπάκτου». Οι προτεινόμενες σχεδιαστικές ενέργειες παρουσιάστηκαν στο κοινό στα πλαίσια της έκθεσης της α' φάσης του ερευνητικού προγράμματος τον Απρίλιο του 2017 και επικεντρώνονται στην ανάδειξη της πύλης και της τάφρου.

Εικ. III.Γ.08: Συνοπτική παρουσίαση προτάσεων προστασίας και ανάδειξης του τμήματος VII.

Τμήμα VIII:

1. Προτείνεται η απαλλοτρίωση του κτηρίου ανατολικά του τείχους. Μ' αυτόν τον τρόπο θα αναδειχθεί το τμήμα του τείχους του οποίου είναι ορατό μόνο το σόκορο.

Εικ. III.Γ.09: Συνοπτική παρουσίαση προτάσεων προστασίας και ανάδειξης του τμήματος VIII.

Δ. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΠΥΛΩΝ

1. Πρόταση ανάδειξης ευρύτερης περιοχής πύλης «Φαλτσοπόρτι»

(χάρτες III.δ.1.01 – III.δ.1.02- III.δ.1.03)

Οι προτάσεις για την ανάδειξη της περιοχής της πύλης «Φαλτσοπόρτι» επικεντρώνονται στους εξής στόχους:

1. Τη διευθέτηση της κίνησης των αυτοκινήτων μέσα από τη πύλη και πλησίον του τείχους με τη ταυτόχρονη οργάνωση των χώρων στάθμευσης στη περιοχή.
2. Την ανάδειξη του τείχους.
3. Την αποκατάσταση των τμημάτων του τείχους που έχουν καταρρεύσει.
4. Την ανάδειξη του χώρου του Τζαμιού, της κρήνης και του συγκροτήματος λουτρών.

Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων προτείνονται οι παρακάτω ενέργειες:

- **η επέκταση του χώρου θέσεων στάθμευσης εξωτερικά της πύλης.** Στην υπάρχουσα κατάσταση ο χώρος διαθέτει τέσσερις (4) θέσεις και προτείνεται η αύξηση του αριθμού των θέσεων σε οκτώ (8).

- **η δημιουργία νέου χώρου θέσεων στάθμευσης βορειοανατολικά της κρήνης «Βεζύρ Τζαμί».** Ο νέος χώρος στάθμευσης θα εξυπηρετεί τους κατοίκους οι οποίοι σταθμεύουν κάτω από το πλάτανο και εντός του χώρου του τζαμιού. Τα αυτοκίνητα τα οποία εισέρχονται από τη πύλη και κατευθύνονται προς τον άνω περίβολο, θα διέρχονται από το χώρο αυτό ώστε να παρακάμπτεται η κίνηση από το χώρο του τζαμιού.

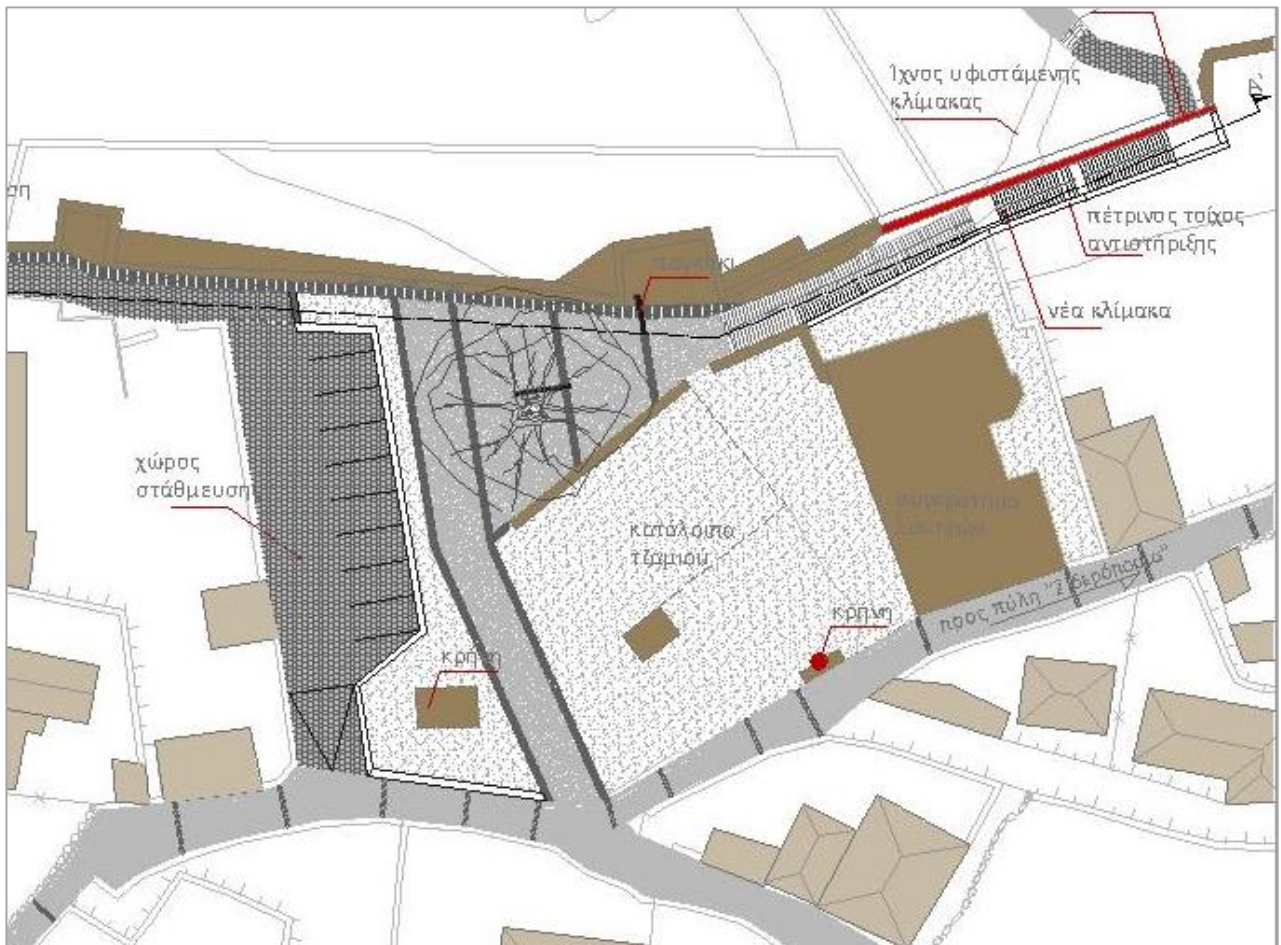
- **η υποβάθμιση της οδού Σουλίου** έως το ύψος του περιδρόμου και ταυτόχρονα η επιστροφή της με ένα πλακόστρωση ώστε να αναδειχθεί το τείχος.

- **η αποκατάσταση των τμημάτων που έχουν καταρρεύσει.** Η αποκατάσταση αυτή προτείνεται να πραγματοποιηθεί με το τρόπο και τις αρχές που περιγράφονται στο κεφάλαιο Γ.1. «Πρόταση προστασίας και ανάδειξης των οχυρώσεων». Προτείνεται η διατήρηση της κλίμακας ανατολικά του συγκροτήματος των λουτρών μέσω ανοίγματος θύρας στο νέο τείχος που θα κατασκευαστεί.

- **η ανασκαφή και τεκμηρίωση του χώρου του τζαμιού.** Επιπρόσθετα, προτείνεται η αποκατάσταση του συγκροτήματος των λουτρών και να γίνει μουσείο του εαυτού του, καθώς αποτελεί το μοναδικό σωζόμενο χαμάμ της πόλης.

- η αποψίλωση των ελαιόδεντρων και των καλλιεργειών στη τάφρο ώστε να είναι ορατό το τείχος σε όλο το μήκος του.

Οι προτάσεις για την ανάδειξη της πύλης «Φαλτσοπόρτι» στηρίζεται στη διαπίστωση ότι η πύλη διατηρεί τα μορφολογικά της στοιχεία, βρίσκεται σε καλή κατάσταση και είναι σαφής ο διαχωρισμός των οικοδομικών της φάσεων. Κρίνεται ότι απαιτείται να γίνει ανασκαφή στο πλάτωμα του κολουροκωνικού πύργου για την τυχόν εύρεση της βάσης της σκοπιάς. Είναι απαραίτητες **οι εργασίες στερέωσης των χώρων της πυριτιδαποθήκης**. Τέλος, **εργασίες θα πρέπει να εκτελεστούν από τεχνίτες συντηρητές στον θόλο, στο εσωτερικό του ορθογωνικού πύργου**.

Εικ. III.Δ.01: Απόσπασμα του χάρτη III.δ.1.01: Πρόταση ανάδειξης ευρύτερης περιοχής πύλης «Φαλτσοπόρτι».

2. Πρόταση ανάδειξης ανατολικής πύλης

(χάρτες III.δ.2.01 – III.δ.2.02)

Οι προτάσεις ανάδειξης της περιοχής της ανατολικής πύλης **αναπτύσσονται σε δύο στάδια**. Δεδομένου του γεγονότος ότι η περιοχή είναι πλήρως αναπτυγμένη και κτήρια έχουν οικοδομηθεί πλησίον του τείχους και πάνω στο ίχνος της ανατολικής πύλης, γίνονται προτάσεις για την ανάδειξη των οχυρώσεων σε δύο φάσεις. Η πρώτη αφορά ενέργειες οι οποίες υλοποιούνται **βραχυπρόθεσμα** και χωρίς μεγάλες παρεμβάσεις, ενώ η δεύτερη περιλαμβάνει **απαλλοτριώσεις ιδιοκτησιών σε μακροπρόθεσμο διάστημα**.

Α' φάση

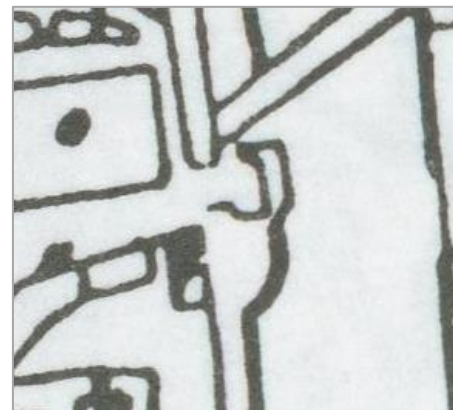
Οι ενέργειες για την ανάδειξη της περιοχής της ανατολικής πύλης περιλαμβάνουν **την αλλαγή των επιστρώσεων**. Οι προτεινόμενες επιστρώσεις τοποθετούνται κατά τέτοιο τρόπο ώστε **να σηματοδοτηθεί η ύπαρξη της πύλης**, του προτειχίσματος και η ιστορικότητα της πλατείας η οποία οδηγούσε στο Στενοπάζαρο. Αναλυτικά προτείνεται:

- η επίστρωση με πλακόστρωση – συμβατή χρωματικά με τα τείχη – στο σημείο που τεκμηριώνεται η ανατολική πύλη του Κάστρου και το προτείχισμα. (εικ. III.Δ.05: Α)

Η ανατολική πύλη, όπως σημειώθηκε στην ανάλυση, ήταν όμοια με τη πύλη «Φαλτσοπόρτι». Τα όρια της επίστρωσης ακολουθούν το ίχνος που προκύπτει από το εξωτερικό όριο της πύλης «Φαλτσοπόρτι». Σημειώνεται ότι το ίχνος της πύλης διαγράφεται και στο χάρτη του 1837 αλλά δε λαμβάνεται υπόψη. Η κάτοψη της πύλης στο σχέδιο δε μπορεί να τεκμηριωθεί με τις περιγραφές των περιηγητών. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι το ίχνος της πύλης «Φαλτσοπόρτι» δεν είναι σωστό.

- η πλακόστρωση της πλατείας του Αγ. Δημητρίου, από το σημείο της ανατολικής πύλης έως το πλάτανο και τις κλίμακες που οδηγούν στο Στενοπάζαρο. Στη πλακόστρωση θα παρεμβάλλονται λωρίδες - κάθετες στην οδό Ιλ. Τζαβέλα – από τσιμέντο. Έμμεσος στόχος της επέμβασης είναι να δοθεί έμφαση στη σύνδεση της ανατολικής πύλης με το Στενοπάζαρο. (εικ. III.Δ.05: Β)

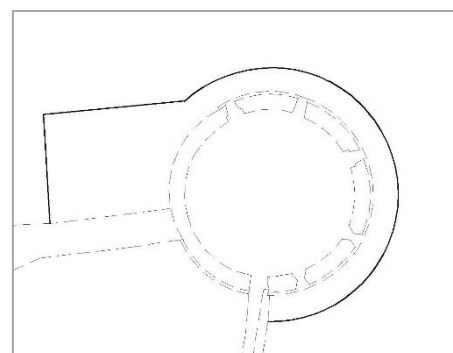
- η προσθήκη του τείχους που έχει καταπέσει στην ανατολική πλευρά του Ι.Ν. του Αγίου Δημητρίου. Λόγω της ύπαρξης των ιδιοκτησιών και των κτηρίων, αποκαθίσταται η εξωτερική παρειά του τείχους. (εικ. III.Δ.05: Γ)

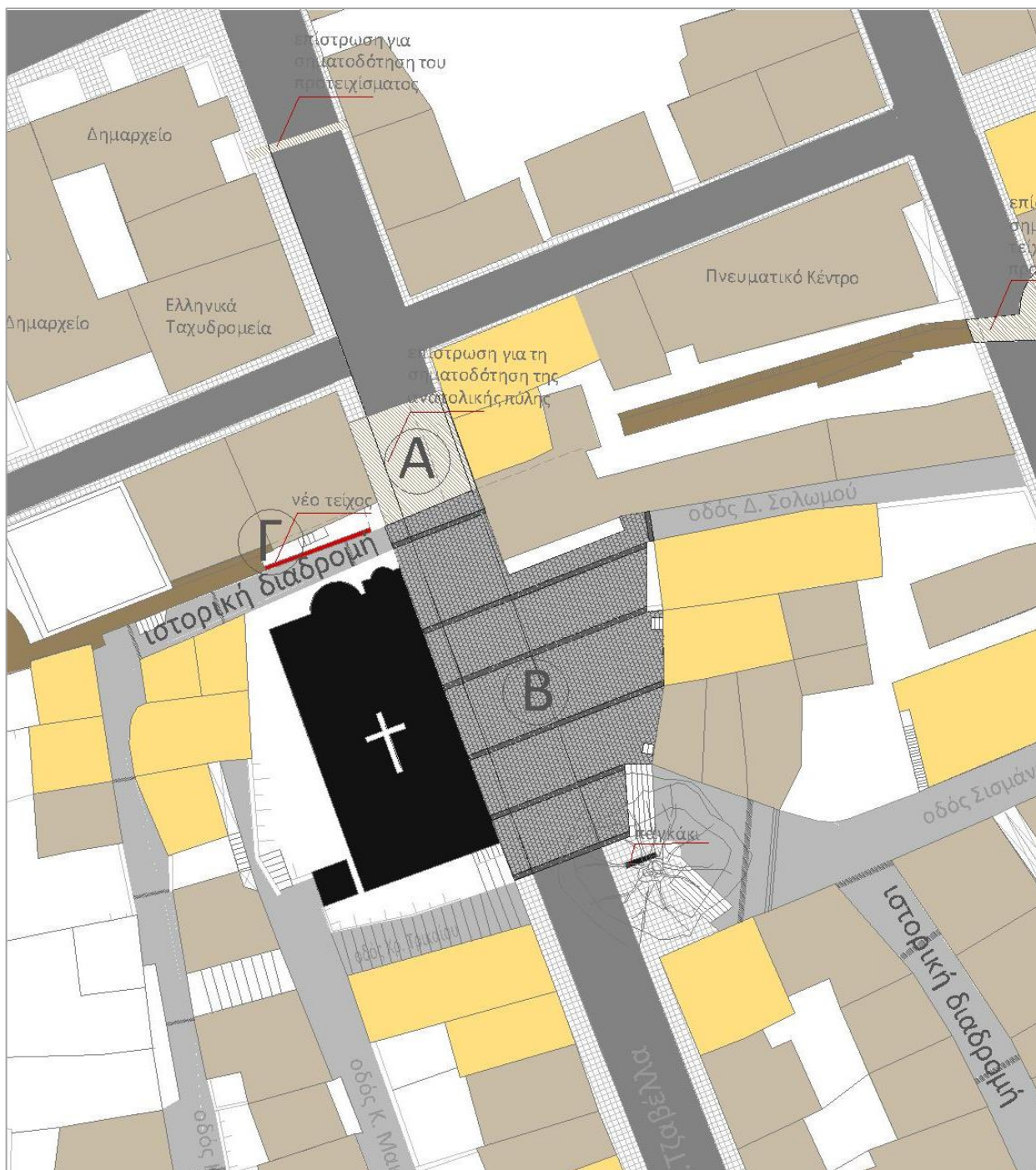
Εικ. III.Δ.02: Κάτοψη της ανατολικής πύλης στο σχέδιο του 1837.

Εικ. III.Δ.03: Κάτοψη της πύλης «Φαλτσοπόρτι» στο σχέδιο του 1837.

Εικ. III.Δ.04: Ίχνος της πύλης «Φαλτσοπόρτι».

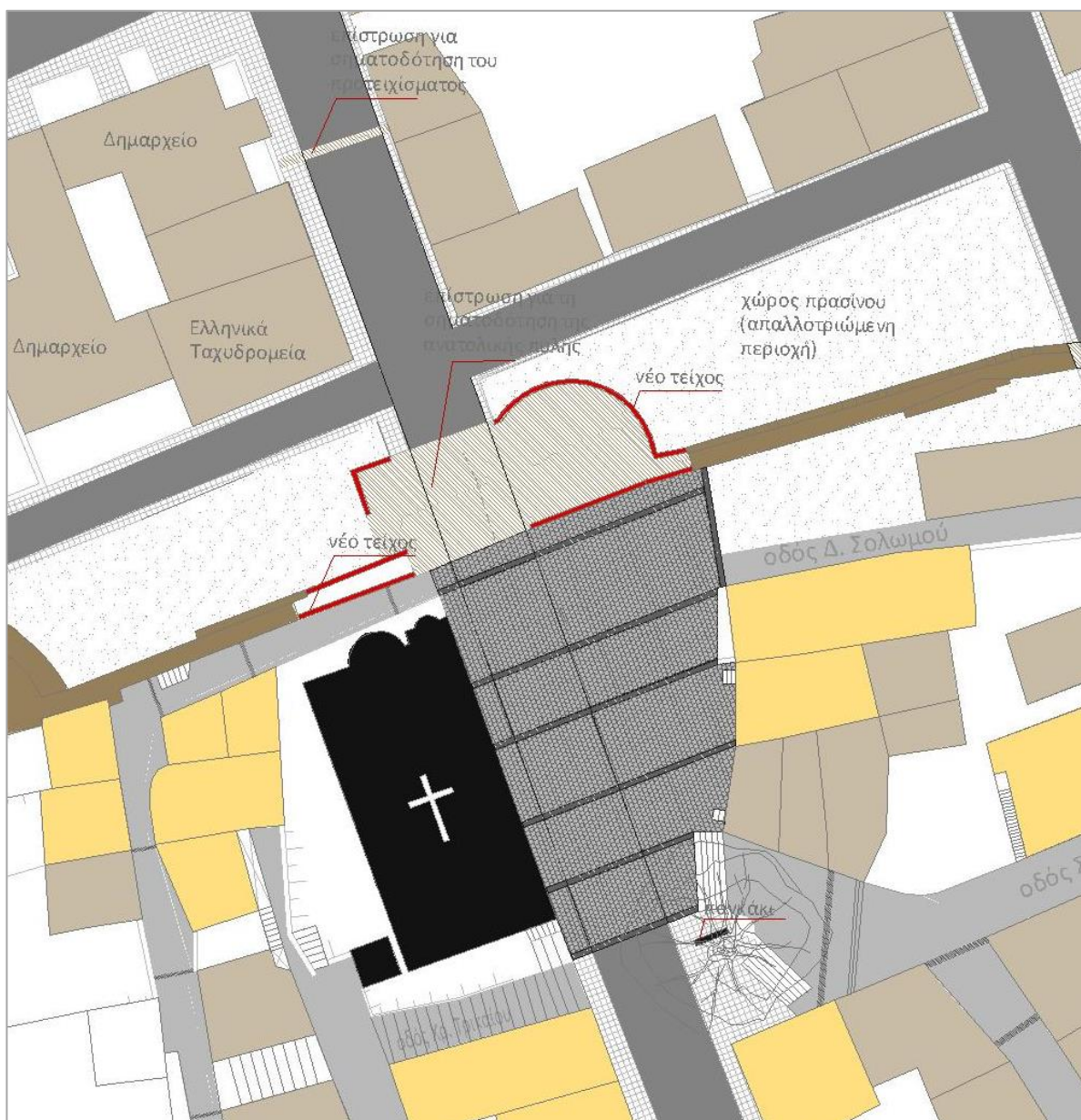
Εικ. III.Δ.05: Απόσπασμα του χάρτη III.δ.2.01: Πρόταση ανάδειξης περιοχής ανατολικής πύλης-φάση Α'.

Β' φάση

Οι ενέργειες της β' φάσης περιλαμβάνουν τις επιστρώσεις της α' φάσης. Επιπρόσθετα, προτείνεται η **κατεδάφιση των κτηρίων** (εφόσον προηγηθεί η απαλλοτρίωση των ιδιοκτησιών) που βρίσκονται εξωτερικά των τειχών έως την οδό Αγελάου και η **αποκατάσταση της ανατολικής πύλης**. Αναλυτικά:

- Η αποκατάσταση θα γίνει με τις ίδιες αρχές και με τον ίδιο τρόπο που προτάθηκε για την αποκατάσταση των τμημάτων που έχουν καταρρεύσει. Ο χώρος της ανατολικής πύλης που δημιουργείται προτείνεται να δοθεί ως εξωτερικός χώρος έκθεσης της οικοδομικής εξέλιξης των οχυρώσεων.

- Οι απαλλοτριωμένες περιοχές θα γίνουν **χώροι πρασίνου** ώστε να είναι ορατά τα τείχη.

Εικ. III.Δ.06: Απόσπασμα του χάρτη III.δ.2.02: Πρόταση ανάδειξης περιοχής ανατολικής πύλης-φάση Β'.

3. Πρόταση ανάδειξης δυτικής πύλης

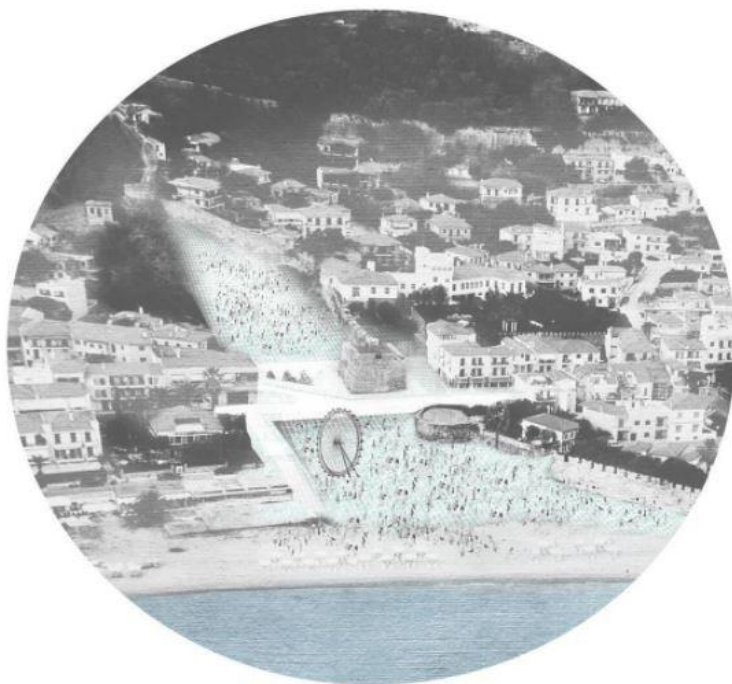
Στα πλαίσια της παρουσίασης της **α' φάσης του ερευνητικού προγράμματος** «Αναγνώριση, τεκμηρίωση, καταγραφή και προτάσεις για την ανάδειξη και προστασία το ιστορικού οικισμού Ναυπάκτου»⁶³ έγιναν τρεις προτάσεις για την ανάδειξη της δυτικής πύλης.

Η πρώτη πρόταση περιλάμβανε ήπιες επεμβάσεις με την αλλαγή των επιστρώσεων για την διευθέτηση των κινήσεων εντός και εκτός των τειχών και τη φύτευση δέντρων για την οριοθέτηση της τάφρου. Η δεύτερη πρόταση μετέτρεπε το χώρο νότια της πύλης σε χώρο πρασίνου. Τέλος, η τρίτη πρότεινε τη αποκατάσταση της τάφρου σε όλο το μήκος των τειχών με την υποβάθμιση του φυσικού εδάφους. Η οδός υπερυψώνεται και δημιουργείται η γέφυρα στην τάφρο που οδηγούσε στην πύλη. Η τρίτη πρόταση αναφέρεται ως μακροπρόθεσμη λύση καθώς περιλαμβάνει και απαλλοτριώσεις ιδιοκτησιών.

Συμπεραίνεται ότι **οι πύλες** -ανατολική και δυτική- που εσωκλείονται στον πολεοδομικό ιστό **προϋποθέτουν απαλλοτριώσεις** ιδιοκτησιών για την πλήρη ανάδειξή τους. Γι' αυτό το λόγο επιβάλλεται από τις υπάρχουσες **καταστάσεις η ανάπτυξη των προτάσεων σε δύο ή τρεις φάσεις**. Επομένως, θα πρέπει να νομοθετηθούν μέτρα προστασίας των τειχών που θα περιλαμβάνουν τις απαλλοτριώσεις ώστε να αποκτήσουν οι οχυρώσεις τη συνοχή τους.

Εικ. III.Δ.07: Ενδεικτική παρουσίαση των επεμβάσεων της πρώτης και δεύτερης πρότασης.

Εικ. III.Δ.08: Ενδεικτική παρουσίαση των επεμβάσεων της τρίτης πρότασης

⁶³ Το ερευνητικό πρόγραμμα ανατέθηκε στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών με υπεύθυνο καθηγητή τον κ. Μαμαλούκο Σταύρο.

Ε. ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΔΟΜΗΣΗΣ

Για την προστασία των ιστορικών στοιχείων της πόλης προτείνεται η οριστική οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου και του ιστορικού τόπου και ο καθορισμός όρων δόμησης εντός του παραδοσιακού οικισμού.

1. Οριστική οριοθέτηση αρχαιολογικού χώρου

(χάρτης III.ε.1.01)

Προτείνεται η οριστική οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου με καθορισμό ζωνών προστασίας και όρων δόμησης. **Η προσωρινή οριοθέτηση από το Υπουργείο Πολιτισμού περιλαμβάνει τα σωζόμενα προ του 1830 μνημεία και το περιβάλλοντα χώρο αυτών, όπως αυτός ορίζεται στο άρθρο 2 του Ν. 3028/2002.**⁶⁴ Κύριος στόχος της οριοθέτησης είναι η προστασία του συνόλου των οχυρώσεων της πόλης. (χάρτης III.ε.1.01)

Η οριοθέτηση του 2011 από το Υπουργείο Πολιτισμού περικλείει μια ευρύτερη περιοχή, όπως φαίνεται στην εικόνα III.Ε.1.01. **Συμπεραίνεται ότι ο σκοπός του Υπουργείου ήταν να συμπεριληφθούν στον αρχαιολογικό χώρο τα ευρήματα της πόλης και του τείχους που έχουν εντοπιστεί κατά τη διάρκεια των σωστικών ανασκαφών.** Καθώς τα ευρήματα είναι διάσπαρτα μέσα στον ιστό, η οριοθετημένη περιοχή προέκυψε να είναι τόσο διευρυμένη και να περικλείει μεγάλο τμήμα της σύγχρονης πόλης. Η οριοθετημένη περιοχή έχει πυκνή δόμηση με αποτέλεσμα τα ευρήματα να είναι είτε καταχωμένα, είτε να μη γίνονται αντιληπτά λόγω εγκατάλειψης. Η οριοθέτηση διευρύνεται βόρεια εκτός της πόλης για την διαφύλαξη της ανεμπόδιστης θέασης του Κάστρου περιμετρικά.

Κρίνεται ότι απαιτείται η οριστική οριοθέτηση και ο παράλληλος ορισμός ζωνών δόμησης, όπως ορίζεται στον νόμο για τη προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς (Ν. 3028/2002 – άρθρο 12). Σύμφωνα με το άρθρο, ο ορισμός των ζωνών μπορεί να επιτευχθεί με την συνυπογραφή του υπουργού ΠΕΝ. **Η οριστική οριοθέτηση έχει ως στόχο τη προστασία των οχυρώσεων και την ανάδειξή τους μέσω της προστασίας του περιβάλλοντος χώρου αυτών.** Το όριο που έχει προταθεί από το Υπουργείο Πολιτισμού προτείνεται να διατηρηθεί.

⁶⁴ «Ως αρχαιολογικοί χώροι νοούνται είτε εκτάσεις στη ξηρά ή στη θάλασσα ή στις λίμνες ή στους ποταμούς, οι οποίες περιέχουν ή στις οποίες υπάρχουν ενδείξεις ότι περιέχονται αρχαία μνημεία ή αποτέλεσαν ή υπάρχουν ενδείξεις ότι αποτέλεσαν από τους αρχαιότερους χρόνους έως και το 1830 μνημειακά, οικιστικά ή ταφικά σύνολα. Οι αρχαιολογικοί χώροι περιλαμβάνουν και το απαραίτητο ελεύθερο περιβάλλον που επιτρέπει στα σωζόμενα μνημεία να συντίθενται σε ιστορική, αισθητική και λειτουργική ενότητα.»

Με το ορισμό ζωνών δόμησης, η προστασία επικεντρώνεται στα τείχη ως ένα μνημείο φρουριακής αρχιτεκτονικής και στην ανάδειξη αυτών.

Η α' ζώνη προστασίας, σύμφωνα με τις διατάξεις του αρχαιολογικού νόμου, περιλαμβάνει τη περιοχή η οποία προτείνεται να μείνει αδόμητη. Ορίζεται ως ζώνη α' η περιοχή εξωτερικά των τειχών με στόχο τη μη περαιτέρω δόμηση της περιοχής. Εντός της ζώνης προτείνονται οι περιοχές οι οποίες είναι αναγκαίο να απαλλοτριωθούν για την αποτελεσματικότερη ανάδειξη των οχυρώσεων, τη προβολή της ενότητας του συνόλου και τη δημιουργία ελεύθερου περιβάλλοντος για τη θέαση αυτών.

Η β' ζώνη προστασίας περιλαμβάνει τις δομημένες περιοχές εντός των τειχών και εκτός των τειχών. Στη ζώνη επιβάλλονται ειδικοί όροι δόμησης οι οποίοι έχουν διττό στόχο: την ανάδειξη των τειχών και τη προστασία των ιστορικών στοιχείων της πόλης. Η β' ζώνη χωρίζεται σε τέσσερις υποτομείς: ο υποτομέας 1 περιλαμβάνει το δομημένο τμήμα του άνω τμήματος του κάτω περιβόλου και ο υποτομέας 2 περιλαμβάνει το κάτω τμήμα του κάτω περιβόλου. Οι δύο υποτομείς παρουσιάζουν διαφορετικά στοιχεία στη δόμηση (πυκνότητα, ύψη, χαραξίες πολεοδομικού ιστού) γι' αυτό το λόγο προτείνονται διαφορετικοί συντελεστές δόμησης. Στον υποτομέα 1 ορίζεται ο χαμηλός συντελεστής δόμησης 0,5 ώστε να περιοριστεί η δόμηση και να μην ενθαρρυνθεί η νέα δόμηση. Στον υποτομέα 2 ορίζεται ο συντελεστής δόμησης 0,8, ο οποίος είναι μικρότερος από αυτόν που έχει υλοποιηθεί (~ 1,0) ώστε να παρακινηθεί η επισκευή και αποκατάσταση των υφιστάμενων. Ειδικός όρος δόμησης θα θεσπιστεί για τις ιδιοκτησίες και τα κτίσματα πλησίον των τειχών. Σημειώνεται ότι οι ειδικές διατάξεις έπονται της χαρτογράφησης των ιδιοκτησιών που συνορεύουν με τα τείχη. Προτείνεται η απόσταση των κτηρίων που γειτνιάζουν με τα τείχη να αυξηθεί από τα 5μ στα 8μ για τη ζώνη εντός του κάτω τμήματος και στα 10μ εντός του άνω τμήματος του κάτω περιβόλου. Επιβάλλεται η μεγαλύτερη απόσταση στο άνω τμήμα λόγω του γεγονότος ότι το φυσικό έδαφος έχει υψωθεί έως το ύψος του περιδρόμου και οι οικοδομές αλλοιώνουν τη κλίμακα των τειχών. (βλ. κεφάλαιο II. Α.3. Κτίσματα). Για τις όμορες ιδιοκτησίες δεν ισχύει επιτρεπόμενο ύψος 7,50μ αλλά 4,20μ, δηλαδή υπερυψωμένα μονώροφα ώστε να μην κρύβονται ή υποβαθμίζονται τα τείχη. Οι υποτομείς 3 και 4 περιλαμβάνουν τις πιο πυκνοδομημένες περιοχές της πόλης. Στον υποτομέα 3 και 4 ορίζεται συντελεστής δόμησης 1,2 και 1,8 με γνώμονα τη απόσταση από τις οχυρώσεις και τα χαρακτηριστικά δόμησης των περιοχών.

2. Επαναριοθέτηση ιστορικού τόπου

(χάρτης III.ε.2.01)

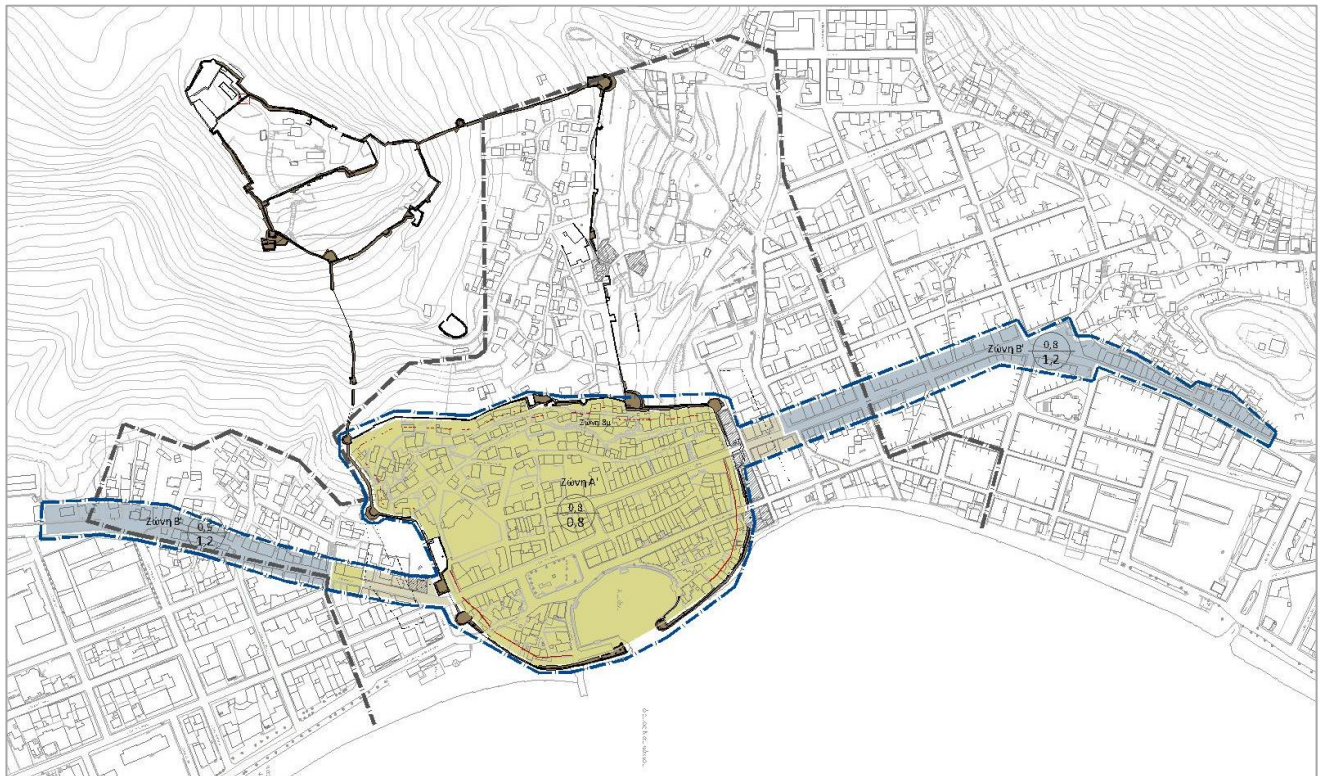
Προτείνεται η επανοριοθέτηση του ιστορικού τόπου με ορισμό ζωνών δόμησης. **Η οριστική οριοθέτηση συνεπάγεται και τον ορισμό ζωνών και καθορισμό όρων δόμησης** σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου 3028/2002. Στόχος της προτεινόμενης οριοθέτησης είναι να συμπεριληφθεί τμήμα της πόλης το οποίο ανάγεται στις αρχές του 20ου αιώνα και αξίζει να διατηρηθεί.

Η οριοθέτηση του 2011 από το Υπουργείο Πολιτισμού περιελάμβανε μια περιοχή μικρότερη από αυτή του αρχαιολογικού χώρου. Εκτιμάται ότι ο ιστορικός τόπος έχει άμεση σχέση με τα όρια της πόλης πριν την ανατολική επέκταση του ρυμοτομικού σχεδίου του 1877. Το όριο από τη δυτική πλευρά περιλαμβάνει τον άξονα της οδού Θέρμου, η οποία -όπως σημειώθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο- αποτελούσε τη συνδετήρια οδό με τη παραποτάμια οδό αλλά ανατολικά αποκλείει τον οδικό άξονα της οδού Ιλ. Τζαβέλα, η οποία αποτελούσε τη συνδετήρια οδό με την Άμφισσα. Η πόλη επεκτεινόταν κατά μήκος των συνδετήριων αξόνων και τα κηρυγμένα από το ΥΠΕΧΩΔΕ κτίσματα σε αυτούς μαρτυρούν τη σημασία τους.

Η πρόταση για το όριο του ιστορικού τόπου βασίζεται στις παραπάνω διαπιστώσεις και στις κηρύξεις του ΥΠΕΧΩΔΕ. Επομένως, **η προτεινόμενη οριοθέτηση περιλαμβάνει εντός των τειχών το κάτω περίβολο και εκτός των τειχών δυτικά όλο το μέτωπο της οδού Θέρμου και ανατολικά επεκτείνεται για να συμπεριλάβει το μέτωπο της οδού Αθηνών.** Ορίζονται οι παρακάτω ζώνες προστασίας:

- Α ζώνη προστασίας. Ταυτίζεται με τον υποτομέα 2 του αρχαιολογικού χώρου και ισχύουν οι ίδιοι ειδικοί όροι δόμησης. Με γνώμονα τη κατανομή των περιοχών ελέγχου της πόλης από τις αρμόδιες εφορείες αρχαιοτήτων, προτείνεται η α' ζώνη προστασίας του ιστορικού τόπου να ελέγχεται μόνο από την Εφορεία Νεοτέρων Μνημείων και η υπόλοιπη περιοχή που περιλαμβάνεται στον αρχαιολογικό χώρο να ελέγχεται από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος (Προϊστορικών- Κλασικών και Βυζαντινών Μνημείων).

- Β' ζώνης προστασίας. Περιλαμβάνει την υπόλοιπη περιοχή. Ορίζεται συντελεστής δόμησης 1,2, ο οποίος είναι μικρότερος του συντελεστή των υφιστάμενων. Στόχος είναι η προστασία του ιστορικού και η ενθάρρυνση διατήρησης του υφιστάμενου κτηριακού αποθέματος με την συντήρηση και αποκατάσταση αυτών. Μεταξύ των δύο ζωνών παρεμβάλλεται η αδόμητη περιοχή του αρχαιολογικού χώρου.

υπόμνημα

- ισχύον όριο ιστορικού τόπου
- όριο ιστορικού τόπου
- αρχαιότητες - μνημεία
- ζώνη προστασίας αδόμητη
- ζώνη προστασίας Α' ιστορικού τόπου
_ συντελεστής δόμησης 0,8
- περιοχές προς απαλλοτρίωση
- όριο τοποθέτησης κτηρίων από τα τείχη
- Ισχυον ΣΔ
Προτ ΣΔ ισχύον συντελεστής δόμησης προτεινόμενος συντελεστής δόμησης

Εικ. III.Ε.02: Όρια και ζώνες προστασίας ιστορικού τόπου.

3. Καθορισμός όρων δόμησης παραδοσιακού οικισμού

(χάρτης III.ε.3.01)

Προτείνεται ο ορισμός όρων δόμησης και τομέων εντός των ορίων του παραδοσιακού οικισμού. Διατηρείται το όριο του παραδοσιακού οικισμού ώστε να υφίσταται η προστασία των λιγιστών εναπομειναντων κτισμάτων που έχουν κτιστεί προ του 1976. Επιπρόσθετα, το όριο διατηρείται ώστε να υπάρχει μια ολοκληρωμένη διαχείριση της πόλης και να καθοριστούν όροι δόμησης στο σύνολο αυτής με στόχο τη προστασία της.

Καθορίζονται οι παρακάτω τομείς με ειδικούς όρους δόμησης:

1. Ζώνη προστασίας Α' αρχαιολογικού χώρου. Πρόκειται για την αδόμητη περιοχή που θεσπίζεται κατά την οριστική οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου.

2. Τομέας Α': Ο τομέας περιλαμβάνει το κάτω διάζωμα του άνω περιβόλου και τις υπώρειες του λόφου που γειτνιάζουν με τα τείχη. Για το τομέα προτείνεται συντελεστής δόμησης 0,5 ώστε να αποθαρρυνθεί η δόμηση η οποία θα προκαλεί τη μη θέαση των τειχών.

3. Τομέας Β': Περιλαμβάνει τον κάτω περίβολο και τα τμήματα της πόλης ανατολικά και δυτικά της αδόμητης περιοχής. Για το τομέα προτείνεται συντελεστής δόμησης 0,8, ο οποίος είναι μικρότερος από αυτόν που έχει υλοποιηθεί (~ 1,0) ώστε να παρακινηθεί η επισκευή και αποκατάσταση των υφιστάμενων. Ο τομέας περιλαμβάνει και τη περιοχή της Βαρναράχης. Ο συντελεστής 0,8 είναι ο υφιστάμενος και διατηρείται γιατί ανταποκρίνεται στο έντονο ανάγλυφο της περιοχής.

4. Τομέας Γ': Ο τομέας περιλαμβάνει την ευρύτερη περιοχή εκτός των τειχών και τις γραμμικές περιοχές των οδών Θέρμου και Αθηνών. Προτείνεται συντελεστής δόμησης 1,2 ο οποίος είναι μικρότερος του συντελεστή των υφιστάμενων.

5. Τομέας Δ': Ο τομέας παρουσιάζει ετερόκλητα στοιχεία. Διώροφες πέτρινες οικοδομές συνυπάρχουν με τετράωροφες πολυκατοικίες. Η εικόνα είναι αποτέλεσμα των διαφορετικών συντελεστών που ίσχυαν. Για μεγάλο χρονικό διάστημα εφαρμοζόταν ο συντελεστής 2,40 με αποτέλεσμα να κυριαρχούν οι τετράωροφες οικοδομές. Λιγιστές είναι οι διώροφες οικοδομές, παράγωγα του συντελεστή 1,2. Πραγματοποιήθηκε έρευνα και ο μέσος συντελεστής δόμησης των κτηρίων που έχουν κτιστεί προ του 1976 είναι περίπου 1,5. (εικ. III.Ε.04) Λόγω των ανισοτήτων που έχουν δημιουργηθεί προτείνεται συντελεστής δόμησης για την περιοχή 1,8.

υπόμνημα

- - - όριο αρχαιολογικού χώρου
- - - όριο ιστορικού τόπου
- - - όριο παραδοσιακού οικισμού

αρχαιότητες - μνημεία

αδόμητη περιοχή

τομέας Α'
_ συντελεστής δόμησης 0,5

τομέας Β'
_ συντελεστής δόμησης 0,8

τομέας Γ'
_ συντελεστής δόμησης 1,2

τομέας Δ'
_ συντελεστής δόμησης 1,8

περιοχές προς απαλλοτρίωση

όριο τοποθέτησης κτηρίων από τα τείχη

Ισχυρον ΣΔ
Προτ.ΣΔ ισχύον συντελεστής δόμησης
προτεινόμενος συντελεστής δόμησης

Εικ. III.Ε.03: Όριο και τομείς παραδοσιακού οικισμού.

Διεύθυνση	Πλατεία Κεφαλόβρυσου	Λεωφόρος Αθηνών	Οδός Αμφίσσης	Πλατεία Ησιόδου
Φωτογραφία				
Δόμηση	166τμ	120τμ	276τμ	260τμ
Επιφάνεια οικοπέδου	143τμ	83τμ	138τμ	212τμ
Συντελεστής δόμησης	1,16	1,5	2,0	1,3
Μέσος όρος συντελεστών δόμησης: ~ 1,5				

Εικ. III.Ε.04: Πίνακας υφιστάμενων κτισμάτων κτισμένων προ του 1976 εντός τομέα Γ και οι πραγματοποιούμενοι συντελεστές δόμησης αυτών

ΓΛΩΣΣΑΡΙ

(Πηγή: Ν.Δ. Κοντογιάννης στο: Τρυποσκούφη Α. – Τσιτούρη Αμ. (επιμ.), «Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες – Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής – Πειραματική Ενέργεια Archi-Med», Υπουργείο Πολιτισμού – Δ/ση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Αθήνα 2001)

Διαβατικό: Η διαμόρφωση ενός κτηρίου με καμαροσκεπή δίοδο στο ισόγειο, από όπου περνά η οδός. Συνήθης πρακτική σε μεσαιωνικούς οχυρούς οικισμούς με στόχο την καλύτερη εκμετάλλευση του περιορισμένου χώρου στο εσωτερικό των τειχών.

Επάλξεις: Το μεσαιωνικό τείχος στην άνω απόληξη του (επίπεδο των επάλξεων) διαμορφώνεται με κενά σε τακτικά διαστήματα. Το κτιστό τμήμα μεταξύ των κενών είναι έπαλη (αγγλ. Gall. merlon), ενώ στα ελληνικά δεν υφίσταται ειδικός όρος για το διάκενο (αγγλ. Crenel, γαλλ. creneau) που παρεμβάλλεται μεταξύ των επάλξεων. Η διαμόρφωση αυτή επέτρεπε στους αμυνόμενους να βάλουν κατά των επιτιθέμενων από τα διάκενα και να προφυλάσσονται πίσω από τις επάλξεις. Όταν τα τείχη δέχονται επίθεση τα διάκενα κλείνονταν με ξύλινα διαφράγματα (αγγλ. shutters, γαλλ. huchette), τα οποία στηρίζονται σε οριζόντιο άξονα και μπορούσαν να ανοιγοκλείνουν ώστε να διευκολύνουν την άμυνα. Το άνω τμήμα των επάλξεων μπορεί να έχει διαφορετικές μορφές: ευθύγραμμο και επίπεδο, ευθύγραμμο με τριγωνική διατομή, με χελιδονοειδείς ή ψαλιδωτές απολήξεις κτλ. Η τελευταία μορφή απαντά κυρίως στις οχυρώσεις των Ενετών και των Ιωαννιτών.

Κανονιοθυρίδα: Άνοιγμα στο τείχος για μεγάλο, όχι ατομικό, πυροβόλο όπλο. Στις πρώιμες κανονιοθυρίδες στην εξωτερική παρειά του τείχους διαμορφώνεται οπή κυκλική, ωοειδής ή τετράγωνη, που διευρύνεται προς το εσωτερικό της οχύρωσης, αποτελώντας ουσιαστικά μια μετεξέλιξη των μεσαιωνικών τοξοθυρίδων. Από τις αρχές του 16ου αιώνα εμφανίζονται οι εξελιγμένες κανονιοθυρίδες, οι οποίες – αντίθετα με τις πρώιμες – «ανοίγουν» προς την εξωτερική παρειά του τείχους, εξυπηρετώντας πυροβόλα όπλα μεγαλύτερου όγκου και διαμετρήματος. Η κάτοψή τους έχει σχήμα Χ και είναι γνωστές ως «γαλλικού τύπου κανονιοθυρίδες».

Καταχύστρες ή Ζεματίστρες: Αποτελούν ένα από τα χαρακτηριστικότερα σημεία της μεσαιωνικής άμυνας. Πρόκειται για κτιστές περικλειστές κατασκευές στο άνω τμήμα των τειχών, ένα είδος «μπαλκονιού», από το δάπεδο του

οποίου οι αμυνόμενοι έβαλλαν με πέτρες και τόξα κατά των εχθρών. Η πληροφορία ότι έχυναν επίσης καυτό λάδι ή νερό, αν και όχι ιδιαίτερα αξιόπιστη, τους προσέδωσε το όνομα «Ζεματίστρες». Παρατηρούνται πολλές παραλλαγές, ανάλογα με τη μορφή και τη λειτουργία τους. Η απλούστερη είναι η μεμονωμένη καταχύστρα που στηρίζεται πάνω σε δύο προεξέχοντες λίθινους δοκούς (φουρούσια). [...] Ιδιαίτερα συχνή είναι η παρουσία τους πάνω από πύλες και αδύναμα («νεκρά») σημεία των τειχών, όπως οι γωνιές μεταξύ του τείχους και των πύργων. [...] Οι καταχύστρες αποτελούν ένα από τα μεσαιωνικά χαρακτηριστικά που δεν εξαφανίζονται με την εμφάνιση των πυροβόλων όπλων. Παραμένουν και συνήθως κατασκευάζονται πάνω από τις πύλες φρουρίων και προμαχώνων, ακόμη και σε πολύ μεταγενέστερες εποχές.

Προτείχισμα: Ζώνη χαμηλού τείχους εξωτερικά του κυρίως περιβόλου, που αποτελεί την πρώτη γραμμή άμυνας, κυρίως σε οχυρώσεις που κτίζονται σε επίπεδες επιφάνειες. Στόχος είναι να κρατήσει τον εχθρό μακριά από το κατώτερο τμήμα των τειχών, ώστε να αποφευχθεί η καταστροφή τους από τηλεβόλα όπλα ή υπόγειες σήραγγες (μίνες). Επίσης, με αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζεται μια δεύτερη χαμηλότερη γραμμή πυρός. Ως οχυρωματική μορφή το προτείχισμα είναι ήδη γνωστό από τους ρωμαϊκούς χρόνους, με αρτιότερο παράδειγμα τα χερσαία τείχη της Κωνσταντινούπολης του 5ου αιώνα.

Περίδρομος (αγγλ. wallwalk γαλλ. chemin de ronde) Διάδρομος κυκλοφορίας των αμυνόμενων στο άνω τμήμα των τειχών, πίσω από τη ζώνη των επάλξεων.

Προμαχώνας (αγγλ. Γαλλ. Bastion, ιταλ. bastione, baluardo) Χαμηλή προεξέχουσα κατασκευή, προσαρμοσμένη στις επιταγές των πυροβόλων όπλων, η οποία αντικατέστησε τους μεσαιωνικούς πύργους. Αρχικά παρατηρούνται διάφορες μορφές (ημικυλινδρική, πεταλόσχημη, τετράπλευρη) και πειραματισμοί. Μέσα όμως στον 16ο αιώνα αποκρυσταλλώνεται το πενταγωνικό σχέδιο. Στόχος η δυνατότητα πλαγιοβολής και η δημιουργία ενός λειτουργικού «προμαχωνικού μετώπου» (ιταλ. Fronte bastionato). Ο πεντάπλευρος προμαχώνας, στον οποίο διακρίνονται δύο μέτωπα και δύο πλευρές, έχει απόλυτα καθορισμένα τμήματα και λειτουργίες. Εντούτοις, ο προμαχώνας προσαρμόζεται κάθε φορά στη μορφολογία του χώρου και καλείται να προσαρμοστεί στα οικονομικά και τεχνικά μέσα των κτητόρων του. Έτσι, συχνά ελλείπουν ορισμένα τμήματά του ή έχουν αλλάξει οι αναλογίες μεταξύ τους. Από τον 17ο αιώνα παγιώνεται η χρήση του ημιπρομαχώνα (ιταλ. Mezzobaluardo, semibastione). Πρόκειται για κατασκευή στην οποία έχει καταργηθεί το ένα πλευρό και χρησιμοποιείται όταν η

συνεχόμενη κορτίνα είναι μικρή ή δεν κινδυνεύει από εχθρική εισβολή.

Τάφρος (αγγλ. Moat, γαλλ. fosse) Χαντάκι που σκάβεται εξωτερικά των τειχών για την προστασία του κάστρου. Είναι δυνατόν να είναι γεμάτο με νερό (ένυδρη τάφρος), αν και στην ανατολική Μεσόγειο κάτι τέτοιο είναι σπάνιο. Με την τάφρο επιτυγχάνονται τα εξής: Αυξάνεται το σχετικό ύψος των μεσαιωνικών τειχών και έτσι αποθαρρύνεται η αναρρίχηση σε αυτά των επιτιθέμενων. Αποτρέπεται η διάνοιξη υπόγειων στοών (μίνες) κάτω από τα τείχη από τους εχθρούς και η συνακόλουθη καταστροφή τους. Τέλος, στις νεότερες οχυρώσεις, με τη διάνοιξη της τάφρου εξορύσσονται τα αναγκαία υλικά για τις εκτεταμένες επιχωματώσεις στα τείχη και τους προμαχώνες. Η τάφρος αποτελείται από τον πυθμένα και δύο αντωπές πλευρές. Στις νεότερες οχυρώσεις η πλευρά προς το μέρος των τειχών είναι η *scarpa* (κρημνός), ενώ η άλλη ονομάζεται *contrascarpa* (αντίκρημνός ή αντέρεισμα). Επίσης, πάνω στη *contrascarpa* διαμορφώνεται μια επιπλέον γραμμή άμυνας (γαλλ. *chemin-couvert*, ιταλ. *Strada coperta*, «περιτάφρια οδός») με διάδρομο κίνησης και θέσεις μάχης.

Τοξοθυρίδα. Άνοιγμα στα τείχη κατασκευασμένο ειδικά για χρήση από τους τοξότες. Στην εξωτερική παρειά διαμορφώνεται στενή οπή, η απλούστερη μορφή της οποίας είναι μια στενόμακρη κατακόρυφη σχισμή, ενώ απαντά μεγάλη ποικιλία παραλλαγών (σε σχήμα σταυρού, με διεύρυνση στην κάτω απόληξη κτλ.) κάτι που δίνει τη δυνατότητα καλύτερης εποπτείας του πεδίου βολής. Το άνοιγμα διευρύνεται προς το εσωτερικό των τειχών, ώστε να διευκολύνει την κίνηση και τη στόχευση με τόξο ή βαλλίστρα. Η τοξοθυρίδα μπορεί να ανοίγεται στο πάχος μιας έπαλξης ή να εγγράφεται σε κόγχη, που δημιουργείται σε οποιοδήποτε σημείο του τείχους.

Τυφεκιοθυρίδα (αγγλ. gun-loop) Άνοιγμα στα τείχη από όπου οι αμυνόμενοι έβαλλαν με ατομικά πυροβόλα όπλα (μουσκέτα, τυφέκια). Παρατηρούνται πολλές παραλλαγές, ανάλογα με τις εποχές, τις περιοχές και τα όπλα που χρησιμοποιούνταν. Η απλούστερη μορφή περιλαμβάνει μια ορθογώνια σχισμή στην εξωτερική παρειά του τείχους που διευρύνεται προς το εσωτερικό. Είναι δυνατός στην ίδια τυφεκιοθυρίδα να ανοίγονται περισσότερες σχισμές, κάτι που βελτιώνει το εύρος πυρός.

Φουρνικό ή Ασπίδα. Θόλος με σχήμα τμήματος σφαιρικής επιφάνειας μικρότερου από ημισφαίριο.

Cordone («κορδόνι», αγγλ. *cordon*) Λίθινη ταινία, ημικυλινδρικής διατομής, η οποία σηματοδοτεί το σημείο συνάντησης ανάμεσα στο κατώτερο κεκλιμένο επίπεδο των τειχών (*scarpa*)

και τη ζώνη με τις κανονιοθυρίδες στην άνω απόληξή τους (parapetto).

Cortina (κορτίνα, αγγλ. Curtain, γαλλ. courtine). Το τμήμα τείχους μεταξύ δύο προμαχώνων ή πύργων.

Parapetto. Η άνω απόληξη των τειχών στις νεότερες οχυρώσεις, όπου ανοίγονται κανονιοθυρίδες ή τυφεκιοθυρίδες. Πρόκειται ουσιαστικά για μικρά αναχώματα που προστάτευαν τους αμυνόμενους από εξωτερικές βολές.

Scarpa (σκάρπα, κεκλιμένο επίπεδο, κεκλιμένη τοιχοποιία, αγγλ. talus, γαλλ. escarpe) Το κεκλιμένο κατώτερο τμήμα τειχών και προμαχώνων, που παρατηρείται κατά κύριο λόγο σε οχυρώσεις, οι οποίες κατασκευάζονται για την αντιμετώπιση πυροβόλων όπλων, από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα και εξής. Η διαμόρφωση αυτή υιοθετήθηκε κατ' αρχήν για λόγους στατικούς, εξαιτίας του μεγάλου όγκου των επιχωματώσεων που υπήρχαν στον οχυρό περίβολο. Με τα κεκλιμένα πρανή αποφευγόταν επίσης η καταστροφική κάθετη πρόσκρουση των επιθετικών πυρών. Σκάρπα παρατηρείται και στη βάση μεσαιωνικών τειχών, όμως τότε ο ρόλος της είναι διαφορετικός: ενισχύει τα θεμέλια, αποτρέπει την τοποθέτηση κλιμάκων από τους επιτιθέμενους, χρησιμεύει στην αναπήδηση των λίθων που ρίχνονται από τις καταχύστρες κτλ.

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- _Αθανασούλης [2001]: Αθανασούλης Δημ. «*Η Ενετοκρατία στα Ιόνια, τη Δυτική Ελλάδα και την Πελοπόννησο*», στο: Τρυποσκούφη Α. – Τσιτούρη Αμ. (επιμ.), «*Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες – Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής – Πειραματική Ενέργεια Archi-Med*», Υπουργείο Πολιτισμού – Δ/νση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Αθήνα 2001, σελ. 35-46.
- _Αρβανιτόπουλος [2008]: Αρβανιτόπουλος Στ., «*Η οχυρωματική τέχνη στον Ελλαδικό χώρο από την Παλαιοχριστιανική έως τη Μεταβυζαντινή περίοδο*», στο Ζαφειροπούλου Ντ. (επιμ.), «*Κάστρων Περίπλους*», Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, Αθήνα 2008
- _Βαρδακούλας [1993]: Βαρδακούλας Ιωαν., «*Μια περιγραφή της Ναυπάκτου από τον Ludwig Salvator*», Ναυπακτιακά Τόμος ΣΤ, Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, Αθήνα 1994, σελ. 573-581
- _Βασιλάτος [1991]: Βασιλάτος Ν., «*Κάστρα της Ελληνικής Γης*», εκδόσεις Μπλάτερ, 1991
- _Βρούβα – Σαββίδου [2004]: Βρούβα Αντιγ., Σαββίδου Χρυσ., *Προστασία και συντήρηση σε κλίμακα ιστορικού αστικού κέντρου ή οικισμού: «Ναύπακτος εντός των τειχών»*, Δ.Π.Μ.Σ. Προστασία μνημείων: Συντήρηση και αποκατάσταση ιστορικών κτηρίων και συνόλων, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 2004.
- _Γερονικολού [1994]: Γερονικολού Ευτ., «*Γαλλόφωνοι περιηγητές στη Ναυπακτία*», Ναυπακτιακά, Τόμος ΣΤ', Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, Αθήνα 1994, σελ. 467-478
- _Κατσούλη [2014-2015]: Κατσούλη Ελένη, «*Οι 19 Οθωμανικές κρήνες της Ναυπάκτου – Πρόταση αποκατάστασης και στερέωσης*», Ναυπακτιακά ΙΗ' (2014-2015), σελ. 107-114
- _Μαμαλούκος [2014-2015]: Μαμαλούκος Σταύρος, «*Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική και την οικοδομική ιστορία των μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ναυπάκτου*», Ναυπακτιακά ΙΗ' (2014-2015), σελ. 13 - 38
- _Μαρίνου [1985]: Μαρίνου Γεωργ., «*Η αρχιτεκτονική της Ναυπάκτου κατά την ενετοκρατία και την Τουρκοκρατία*», Ηπειρωτικά Χρονικά 27 (1985), σελ. 127-138

- _Νερατζής [2007]: Νερατζής Ιωανν., «*Ιστορική Αρχαιολογία Ναυπάκτου, Προϊστορική – Οζολαία Λοκρική – Ρωμαιοκρατούμενη – Βυζαντινή – Μεσαιωνική – Οθωμανοκρατούμενη*», Αγρίνιον Αρχαίον Αρχαιολογίας και Ιστορίας Δ. Στερεάς Ελλάδος, Εκδόσεις Ίφιτος Αγρίνιο 2007
- _Νικολάου [1994]: Νικολάου Ηλ., «*Χαρακτικά και πολεοδομικά σχέδια της Ναυπάκτου από τον ΙΖ΄ -ΙΘ΄ ΑΙ.*», Ναυπακτιακά, Τόμος ΣΤ΄, Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, Αθήνα 1994, σελ. 221-352
- _Παπαβαρνάβας [2014]: Παπαβαρνάβας Μιχ., «*Δυτικός Λιμενοβραχίονας. Μελέτη αποκατάστασης των σωζόμενων επάλξεων, τεκμηρίωση και πρόταση αναστήλωσης των κατεστραμμένων σε τμήμα του δυτικού λιμενοβραχίονα του κάστρου της Ναυπάκτου*», Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, 22η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Ιούλιος 2014
- _Παπακωνσταντίνου [2010]: Παπακωνσταντίνου Απ., «*Το πολεοδομικό έλλειμμα του παραδοσιακού οικισμού της Ναυπάκτου (Γνωμοδότηση) (Ιούλιος 2010)*», στο <http://NOMOSPHYSIS.ORG/12154/TO-POLEODOMIKO-ELLEIMMA-TOU-PARADOSIAKOU-OIKISMΟΥ-TIS-NAΥPAKTOY-GNOMODOTISI-IOYLIOS-2010/>
- _Πετρονώτης [1994]: Πετρονώτης Αργ., «*Οθωμανικά Αρχιτεκτονήματα Ναυπάκτου*», Ναυπακτιακά, Τόμος ΣΤ΄, Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, Αθήνα 1994, σελ. 545-571
- _Στεριώτου [1992]: Στεριώτου Ιωαν., «*Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646) Συμβολή στη φρουριακή αρχιτεκτονική του 16ου και του 17ου αιώνα*», Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1992
- _Τριψιανός [1994]: Τριψιανός Νικολ., «*Αγγλόφωνοι περιηγητές στη Ναυπακτία*», Ναυπακτιακά, Τόμος ΣΤ΄, Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, Αθήνα 1994, σελ. 479-502
- _Χαλάτσης [2000]: Χαλάτσης Γιάνν., «*Το Κάστρο της Ναυπάκτου στη διαδρομή του χρόνου*», Ναυπακτιακά Τόμος Ι (1998-1999), 2ος ημίτομος, Η Ναύπακτος και η περιοχή της στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή εποχή, Β΄ Επιστημονικό Συνέδριο, Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, Αθήνα 2000, σελ. 119-194

_Brooks [2013]: Brooks Allan, «*Castles of Northwest Greece. From the early Byzantine Period to the eve of the First World War*», Aetos Press, Huddersfield 2013

_ Γαλάνη- Χαραλαμποπούλου [1999]: Γαλάνη- Χαραλαμποπούλου Δημ. μετάφρ. , «*Salvador L., Ένας περίπατος στον Κορινθιακό Κόλπο*» (κεφ. Νότια Ναυπακτία), Ναυπακτικά, Τόμος Θ', Εταιρεία Ναυπακτικών Μελετών, Αθήνα 1999, σελ. 279-291

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ

1. Ι.β.01_Οικοδομική εξέλιξη τειχών
2. Ι.γ.01_Ιστορική εξέλιξη πόλης
3. Ι.γ.02_Εξέλιξη ρυμοτομικών σχεδίων

4. ΙΙ.α.1.01_Χάρτης δομημένο - αδόμητο
5. ΙΙ.α.1.02_Μνημεία – Ενδιαφέροντα κτήρια – Κρήνες – Ιστορικές διαδρομές
6. ΙΙ.α.2.01_Οδικό δίκτυο
7. ΙΙ.α.2.02_Επιστρώσεις οδικού δικτύου
8. ΙΙ.α.2.03_Ιστορικές διαδρομές
9. ΙΙ.α.3.01_Χρονολόγηση κτηρίων
10. ΙΙ.α.3.02_Ύψη κτηρίων
11. ΙΙ.β.2.01_Φωτογραφική τεκμηρίωση _Τμήμα Ι
12. ΙΙ.β.2.02_Φωτογραφική τεκμηρίωση _Τμήμα ΙΙ
13. ΙΙ.β.2.03_Φωτογραφική τεκμηρίωση _Τμήμα ΙΙΙ
14. ΙΙ.β.2.04_Φωτογραφική τεκμηρίωση _Τμήμα ΙV
15. ΙΙ.β.2.05_Φωτογραφική τεκμηρίωση _Τμήμα V
16. ΙΙ.β.2.06_Φωτογραφική τεκμηρίωση _Τμήμα VI
17. ΙΙ.β.2.07_Φωτογραφική τεκμηρίωση _Τμήμα VII
18. ΙΙ.β.3.01_Πίνακας προβλημάτων
19. ΙΙ.γ.2.01_Κατόψεις πύλης «Φαλτσοπόρτι»
20. ΙΙ.γ.2.02_Τομή Α-Α' – Δυτική και βόρεια όψη πύλης «Φαλτσοπόρτι»
21. ΙΙ.γ.2.03_Τομή Β-Β' – Νότια και ανατολική όψη πύλης «Φαλτσοπόρτι»
22. ΙΙ.γ.3.01_Αποτύπωση ευρύτερης περιοχής πύλης «Φαλτσοπόρτι»
23. ΙΙ.γ.4.01_Αποτύπωση ευρύτερης περιοχής ανατολικής πύλης

24. ΙΙΙ.β.1.01_Πρόταση ανάδειξης ιστορικών στοιχείων της πόλης
25. ΙΙΙ.γ.1.01_Γενικό διάγραμμα προστασίας και ανάδειξης οχυρώσεων
26. ΙΙΙ.δ.1.01_Πρόταση ανάδειξης ευρύτερης περιοχής πύλης «Φαλτσοπόρτι»
27. ΙΙΙ.δ.1.02_Τομή Α-Α' ευρύτερης περιοχής πύλης «Φαλτσοπόρτι»
28. ΙΙΙ.δ.1.03_Όψη ευρύτερης περιοχής πύλης «Φαλτσοπόρτι»
29. ΙΙΙ.δ.2.01_Πρόταση ανάδειξης περιοχής ανατολικής πύλης_φάση Α'

- 30. III.δ.2.02_Πρόταση ανάδειξης περιοχής ανατολικής πύλης_φάση Β'
- 31. III.ε.1.01_Επαναριοθέτηση αρχαιολογικού χώρου
- 32. III.ε.2.01_Επαναριοθέτηση ιστορικού τόπου
- 33. III.ε.3.01_Καθορισμός όρων δόμησης παραδοσιακού οικισμού

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

